

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

МУСИҚА ТАЪЛИМИ

**Муסיқа таълим фанларининг
инновацион тараққиёти ва стратегиялари**

**МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

ТОШКЕНТ-2019

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“МУСИҚА ТАЪЛИМИ” йўналиши

“МУСИҚА ТАЪЛИМИ ФАНЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН
ТАРАҚҚИЁТИ ВА СТРАТЕГИЯЛАРИ”
модули бўйича

Ў Қ У В - У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент – 2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2019 йил 18 октябрдаги 5 – сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: **Қ.Б.Панжиев** – Мусиқий таълим кафедраси мудирини, санъатшунослик фанлари номзоди.

Ш.Н.Рахимов - Мусиқий таълим кафедрасини доценти.

А.Х.Тригулова - Мусиқий таълим кафедрасини доценти, педагогика фанлари номзоди.

Такризчилар: Pontre de Parij №10 университети PhD доктори (Париж) Силвайн Рой

Б.Азимов - Ўзбекистон давлат консерваториясини “Халқ чолғуларини” кафедрасини доценти, п.ф.н..

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат педагогика университети Кенгашининг 2019 йил 30 августдаги 1/3.5- сонли қарорини билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	14
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	20
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	147<u>6</u>
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	165<u>64</u>
VI. ГЛОССАРИЙ	170<u>69</u>
VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	171<u>70</u>

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мустақиллик йиллари том маънода Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти истиқболини белгилаш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга интилиш йўлидаги кенг қўламли ислохотларни амалга ошириш билан кечмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибаларини ўрганиш, маҳаллий шарт-шароит, иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олган ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги янгидан-янги ютуқларга эришишни таъминламоқда. Турли соҳаларда йўлга қўйилаётган халқаро ҳамкорлик гарчи ўз самарасини бераётган бўлса-да, бироқ, миллий мустақилликни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлаш, эришилган ютуқларни бойитиш, мавжуд камчиликларни тезкор бартараф этиш жамият аъзоларидан алоҳида фидокорлик, жонбозлик, шижоат ва қатъият кўрсатишни талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технология соҳаларининг мавжуд тараққиёти замонавий жамият қиёфасини белгилаб бермоқда. Замонавий жамиятнинг энг муҳим характерли жиҳати унинг барча соҳаларида глобаллашувнинг кўзга ташланаётганлигидир. Глобаллашув ўз-ўзидан тезкор ҳаракатланиш, зарур ахборотларни зудлик билан қўлга киритиш, уларни қайта ишлаш ва амалиётга самарали татбиқ қилишни тақозо этади. Бу тарзда ҳаракатланиш имкониятига ўз соҳасининг билимдони бўлган, касбий

малакаларни юқори даражада эгаллай олган, бой тажриба ва маҳоратга эга кадрларгина эга бўладилар. Шундай экан, олий таълим муассасаларида кадрларни тайёрлаш жараёнида даврнинг мазкур талабини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Олий таълим муассасалари педагоглари қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсларида Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари ўқитувчиларининг интеллектуал салоҳиятини ошириш, педагогларда касбий компетентлик сифатлари ва креатив қобилият моҳияти билан яқиндан таништириш муҳим аҳамиятга эга. Малака ошириш тизимида “Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” ўқув модулининг ўқитилаётганлиги педагог кадрларни замонавий инновацион таълим технологияларининг ташкилий, техник ва дидактик имкониятларидан хабардор бўлишлари, таълим амалиётида ўқитишнинг инновацион технологияларидан фойдаланиш, компетентлик сифатлари ва креативлик қобилиятини изчил ривожлантириб бориш кўникма-малакаларини ҳосил қилиш учун шароит яратиб қолмай, касбий фаолиятда улардан самарали фойдаланиш борасидаги малакаларининг мустаҳкамланишини ҳам таъминлайди.

Айни вақтда “Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” модули олий таълим педагоглари қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларида тингловчилар томонидан ўзлаштирилаётган касбий билим, кўникма, малака ва компетентлик сифатларини янада ривожлантириш, кенг кўламли илмий-тадқиқотларни олиб бориш, кучли рақобат мавжуд бўлган меҳнат бозорида ўз ўринларини сақлаб қолишларига ёрдам беради.

Ўқув модули доирасида тингловчилар Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари фанининг тараққиёт тенденциялари ва инновацияларининг моҳияти, назарий асослари, самарали шакл, метод ва воситалари билан танишади, касбий фаолиятда педагогик технологияларни самарали, мақсадли қўллаш малакаларига эга бўлади, таълим жараёнини оқилона лойиҳалаштиришга доир тажрибаларини янада бойитади. Шунингдек, тингловчилар педагогик инновацияларни асослаш, яратиш ва амалиётга самарали татбиқ этиш йўлларида хабардор бўлади, инновацион характерга эга муаллифлик дастурларини ишлаб чиқиш малакаларини муваффақиятли ўзлаштиради. Бу эса ўз навбатида ўқитиш жараёнида тингловчиларнинг фаолликларини таъминлаш, таълим сифатини яхшилаш, самарадорликни оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” **модулининг мақсади:** таълим тизимининг ислоҳ қилиниши туфайли унинг мазмунини тубдан янгилашга ва таълим жараёнини замонавий талаблар даражасида ташкил қилиш ҳамда сифат самарадорлигини кўтариш зарур бўлиб қолди.

Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари фанларини ўқитишда билим захираларини яратиш жаҳон амалиёти савиясида ташкил этиш, кадрлар тайёрлашда ўқитишнинг замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини такомиллаштириш, педагогик таълим олувчи шахсда мустақил фикрловчи, билимларни мустақил равишда кидирувчи, ахборотлар тўпловчи ва улардан фойдалана олувчи мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини орттириш, педагогик тафаккурини кенгайтириш каби зарур назарий ва амалий билим, малака ва кўникмаларини тингловчиларда шакллантириш лозим бўлади.

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” **модулининг вазифалари:**

- замонавий фан ютуқларини амалиётга тадбиқ эта олиши, муаммони ечишга ижодий ёндашиши;

- мутахассислигининг илмий муаммоларини ечишда мустақил қарорлар қабул қила олиши, ҳамда ундан касбий фаолиятида фойдалана билиши;

- фазовий, образли-сиймоли, мантиқий тасаввур ва тафаккурни ривожлантириши;

- мустақиллик, ташаббускорлик, меҳнатсеварлик ва бошқа хислатларга эга бўлиши;

- илмий тадқиқот натижаларидан фойдаланиш бўйича амалий тавсиялар ва ҳисоботлар тузишни;

- касбий масалаларни ечишда автоматлаштирилган ва компьютерлаштирилган моделлаш методларини эгаллаши;

- илмий асосларда илмий жамоани бошқара олиши;

- ўқитишнинг замонавий педагогик технологиялари ва методларини эгаллаши лозим.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **тингловчи:**

- мусиқа таълимнинг назарий асослари, ғоялари, гипотезалари, қонуниятлари ва тамойилларини;
- Машғулот турлари (лекция, амалий машғулотлар ва бошқалар) ни ўтказиш ва назорат қилишнинг фаол шаклларини;
- мусиқа таълими фанлари интеграциясини;
- ўқув жараёнини ташкил этиш, таълим оловчиларнинг диққатини жалб қилиш ва машғулот самарадорлигини тўла ошириш методларини;
- талабалар билимини, кўникма ва малакасини назорат қилиш ва баҳолаш тизимини;
- ўзбек мусиқа мероси қатламлари, халқ мусиқаси, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизларини;
- ўқитиш сифати ва кадрларнинг касбий тайёргарлигига таъсир этувчи факторларни;
- педагогик мулоқот асосларини;
- илмий тадқиқот ишининг асосий тушунчалари ва методлари кабиларга оид **билимларга эга бўлиши**.
- Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари;
- мусиқа таълими фанларини ўқитишда инновацион технологияларга асосланган маъруза, семинар, амалий ва лаборатория машғулотларини лойиҳалаш;
- фанини ўқитишда ўқув ва билим олиш фаолиятини оширишни ташкил этиш;
- Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари модулини ўқитишда тингловчиларнинг билими ва мустақил таълимини бошқариш ҳамда назорат қилишнинг ташкилий ва ўқув-методик таъминотини ишлаб чиқиш;
- мусиқа дарсларида интерфаол методлардан самарали фойдаланиш;
- “Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари”дан топшириқлар, тарқатма карточкалар ва моделлар, кўргазмали электрон слайдлар каби ўқитиш воситалари (ўқув-методик матеариллар)ни ишлаб чиқиш;
- мусиқа таълим фанларини ўқитишнинг дидактик таъминотини яратиш;

- методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш;

- ўқув-методик тарбия жараёнини лойиҳалаш ва амалга ошириш;

- “Янги педагогик технологиялар, уларни Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари модулини ўқитишда қўллаш кабиларга доир **кўникмаларини эгаллаши.**

- мусиқа таълими фанларини ўқитишда ўқув ахборотини қайта ишлаш, дидактик ўйинлар, муаммоли вазият ва кейс-стади топшириқларини ишлаб чиқиш;

- Мусиқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари фанини инновацион таълим технологиялари асосида ўқув жараёнини “жонли”, ижодий ташкил этиш;

- мусиқа таълими фанларини ўқитишда педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш;

- мусиқа таълими фанларидан дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмалар, электрон дарсликлар, портфолио, ўқув курсининг электрон-таълим ресурсларини ва силлабусини яратиш;

- мусиқа таълими фанларини ўқитишда педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш;

- инновацион таълим технологияларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш;

- талабаларларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг назоратида қийинчилик даражаси турлича бўлган адаптив тест топшириқларидан фойдаланиш малакаларига эга бўлиши зарур.

- мусиқа таълими фанларининг ютуқлари ва инновацияларидан касбий-педагогик фаолиятда қўллаш олиш;

- иқтидорли талабаларни қидириб топиш, танлаш ва улар билан ишлаш;

- педагогик инновацион фаолиятни самарали амалга ошириш;

- таълим жараёнининг инновацион характер касб этишини таъминлаш;

- инновацион таълим технологиялари (инновацион таълим технологиялари: амалий ўйинлар, муаммоли ўқитиш, интерфаол таълим, модулли-кредит тизими, case study (кейс стади), масофали ўқитиш, маҳорат дарслари, вебинар ва ассесмент технологиялари)га асосланган ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш;

- тингловчиларни изланишли-ижодий фаолиятга йўналтириш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” модулини ўқитиш жараёнида:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усуллари кўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” модули бўйича машғулотлар ўқув режадаги “Таълимда илғор хорижий тажрибалар”, “Электрон педагогика асослари ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш”, “Виртуал таълим технологияси”, “Касбий фаолиятни моделлаштириш технологияси”, “Педагогик такт ва техника”, “Муסיқа таълими фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари”, “Креатив педагогика асослари” субмодуллари билан узвий алоқадорликда олиб борилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар “Муסיқий таълим фанларининг тараққиёт тенденциялари ва инновациялари”ни ўзлаштириш, жорий этиш ва амалиётда кўллаш малакалари, педагогик компетентлик сифатлари ва креатив қобилиятга эга бўлади.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			Жами	Жумладан		
		Назарий		Амалий		
1.	Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялар, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.	2	2	2	-	-
2.	Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.	4	4	2	2	
3.	Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.	4	4	2	2	
4.	Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, халқ муסיқаси, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.	4	4	2	2	
5.	Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” мактаблари.	4	4	2	2	
Жами:		18	18	10	8	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Муסיқа таълимининг ғоялари, назариялар, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Муסיқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.

Олий педагогик таълимда муסיқий таълим фанлари ўқитувчиларининг ижодий қобилиятларини шакллантириш. Муסיқий тушунчалар. Ўзбекистонда муסיқий фанларнинг тараққиёт йўналишлари. Ўзбек халақ муסיқасининг ривожланиш тенденциялари, анъанавийлик ва замонавийлик, уларнинг бир-бирига боғлиқлиги ва ўзаро таъсири. Анъанавийлини замонавийлашувчи ҳамда унинг омаллашувидаги салбий ҳолатлар.

2-мавзу: Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шакланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши. Муסיқий фанларнинг ривожланиш тарихи. Мустақиллик даври муסיқий фанларнинг ривожланиши. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шакланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

3-мавзу: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар. Муסיқий фанларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологиялар.

4-мавзу: Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, халқ муסיқаси, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

Илк муסיқий тафаккур, муסיқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари, Халақ муסיқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти. Ўн икки мақом тизиди, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақмолари, дoston ва суворалар. Ўзбек халқ

чолғуларининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такмоиллашув жараёнлари.

5-мавзу: Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” мактаблари.

Муסיқа таълими ва санъатида илмий тадқиқот йўналишларида илмий-назарий ишларни ташкил этилиши, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” анъаналари ва мактабларининг бардавомлиги ҳамда уларни муסיқий меросни сақлаш ва келажак авлодга етказишдаги ўрни ва аҳамияти

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шакланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига кўйиладиган замонавий талаблар.

Профессионал ва ҳаваскор ижрочилик. Чолғу ижрочилигида “устоз-шогирд” тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар (таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари). Мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар.

2-мавзу: Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар. Муסיқий фанларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологиялар. Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

3-мавзу: Ўзбек муסיқа мероси қатламлари, халқ муסיқаси, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

Илк муסיқий тафаккур, муסיқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари, Халақ муסיқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий муסיқа, дostonчилик ижодиёти. Ўн икки мақом тизиди, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақмолари, дoston ва суворалар.

Ўзбек халқ чолғуларининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такмоиллашув жараёнлари.

4-мавзу: Мусиқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” мактаблари.

Мусиқа таълими ва санъатида илмий тадқиқот йўналишларида илмий-назарий ишларни ташкил этилиши, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” анъаналари ва мактабларининг бардавомлиги ҳамда уларни мусиқий меросни сақлаш ва келажак авлодга етказишдаги ўрни ва аҳамияти

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидадан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади:

мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташхис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент”лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

Янги Вена мактабига ким раҳбарлик қилган?

- А. Арнольд Шёнберг
- В. Шостакович
- С. Чайковский
- D. Верди

Тушунча таҳлили

- “Интерпретация” сўзини изоҳланг.

Қиёсий таҳлил

- Опера-симфония оркестрида ва халқ чолғулари оркестрида дирижёрлик қилишнинг фарқлари?

Амалий кўникма

- Мусиқа санъатида таниқли маҳаллий ва хорижий ижодкорларнинг асарлари билан танишиш, таҳлил эта олиш

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ходиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде кўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда кўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзуни сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- катнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили катнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Бастакорлик санъатида “Авангардизм” оқими ва унинг замонавий мусиқага таъсири”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- педагог машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Венн диаграммаси методи

Методнинг мақсади:

Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доираларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Опера

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан ўзининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Kanon	Юнон. canon – меъёр, қоида	
Intonatsiya	Лот. intono – қаттиқ талаффуз этаман	
Basso ostinato	Итал. basso ostinato – таянч бас.	
Geterofoniya	Юнон. heteros – бошқа, phone товуш, овоз; бир овозли куйни биргаликда ижро қилганда, импровизация туфайли вақти-вақти билан юзага келадиган оҳангдошларнинг пайдо бўлиши	
Auftakt	Нем. auf-устиди, лот. Tactus – тегиш; қўл билан ишора қилмоқ, бирламчи огоҳлантирувчи қўл кўтариш ҳаракати	
Vokaliz	Французча vocalize, лот. Vocalis – унли товуш.	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Брифинг” методи

“Брифинг”- (ингл. briefing-қисқа) бирор-бир масала ёки саволнинг муҳокамасига бағишланган қисқа пресс-конференция.

Ўтказиш босқичлари:

1. Такдимот қисми.
2. Муҳокама жараёни (савол-жавоблар асосида).

Брифинглардан тренинг якунларини таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, амалий ўйинларнинг бир шакли сифатида қатнашчилар билан бирга долзарб мавзу ёки муаммо муҳокамасига бағишланган брифинглар ташкил этиш мумкин бўлади. Талабалар ёки тингловчилар томонидан яратилган мобил иловаларнинг такдимотини ўтказишда ҳам фойдаланиш мумкин.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Мусиқа таълимининг ғоялари, назариялар, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари. Мусиқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Мусиқий тушунчалар. Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.

Режа

1. Мусиқа таълимининг ғоялари, назариялар, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.

2. Мусиқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Мусиқий тушунчалар.

3. Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.

Таянч тушунчалар: Мусиқа инновация, тараққиёт тенденция, назарий асос, ғоя, гипотеза, қонуният, тамойил, мусиқий тушунчалар, санъат мутахассислиги, санъат функциялари, санъат турлари, санъат жанрлари.

1. Мусиқа таълимининг ғоялари, назариялар, қонуниятлари ва тамойиллари ва замонавий концепциялари.

Ўзбек миллий-маданий мероси кўҳна ва бой ҳамда ранг-баранг эканлиги барчага маълум. Ана шу миллий маданий мерос халқимизнинг ажралмас, ўзлигини англаувчи қадрият сифатида аҳолининг ижод сарчашмалари асосида пайдо бўлган бўлиб, жуда олис даврларга бориб тақалади. Айниқса унда халқ оғзаки ижоди анъаналарининг юзага келиши, даврлар оша гуллаб яшнаши бадий тафаккур тараққиётининг дастлабки босқичларидан тортиб, миллий-маънавий маданият ривожининг турли даврларида ҳам ўзининг юксак намуналарини кўриш мумкин. Мамлакатимиз худудидан топилган турли археологик ашёлар халқ мусиқа ижодининг илдизларини жуда чуқур эканлигидан далолат беради. Энг қадимги қулдорлик давлатлари Хоразм, Суғдиёна, Юнон-Бактрия, Кушон подшолиги даврларда ўзбек миллий маданиятини тез ривожланганлигини кўриш мумкин¹. Бунда халқ оғзаки ижодининг дастлабки куртакларида аждодларимизнинг табиат ҳақидаги қадимий тасаввурлари, уларнинг табиатдаги ёвуз кучларига қарши курашлари ифода этилган бўлса, кейинчалик у инсонларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қондириш воситасига айлана борди. Вақтлар ўтиши билан қадимий халқ оғзаки ижоди касбий кўриниш шакллари ўзида ифода эта бошлади. Бухоро

---

¹ М.Кояма, Т.Хаяси, Б.Турғунов, Ж.Илёсов. Далварзинтепа шаҳристонини. Сока университети. 1996. 188-191 б.

амирлиги ва Қўқон, Хива хонликларининг ҳар бирида ўзига хос оғзаки ижоднинг турли шакллари ва юксак намуналари пайдо бўлди. Айниқса, байрамона кўшиқлар, оммавий халқ томоша санъати, дорбозлик, кўғирчоқбозлик усулидаги кўшиқ ва мусиқа асарлари яратилди. Шу билан бирга кўшиқчилик санъатида касбий ижрочиликнинг ашула, катта ашула каби жанрлари пайдо бўлди ва ривожланди. Кейинги даврларга келиб халқ мусиқа ижодининг миллий анъанавий яккахон кўшиқ ижрочилиги ривожланди. Айниқса, айтим жанрида профессионал ижрочилик маҳорати ўсди ва турли маҳорат мактабларига асос солинди. Кўшиқчилик санъатида лирик жанри катта нуфузга эга бўлди². Анъанавий кўшиқларнинг янгидан-янги истеъдодли ижрочилари етишиб чиқди. Албатта, давр, замон тараққиётида бу жараён янгиланиб, ўзгариб туриши табиий ҳол эканлигини кўрсатиб келмоқда. 1960 йилларда ўзбек мусиқа санъати ижрочилигида эстрада тушунчаси пайдо бўлди³. Ушбу ижрочилик жанри қисқа давр ичида еттидан етмиш ёшгача бўлган аҳолининг аксарият қисмини қамраб олди. Маълум даражада ўзини оқлаб ҳам улгурди. Бироқ, бугунги глобаллашув жараёнида эстрада ниқоби остида оммавий маданият кириб келди ва олдимизга келажак ворислари ҳисобланган ёшларимизни тарбиялаш масаласи ўта муҳим масала сифатида гавдаланди.

Ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш, уларни маънан етук шахс этиб тарбиялаш доимий равишда куннинг энг долзарб ва муҳим масалаларидан ҳисобланиб келган. Ёшларнинг ўз қизиқишлари ва қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия бериш, келажакда шу соҳани малакали кадрни бўлиб етиштиришларида оилада ота-онанинг, таълим муассасаларининг педагог-ўқитувчиларнинг зиммасига улкан масъулият юклайди. Ўсиб келаётган ёш авлод, келажак ворисларимиз ҳисобланган болалар тарбиясида ҳар жиҳатдан кўра эҳтиёткорлик билан ёндашишимиз зарур. Бу эса осонлик билан ёки оз фурсатда ҳал этиладиган масала эмас. Ўқувчи ёшларнинг маънавий онгни юксалтириш, дунёқарашини ўстиришда мусиқий тарбиянинг турли усулларида фойдаланиш биз кутаётган натижаларни беради. Ота-боболаримиздан бизгача сайқал топиб етиб келган миллий мусиқа санъатимиз намуналарини эшитиб улғайган ҳар қандай инсон унинг нақадар мафтункор, сержило ва маънодор эканлигини ҳис қилиши табиий. Мусиқашунос олимлар тасниф этган ўзбек халқ мусиқа мероси – халқ мусиқаси ва унинг таркибидаги оилавий, мавсумий маросим ва меҳнат кўшиқларини эшитмай катта бўлган кишини топиш мумкин эмас ёки “Дилхирож”, “Муножот”, “Тановор” каби ҳар бир инсон қалби, онги ва шуурига кириб борган нодир санъат дурдоналаримизни тингламаган, ундаги миллий оҳангдан барҳаманд бўлмаган, ўзбекона руҳият, миллий шукуҳ, ўзбек менталитетига хос бўлган қадриятлар уфуриб турган нафасни сезмаган кишини топиш мушкул. Шундай экан кундалик ҳаётимизни ҳам

---

² Иброҳимов О.А. «Ўзбек халқ мусиқа ижоди» (методик тавсиялар I қисм), Тошкент, 1994 й. – 62 б.

³ Қаҳҳаров Н.В. Вокал асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент. Иқтисод-молия. 2008. 314 б.

муסיқасиз тасаввур қилишимиз қийин. Байрам шодиёналари, тўй ҳашамлар, таваллуд аёмлари ҳаётимизнинг унутилмас дақиқаларида чиройли куй кўшиқлар, ёқимли тароналар ҳамроҳимиз бўлади. Севимли бўлган куй-оҳанглари тинглаганда кайфиятимиз кўтарилади, ҳаёт ташвишларидан узоклашгандек, ғам андуҳлар аригандек туюлади. Бу эса муסיқанинг бошқа санъат турларидан ҳаётимизда тутган ўрни ва аҳамиятини нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Давр ва замона тараққиёти муסיқа ижрочилигида турли жанр ва йўналишларини пайдо бўлишига олиб келмоқда⁴. Бироқ, ачинарли жиҳати шундаки муסיқанинг замонавий эстрада номи остида ижро этилаётган айрим кўшиқлар ёшларимизнинг дидсиз, гўзалликни ҳис қилмайдиган руҳда шаклланишига олиб келмоқда. Минг афсуски ёшлар тилидан тушмай келаётган ҳар хил маза-матрасиз, бачкана, маъно-мазмунга эга бўлмаган айрим эстрада кўшиқларига “санъат асари” сифатида қаралмоқда. XX асрнинг охириги йилларида хориж муסיқасида жадал ривожланган реп, рок каби жанрларига эргашиб кетган ёшларнинг онгини заҳарлаётганлиги бутун дунёда долзарб масала сифатида қараб, уни ечимларини излашга ҳаракат қилинган эди. Бироқ, бугун мана шундай хавф ўзбек муסיқа санъати теграсида ҳам бўй кўрсатди. Хусусий студияларда ёзилиб, тижорат мақсадида телевидениеда намойиш қилинаётган ёки радио орқали мунтазам эшитирилиб келинаётган баъзи эстрада кўшиқларида ёқимсиз товушли садолар ёки шовқинли фақат электрон чолғуларда берилган ритмлардан иборат бўлган оҳангларида, “кўча” ҳамда “шева” сўзлар ишлатилиб, устиларига масхарабозларча кийиниб, айниқса йигитлар тор, йиртиқ шим, турли хил беҳаё расмлари бўлган майкалар, қизлар эса ярим яланғоч кийимлар, тор ва калта юпка кийиб кино-телевидение тилида айтганда “клип”ларда кўриниши умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларини ахлоқий фазилатларини бузилишига сабаб бўлмоқда. Энг ачинарлиси мазмунсиз кўшиқлар матни учун ишланган клипларда мазмунсиз бачканаликлар кўзга ташланади. Афсуски, нодир миллий муסיқа санъатини ҳали тушуниб етмаган ўқувчи-ёшларимиз ана шу юқорида тилган олинган “оммавий эстрада” орқасидан қувиб, уни тарғиб қилмоқда.

Санъаткор инсон ўз ижод намунасини халққа намойиш қилишдан аввал ижод маҳсули устида пухта ишлаши, қолаверса шу асар орқали кишиларга маънавий, руҳий озуқа бера олиши керак. Тўғри бугунги кунда ўзбек эстрада кўшиқчилиги ижодиётида ижод қилаётган эстрада хонандалари талайгина. Бугун ёшлар қандай муסיқа тингламоқда? Албатта уларнинг кўпчилиги замонавий эстраданинг ихлосмандлари. Бироқ ўша “хит” бўлаётган кўшиқлар бизнинг маънавий қадриятларимизга, миллий анъаналаримизга қанчалик мос келади?. Гарча юқорида таъкидлаб ўтган бўлсакда, мазкур масалани муסיқий

---

⁴ Панжиев Қ. Сурхондарё вилояти ўзбек халқ кўшиқчилиги ижодиёти. Диссертация. 2010 й. 150 б.

психология нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Қўшиқ матнининг ўзи кишини таажжублантиради, баъзи шеърларда қофияга ҳам ишлатилмаганлиги, мавзуларни бир хиллиги яъни севги муҳаббат, йигит қизга етишиш илинжида ортидан сарсон юргани такрорланаверган. Муҳаббат дея аталмиш муқаддас туйғуни таърифлашга баъзан сўз тополмай қийналамиз, лекин айрим қўшиқчиларимиз уни шунчаки овунчоқ ёки ҳавас деб билиб, “севаман, ёнаман” деб “нола” қилишдан чарчашмаяпти. Ахир сўзни ҳам беҳудага ишлатиш ярамайди, қулоғимиз остида жаранглайверганидан ҳудди қадрсизлангандек туюлиб қолмоқда. Қолаверса, бир йигит қизнинг ортидан эртаю кеч юргани, қиз эса бошқа бировни севиб қолиши ва шунга ўхшаш намойишларни кўриб, қани ўзбек йигитларига хос мағрурлик, қизларимизга хос ибод-ҳаё дегинг келади. Шунингдек, санъаткор хонандаларимизнинг кийиниш маданиятида ҳам айрим салбий жиҳатларни учратиш мумкин. Баъзи эркак хонандалар хорижга тақлид либосларда, тор ёки ўта кенг шимларда, аёл қизлар эса елкаси очик тор кўйлақларда ўзларига ярашмаган қилиқлар билан намоян бўлиши кишининг ғашини келтиради. Чунки деярли аҳолининг барча қатлами иш ва ўқишдан бўш пайти оила даврасида бевосита телевизор томоша қилиш, янгиликлардан хабардор бўлиш, маданий хордиқ чиқариш мақсадида табиийки айни шу вақтда оналар қатори болалар, ўқувчи ёшлар ҳам оилада жам бўлади. Экрани орқали хунук қилиқлар билан мазмунсиз, маъносиз ашулалар куйлаб чиқаётган хонандаларни кўрган кичик ёшдаги мурғак қалб эгаларининг ўй ҳаёллари ва тасаввур дунёси ўша оннинг ўзидаёқ ўзгариб кетиши ва онгида ҳаётга инсонларга бўлган муносабатлар ҳақида нотўғри таассурот уйғониши табиий. Албатта болалар жуда қизиқувчан ҳилқат ҳисобланади, у бир марта кўриб, қизиққан нарсасини яна такрорлашни хоҳлаб қолади. Тинимсиз ва тўхтовсиз куйланаётган енгил-елпи сўзлар эса бола тилига ўрнашиб қолади, бўш вақти беихтиёр уни такрорлайверади. Бироқ бу билан ўқувчи ёшларнинг мусиқий саводхонлиги, диди, маънавий мафкураси ошаётганидан далолат бермайди. Мазкур масалани ижобий ҳал этишда биринчи навбатда оналар, таълим муассасаларида педагог-ўқитувчилар жамоаси, маҳалла, шунингдек, қўни-қўшнилар эътиборли бўлиб, ўқувчи ёшларни бўш вақтларини унумли ва сермазмун ўтказишлари учун уларни банд қилиш керак. Айниқса, уларга китоб ўқишни ёки миллий мусиқа дурдоналарини ўрганишлари учун шароит яратиб бериш лозим. Бу каби ҳаракатлар мусиқа санъатининг ҳақиқий ворисларини беками кўст камол топтиришда ҳаракат қилган бўлмиз.

Санъат илоҳий кучга эга муқаддас тушунчадир⁵. Уни шунчаки ҳавас йўлида ишлатиш санъатни топташ билан баробардир. Бугун бизнинг олдимизда турган асосий вазифа миллий қадриятларимизга мос ва хос бўлган, маънан ва ахлоқан намуна бўла оладиган, эстетик онгимизни юксалтиришга хизмат қиладиган санъат асарларини яратиш, таъбир жоиз бўлса ана шундай яратувчиларни тарбиялаб боришдан иборатдир. Мусиқа

⁵ Алавия М. «Ўзбек халқ маросим қўшиқлари» Тошкент, Фан, 1974 й. -221 б.

таълими ўзининг ғоялари, назариялари, қонуниятлари, тамойиллари ва замонавий концепцияларига эга бўлиб, бугунги кунда фан-техниканинг, айниқса ахборот алмашинувининг мисли кўрилмаган даражада ривожланиши таъсирида мусиқа оламида ҳам турли хил кўринишларнинг пайдо бўлиши, ўқувчи ёшларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиясига маълум даражада салбий таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, эстрада қўшиқлари учун олинаётган мусикали клиплар, миллий менталитетимизга хос бўлмаган мусиқа асар ижро этишининг шакллари, ижрочиларнинг ғарб кийиниш либосларига хос кўринишлари фикримиз мисоли сифатида айтиш мумкин. Кўпгина ёшлар ўзлари сезмаган ҳолда бундай енгил-елпи, ҳеч қандай бадий сифат, шакл ва мазмунга эга бўлмаган, айниқса, халқимиз руҳиятига мос бўлмаган, бемани тасвирлар билан безатилган оҳанглар таъсирига тушиб қолаётганлиги ташвишли ҳолдир. Ану шу жараёнда умумтаълим мактабларининг ўрни ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Биз ёшларга ушбу жиҳатларни тушунтирибгина қолмай, уларни халқ қўшиқлари, миллий мусиқа санъатимизнинг юксак намуналари билан қуроллантиришимиз лозим. Токи улар ғарб мусикаси асирасига айланиб қолмасин.

Мусиқанинг ҳаётбахш жозибаси, қудратли таъсир кучи, айниқса баркамол авлодни тарбиялашдаги бунёдкор кучи ҳақидаги фикрларимизни Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги сўзлари ҳам яққол тасдиқлайди: "... агар инсоннинг қулоғи енгил-елпи, тумтароқ оҳангларга ўрганиб қолса, бора-бора унинг бадий диди, мусиқа маданияти пасайиб кетиши, унинг маънавий оламини сохта тушунчалар эгаллаб олиши ҳам ҳеч гап эмас. Охир-оқибатда бундай одам "Шашмақом" сингари миллий меросимизнинг ноёб дурдоналарини ҳам, Моцарт, Бетховен, Бах ва Чайковский каби дунё тан олган буюк композиторларнинг асарларини ҳам қабул қилиши қийин бўлади"⁶.

2. Мусиқа таълимининг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари ва йўналишлари. Мусиқий тушунчалар.

Ўзининг мустақиллигини тобора мустаҳкамлаб бораётган Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиланишлар ўзининг кўлами ва аҳамияти билан муҳим воқеа сифатида тарихда муҳирланиб қолмоқда. Айниқса, Республикаимиз мустақил ҳаёт кечириши, тенглар ичра тенглиги, ўзининг келажагини қуришда илдам қадам ташлаб бораётганлиги бугунги глобаллашув жараёнида ўзининг мустақил ривожланиш йўлидан собит қадам ташлаб, бутун дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Мамлакатимизнинг 130 йил мустақил тузум исқанжасидаги ҳаётдан сўнг озод давлат сифатидаги илк фаолиятида кадрлар тайёрлаш масаласига асосий

---

⁶ И.Каримов. "Юксак маънавият енгилмас куч". –Т.: "Маънавият". 2008 й., 143-бет.

эйтиборини қаратди. 1992 йилда мустақил давлат сифатида “Таълим тўғрисида”ги биринчи Қонун қабул қилинди⁷. Мазкур қонун Ўзбекистонда илгари эришилган ютуқларни сақлаб қолиш баробарида, эски тизимдан янғисига ўтишда кўприк вазифасини ўтаган бўлса, 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”ги Қонунларни амалга киритилиши МДХ Республикалари орасида биринчилардан бўлиб, таълим тизими ва унинг мазмун - моҳиятини бозор муносабатлари шароитидан келиб чиққан ҳолда мутлоқо янғича дунёқараш ва талабни, қолаверса, янги босқични бошлаб берди. Мазкур қонун ғоявий мавқуравий жиҳатдан миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилганлиги билан жуда кадрлидир.

Ўзбекистонда олиб борилаётган ислоҳотлардан асосий мақсад, юртимизда соғлом ва баркамол, билимли, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлган авлодни шакллантиришдан иборат. Айнан ана шу мақсадга эришиш учун мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида янги даврда яшайдиган, янғича фикрлайдиган, янги ишлаб чиқариш, ижтимоий шароитларда фаолият кўрсатадиган, замонавий касбий маҳоратга эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлашнинг “Ўзбек модели” ҳаётга тадбиқ этилди.

Республикамизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янғиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамият қурилмоқда. Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳуқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон таракқиётининг муҳим шарти этиб белгиланган⁸лиги фикримиз далилидир.

⁷ Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент. 2009. 128-129 б.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 150-модда.

Бугунги кунда мамлакатимиз барча соҳаларда кенг ислохотлар майдонига айланиб бормоқда. Мазкур ислохотлар замида замон ва таракқиёт талабига тўла жавоб берадиган малакали кадрлар ва уларни тайёрлаш масаласи турибди. Бу ўринда олий таълими тизимининг ўрни ва аҳамияти жуда каттадир. Республикаимиз олий таълим тизимида 2012 йилдан 6 та билим соҳаси бўйича кадрлар тайёрлашнинг кенг йўлга қўйилиши бугунги кадрларга бўлган эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда кадрлар тайёрлаш тизимини сифат ва самарадорлигини таъминлашда пойдевор замин яратди.

Бугунги кунда олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни ташкил этиш ва уларни самарадорлигини ошириш масаласи энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ўқув ва услубий фаолиятни ташкил этиш ва бу фаолиятни самарали олиб бориш ишларини янада такомиллаштириш ушбу мавзунинг долзарблигидан далолат беради. Муסיқий тушунчалар.

Инсон руҳий олами, нозик ҳис – тўйғулари, ички кечинмалари унинг ижтимоий фаолиятини бошқаришда муҳим аҳамиятга эга. Юксак руҳий кўтаринкилик, ажиб ҳис-туйғулар ички кечинмаларини мутаносиблаштиришда жозибали муסיқанинг сеҳри таъсири беқиёс улкандир.

Аждодларимиз асрлар давомида муסיқанинг қудратига таҳсинлар ўқиганлар, ўз муносабатларида, меҳнат фаолиятларида, ҳаётда ундан баҳраманд бўлганлар. Эзгу ниятларини амалга оширганлар.

Эндиликда муסיқанинг жозибали, ҳуснкор кўлами, унинг мавқеи янада кенгайди, жамиятда тутган ўрни мустаҳкамланди. Муסיқа мамлакатимизда катта тарбиявий имкониятларга эга бўлган мустақил соҳадир. Ўқув тарбия жараёнида муסיқа ёш авлодга ахлоқий-эстетик тарбия беришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади, таълим жараёнининг бир қадар жадаллашуви самарадорлиги унга боғлиқ.

Муסיқавий жиҳатдан саводхонликка эга бўлишнинг аниқ мақсад ҳамда вазифалари мавжуд. Бу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда мавжуд илмий ва услубий ёндашув муайян йўналишни белгилайди. Муסיқани ўзлаштириш, тинглаш, ижро этиш ва ундан ҳаётда манфаатдор бўлиш инсоний маданийлик билан уйғунлашиб кетади.

Халқимиз яратган дурдоналарнинг бири ҳисобланган муסיқа ҳар соҳада, чунончи, таълим – тарбияда, меҳнатда ва ижтимоий муносабатда маълум даражада ўз ифодасини топади. Мурғак гўдақдан тортиб то нуроний қарияларгача, санъат неъматларидан баҳраманд бўлади, эртанги куннинг янада порлоқ бўлиши учун курашади.

Шундай экан, муסיқа онгли фаолият, самарали меҳнат, самимий муносабат ҳамда мўътадил кайфият гарови бўла олади. Муסיқа кундалик

хаётимизга қанчалик сингиб борса, хаётимиз шунчалик завқли ва мазмунли ўтади.

Мустақиллик йилларида анъанавий кўшиқлар ва унинг тарихи, илдизини ўрганар эканмиз энг аввало “анъана”, анъанавийлик”, “кўшиқ”, “ашула”, “катта ашула” “анъанавий кўшиқ” тушунчаларига изоҳ бериб ўтишни жоиз деб билдик.

Анъана тушунчаси “Ўзбек тилининг изоҳли луғатида”⁹ “наслдан наслга ўтувчи қоида”, яъни, хаётда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни анъана тарзда такрорланиб келиши деб эътироф этилади. Анъанавийлик эса ўз-ўзидан ушбу жараённи доимий равишда, йиллар мобайнида ўзига хос шаклда такрорланиб келиши демакдир. Шу нуқтаи назардан биз тадқиқ этаётган анъанавий кўшиқлар ҳам хаётда, кундалик турмуш тарзимизда қарор топган ва топаётган урф-одат, удум ва бошқа амалларни авлоддан-авлодга йиллар мобайнида ўтиб келиши ва бу жараённи доимий равишда такрорланишидир. Яна ҳам ойдироқ айтадиган бўлсак, анъана – авлоддан-авлодга ўтиб борадиган, одамлар ва кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилиб, доимий ўтказиладиган ижтимоий ахлоқ муносабатларнинг умумлашган норма ва принципларидир. Шу ўринда кўшиқ¹⁰ тушунчаси кенг қўлланилган. Адабиётларда кўрсатилишича, кўшиқ атамаси “шлок”, “такшут”, “ир” (йир), “куг” каби номлар билан қадимдан аталиб келган. Дастлаб, Махмуд Кошғарийнинг асарларида “қошуғ” - кўшиқ, қасида, шеър тарзида аталиб, сўзнинг маъносини шарҳлашдаги тўртлик маъносида ишлатилади. Анъанавий кўшиқлар ҳақида гап кетганда бу иборага мутахассислар фикрига таяниб хулоса чиқариш лозим бўлади. Атоқли мусиқашунос олим Р.Юнусов кўшиқ ҳақида таъриф бериб, мусиқий атама, иборалардан фойдаланиш амалиётида тегишли нуқсонлар борлиги ҳақида фикр билдириб шундай дейди – “кундалик муомилада тез-тез учрайдиган “кўшиқ” билан “ашула”ни фарқламаслик, фарқлай олмаслик кўзга яққол ташланади¹¹. Дарҳақиқат ушбу фикрлар айни ҳақиқат. Кўшиқ атамаси ҳақида маълумот бериб ўтдик. Ашула бу бир оз кўшиққа нисбатан мураккаб жанр. Кўшиқни кундалик ҳаётимиздаги турли тоифадаги одамлар ижро этишлари мумкин. Бироқ, ашула ижрочиси маълум тайёргарликдан ўтган бўлиши ёки устоз сабоқларини олган бўлиши лозим.

Тадқиқотимизнинг ўзига хос ўрганишили лозим бўлган жиҳати сифатида шунини ҳам аълоҳида таъкидлаб ўтишни жоиз деб топдик. Жумладан,

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 107 б.

¹⁰ “Кўшиқ” сўзи мусиқашуносликда қабул қилинган икки хил маъно (1-сўз ва куйнинг бирлашувидан ҳосил бўлган айтим намуналари, 2-банд шакли айтим жанри).

¹¹ Р.Юнусов. Анъанавий ўзбек мусиқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 4 б.

бугунги кунда ижтимоий ҳаётимизда кўп учрайдиган “анъанавий хонандалик”, “анъанавий қўшиқ”, “анъанавий ашулачилик”, “анъанавий мумтоз мусиқа” ибораларига ойдинлик киритиб, тадқиқот давомида кўллашимиз учун осон бўладиган атамани тавсиф этсак. Яъни, аслида қандай юритишимиз лозимлиги хусусида ҳам тадқиқот доирасида ўз фирк-мулоҳазаларни баён этамиз.

Юқорида “қўшиқ”, “ашула” ибораларга мутахассислар томонидан келтириб ўтилган таърифларни баён этдик. Қўшиқ жанрини ҳеч қандай мусиқий тайёргарлиги бўлмаган, оддий касб эгаси бўлган, мусиқа ва санъатга қизиқиши бўлган фуқаролар ихтиёрий равишда ижро эта олади. Чунки, қўшиқ ижро қилиш учун махсус тайёргарик шарт эмас. Маълум ритмга таянилган ҳолда кичик диапазонда куйлаш мумкин. Бироқ, юқорида таъкидланганидек, ашула жанрини ижро этиш учун маълум кўникма ва малака талаб этилади. Ашула жанридаги асарларнинг жуда кўпчилиги асосан аруз вазндаги шеърий мисралардан ташкил топади ва албатта ашулани авж пардаларда куйлаш шарт бўлади. Бу ўринда мусиқашунос олим Р.Юнусовнинг фикрларига таянамиз: - “ўзбек анъанавий мусиқасига хос ички қонуниятларнинг энг муҳим қирраларидан бири – авж масаласидир. Уни илмий жиҳатдан тўғри идрок этиб олиш кўп чалкашликларни олдини олади¹². Авж атамаси хусусида атоқли олим И.Акбаров ўзининг “Музыка луғати” китобида шундай таъриф беради¹³. Авж арабча бўлиб “чўққи, мусиқа баёни ва ривожда энг юқори нуқта” деган маънони англатади деб таъриф беради. Бу ўринда яна мусиқашунос олим Р.Юнусовнинг авж атамаси хусусидаги фикрларига қайтамиз. Ўзбек миллий мусиқачилар истеъмолида бу авж сўзини асосан уч тоифага бўлиб, изоҳлайди. Биринчидан, авж – ҳар қандай мусиқа асарнинг энг баланд, чўққи пардасининг лўнда ифодаси. Бундай кенг маъноли авж атамасидан хонандалик санъатида чекланмаган миқёсда фойдаланишни айтади. Иккинчидан, ўзбек анъанавий мусиқасида ривожланган шаклнинг юқори пардаларидаги махсус тузилма тушунилишини ҳамда ҳажмада катта, баланд пардаларда баён этилувчи куй тузилмалари асосан бастакорлик ижодиётининг маҳсули ашала, катта ашула, сувора, мақом жарнларга холслиги ва учинчидан, бир жуфт куй авж сўзини кўшилганлиги ҳолда юритилишини, бунга мисол тариқасида “Зебо пари авж”, “Турк авжи” каби асарларни келтириб ўтади¹⁴. Демак, ашулада авж пардалар асосий рол ўйнайди. Ушбу тафсилотларни эътиборга олган ҳолда айтиш жоизки тадқиқотимиз мавзуси ҳисобланган анъанавий хонандалик

¹² Юнусов Р. Анъанавий ўзбек мусиқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 7 б.

¹³ Акбаров И. Музыка луғати. Тошкент. 1987 й., 5 б.)

¹⁴ Юнусов Р. Анъанавий ўзбек мусиқа асослари”. Маърузалар матни. Тошкент. 2000 й., 8 б.

масаласини баён этишда фақат ашула, катта ашула ижрочиларини ўрганиш масаласи ётади. Шу ўринда атоқли мусиқашунос олимлар Ф.Карамотли¹⁵ ва О.Иброҳимов¹⁶ тадқиқотларида ўзбек мусиқа меросини икки қатламга ажратган ҳолда тасниф этадилар ва айнан, иккинчи қисм мусиқа анъаналарига анъанавий хонандалик айтимларини ашула, катта ашула деб киритадилар.

Бастакор сўзи тожикча (“баста” - боғланган, “кор” - иш, ишловчи маъноларида) куйни ташкил этадиган унсурларни бир-бирига боғловчи – демакдир; ҳозирда “композитор” (композиция этувчи, куй яратувчи) маъносида ишлатилади.

Санъат ҳақида тушунча. Санъат – ижтимоий онг шакли, инсониятнинг маънавий бойлиги. Кўп қиррали ва оламни бадиий-эстетик англашнинг ўзига хос воситаси. Яратувчилик, англаш ва баҳолаш хусусиятлари. Эстетик аҳамиятга эга бадиий ижод. Ҳодисалар, характерларни образли англаш. Образ – санъатнинг асосий ифода воситаси. Ижодий саралаш. Типиклаштириш. Умумлаштириш. Булар асосида ижодий ғояни, ҳис-туйғуларни ифодалаш.

Санъат мутахассислиги. Бадиий англаш объекти сифатида. Инсон – шахсий ва ижтимоий манфаатлари бирлиги сифатида. Кишилар, инсон ва табиат, инсон ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар. Ҳам инсон, ҳам воқеликни бадиий-эстетик баҳолаш.

Санъатнинг яхлитлиги ва кўп қирралиги. Композиция ва шакл. Мазмун ва моҳият муштарақлиги.

Санъат функциялари. Асосий функциялар. Ижтимоий. Маърифий. Тарбиявий. Этик. Коммуникатив. Томошавий. Эстетик. Образли фикрлаш қобилиятини ривожлантириш. Санъатнинг ғоявийлиги ва бадиийлиги. Санъатда тарихийлик ва замонавийлик масалалари.

Санъат турлари. Асосий структуравий-таснифий бирлиги. Театр ва кинода сўз, драматик конфликт ва персонажлар хатти-ҳаракати. Мусиқада овоз ва оҳанг. Хореографияда ҳаракат ва ритмика. Тасвирий санъатда: рангтасвирда ранг ва нур; ҳайкалтарошлиқда пластик ечим; графикада чизиқ, штрих, нур ва соя ва ҳ.к.

Санъат жанрлари. Жанр – санъат тури таркибидаги ички бўлиниши ва нисбатан барқарор, шаклланган хислатларига, ифодавий-тасвирий воситаларга эга экани.

Жанрларнинг модификацияси, трансформацияси.

---

¹⁵ Кароматов Ф. Ўзбек халқи музика мероси (Йигирманчи асрда) 1 том. 1-китоб. Кўшиқ. Тошкент, 1978.

¹⁶ Иброҳимов О. Ўзбек халқ мусиқа ижоди (методик тавсиянома). Тошкент. 1994 йил. 1-қисм.

Жанрлар. Мавзу бўйича – тарихий, замонавий, психологик, илмий-фантастик ва бошқа. Ғоявий-эмоциональ хусусиятлари бўйича – лирик, юмористик ва бошқа.

Тузилмаси, шакли ва ижро усулига кўра бўлиниши. Вокаль-чолғу, камер-симфоник, хор, академик, халқ, эстрада ижрочилиги ва бошқа.

Санъатда синтез. Синтез тушунчаси, тарихий илдизлари, табиати. Ички ва ташқи шакллари.

Синтез структураси, компонентлари. Компонент тушунчаси. Ифода воситаларининг уйғунлашуви.

3. Методология ва замонавий методологик ёндашувларни танқидий таҳлил ва таснифлаш.

Кишилиқ жамиятининг ибтидоий даврида одамлар табиат ином этган тайёр маҳсулотлардан жуда унумли фойдаланишган. Дастлаб, турли мева ва сабзавотларни истеъмол қилиб кун кўришган бўлсада, кейинчалик гўшт маҳсулотларига бўлган талаб ва эҳтиёжи ортиб борди. Бу яшаш учун кураш одамларга овчилик, кейинчалик эса деҳқончилик, чорвачилик, ундан кейин эса хунармандчиликнинг турли-туман кўринишларини ривожланишига олиб келди. Мазкур ривожланишлар одамларнинг меҳнат тажрибасини шакллантирди, ривожлантирди. Охир-оқибат уларнинг кундалиқ ҳаётига айланиб қолди. Одамлар меҳнат туфайли ўзларининг орзу ва истакларига эришди. Меҳнат фаолияти борган сари мураккаблаша бориб, одамларнинг ақлан ривожланишига олиб келди. Энди улар аста-секин шахс сифатида шакллана борди. Бора-бора кишилиқ жамиятининг ривожлантиришни янги-янги қирраларини забт этиб, уларнинг ҳаётига муҳим роль ўйнай бошлади. Инсоният ўзига янги-янги анъана ва амал қилиши лозим бўлган кундалиқ одатий фаолиятни – тарбияни таркиб топтирди. Бу ўз ўрнида меҳнат туфайли юзага келди. Меҳнат эса одамларнинг тарбиясига таъсир кўрсатиб, тарбияни ҳаётий зарурият қилиб қўйди. Одамларнинг бу меҳнат кўникмалари унинг ёш авлодига мерос қолди. Энди тарбия меҳнат фаолиятининг, меҳнат тажрибасининг маҳсулига бевосита боғлиқ бўлиб қолди. Одамларнинг ҳаётий тажриба ортиришида яна бир фаолият таълим муҳим роль ўйнай бошлади. У турли билим ва кўникмаларни таълим жараёнида амалга ошириб, шу тариқа ижтимоий ҳаётда орттирилган тажрибаларни қуйи авлодга ўргатиш эҳтиёжини сизди ва ўзини фаравон ҳаёти учун амалга ошириб келди. Тажрибаларнинг тўпланиши натижасида таълим-тарбиянинг дастлабки омиллари вужудга келди. Табиат, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тажрибалар асосида маълум билимлар мажмуи пайдо бўлди ва у кун сайин тўпланиб бойиб борди.

Олдинига бола тарбияси катталар томонидан бевосита меҳнат фаолиятида амалга оширилган бўлса, жамият ривожлана борган сари бундай йўл талабга жавоб бермай қўйди. Энди тарбия билан билимдон, тажрибаси етарли замонасининг донишманд одамлари шуғуллана бошлади. Таълим-тарбия ишлари билан шуғулланувчи тарбиячилар касб-хунар ҳомийлари

сифатида ажралиб чиқа бошладилар. Уларнинг таълим-тарбия борасидаги фаолиятлари ва тўплаган тажрибаларидан ўринли фойдаланишлари педагогика фанининг вужудга келишига олиб келди. Машғулотлар тобора ташкилий шаклларга, кўринишларга эга бўлиб борди. Шу аснода дастлабки мактаб кўринишидаги муассасалар вужудга келди, тараққий этди. Шундай қилиб, педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақидаги маълумот берувчи фанга айланди.

"Педагогика" атамаси ҳақида кўпгина манбаларда маълумот берилган. Педагогика - қадимги юнон тилидан кириб келган бўлиб, бола етакловчи мазмунини билдиради. Эрамиздан олдинг III-I асрларда қадимги Юнонистонда кулдорларнинг боласини овқатлантирадиган, сайр қилдирадиган, мактабга олиб борадиган ва қайтариб эсон-омон олиб келадиган тарбиячи - куллар "педагог"лар деб аталган.

Кишилик жамиятида таълим ва тарбиянинг роли ва ўрни тобора ошиб боргани сари одамлар онгида бу тушунчага бўлган эҳтиёж ва талаб кун сайин ошиб борди. Натижада бу атама хусусида одамларнинг қарашлари ижобий томонга ўзгарди. Махсус тайёргарлик кўрган ва таълим-тарбия билан шуғулланадиган шахслар "педагог" деб атала бошлади. Кўп вақтлар мобайнида педагогика фан сифатида фақат ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясини ўрганади, деб қараб келинди. Аммо ҳаёт амалиёти тарбиянинг умумий принциплари фақат болалар тарбиясига эмас, балки катта ёшдагилар тарбиясига ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда педагогикага ёш авлод ва катта ёшдаги одамларга таълим-тарбия бериш қонуниятларини ўрганувчи фан сифатида қаралди. Бу айни ҳақиқат.

Бугунги кунда келиб, педагогика алоҳида фан сифатида тараққий этган бўлиб, ўзининг бир неча мустақил тармоқларига эга бўлади. Жумладан, мактабгача тарбия педагогикаси, умумий таълим педагогикаси, олий таълим педагогикаси, педагогика тарихи, касб педагогикаси, махсус педагогика - дефектология (сурдопедагогика - кар ва соқов болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, тифлопедагогика - кўзи ожиз болаларни ўқитиш, олигофренопедагогика - ақлий ривожланишдан орқада қолган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, логопедия - нутқи яхши ривожланмаган болаларни ўқитиш), Мусиқа педагогикаси - мусиқа соҳаси педагоглари ўқитиш ва касбий қайта тайёрлаш тайёрлаш ва бошқалар.

Ҳозирги кунда "Мусиқа педагогикаси" фаннинг алоҳида тармоғи сифатида бошқа фанлар билан ҳамкорликда тараққий этиб келмоқда. Мусиқа педагогикаси ўсиб келаётган ёшларга ва мусиқа таълими соҳаси мутахассисларига, катта ва кичик гуруҳли ансамблларга юксак маънавий, ахлоқий ва эстетик хислатларни, мусиқа ижрочилик маҳоратини шакллантириш, ақлий ва ижодкорлик иқтидор кучларини ривожлантириш, мънавий-руҳий тайёргарлигини амалга оширишнинг педагогик қонуниятларини ўрганувчи фан сифатида тараққий этиб келмоқда.

Муסיқа педагогикасининг объекти - муסיқа соҳасида малакали мутахассис кадрларни тайёрлаш жараёнидан иборат. Унинг предмети (мазмуни) сифатида ёш авлодни жисмонан соғлом ва баққуват, маънавий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий тайёргарлиги жараёнининг педагогик қонуниятларини ўрганишдан иборат.

Бошқа фанлари қатри муסיқа педагогикаси фанининг ҳам ўзига хос асосий тушунчалари мавжуд бўлиб, улар муסיқа педагогикаси тили нуқтаи назаридан қуйидагилар ҳисобланади;

Таълим - махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўқувчи ёшларни муסיқий қобилиятини шакллантириш, ўстириш, ривожлантириш ва руҳан, маънавий ва маърифий хислатларини тарбиялаш учун, келажакда малакали мутахассис кадр сифатида зарур билим, кўникма ва малакалар билан мақсадли ва белгиланган тизим асосида қуроллантириш жараёнидир.

Тарбия - илмий дунёқараш, маънавий-маърифий тушунчалар, ахлоқий муносабатлар, жисмоний ва касбий хислатлар, борлиққа эстетик муносабат, муסיқий қобилиятни ривожлантириш, муסיқа тинглаш, муסיқа саводи, бирор бир чолғу асбобда ижрочилик маҳоратини ошириш мақсадида ўқувчи ёшларнинг онги, руҳияти, иродасига мақсадли, белгиланган тизим асосида тўғри педагогик таъсир кўрсатишдир.

Маълумот - таълим-тарбия натижасида эгалланган ва тизимга солинган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалар ҳамда юксак савияда шаклланган дунёқарашлар мажмуи бўлиб, муסיқа таълими асосида юксак ижрочилик (қуйлаш, чолғу асбобида чалиш) маҳоратини эгаллашдир.

Ривожланиш - ўқувчи ёшларнинг ақлий ва муסיқий ижодкорлик имкониятларининг бажарилиши лозим бўлган вазифалар хусусиятлари ва муסיқа хизмат шароитларига мувофиқ мақсадли такомиллашуви жараёнидир.

Рухий тайёргарлик – муסיқа ижрочиси ўз олдига қўйган мақсадга эришиш йўлида ўз кучини, иродасини, жасоратини, тафақурини тайёрлаши. Ўз олдига қўйган мақсадига эришиш йўлида турли шароитларда белгиланган вазифаларни адо этиш учун ўзининг доимий ички тайёрлиги ва юксак ҳиссий-иродавий турғунлигини таъминлаш бўйича мақсадли равишда унда руҳий хислатларни шакллантириш жараёнидир.

Мустақил тарбия – ўқувчи ёшларнинг муסיқий ижрочилик тайёргарлиги бўйича билим ва кўникмаларини муваффақиятли адо этиши учун зарур бўлган хислатларни ўзида шакллантириш ва ривожлантириш юзасидан мақсадли, онгли мустақил фаолиятидир. Ёки бошқача қилиб айтганда мустақил таълим бўлажак мутахассис кадрларнинг билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари, чуқурлаштиришлари ва такомиллаштиришлари юзасидан мақсадли мустақил иши ёки таълим олишидир.

Билим - борлиқ, воқеа ва ҳодисалар, муסיқий ижодкорлик ва ижрочилик қобилиятлари, уларнинг ўзаро алоқа ва муносабатларининг инсон онгида намоён бўлишидир.

Кўникма - иш-ҳаракатларнинг пухта эгаллаганлиги, автоматлашган тарзда бажарилишидир.

Малака - кўп йиллик тажрибага эга бўлган мутахассисларнинг ўз вазифаларини юксак тарзда бажариши ҳамда уларнинг эгаллаган билим ва кўникмаларидан, иш тажрибаларидан самарали фойдаланишда, шунингдек, янги ва турли шароитларда тўғри ва оқилона қўллай олишидир.

Бугунги кунда мусиқа таълими ва тарбияси соҳасида малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш ва ўқувчи ёшлар ва тарбиячиланувчиларнинг мусикий-педагогик билимлари даражасига қўйилаётган талаблар тобора ошиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида Мусиқа педагогикаси фанининг вазифалар доирасини кенгайтишига олиб келмоқда.

Шундай қилиб, Мусиқа педагогикаси фани ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўяди:

- мусиқа педагогикаси жараёнининг моҳияти, хусусиятлари ва қонуниятларини, унинг таркибий қисмлари бўлмиш таълим, тарбия, рухий ижодкорлик, ижрочилик маҳорати, мустақил ижрочилик маҳоратини ошириш, мустақил таълим олиш жараёнларини ўрганиш;

- жамиятда ва ижтимоий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришлар асосида мусиқа фаолиятини ривожланиши ва такомиллашуви, шунингдек, уларнинг ижтимоий бўғиннинг барча жабҳаларига кириб бориш таълим ва тарбия принципларини аниқлаш;

- мусиқа педагогикасининг шакллари таркиб топтириш, методларини ривожлантириб, замон талаблари асосида такомиллаштириш;

- турли тоифадаги мусиқа ижрочилари билан ҳар хил шароитларда таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда таълим ва тарбия принциплари талабларини муваффақиятли амалга ошириш;

- мусиқа жанрларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, таълим ва тарбия методлари тизимини ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштириб бориш;

- таълим-тарбия ишларини ташкил этиш шакллари такомиллаштириш, риволантириш, мусиқа ижрочиси ва унинг мусиқа жамоалари орасида таълим ва тарбия даражасини аниқлаш, текшириш ҳамда баҳолашнинг самарали йўллари тадқиқ қилиш;

- мусиқа педагогик жараённинг ривожини таъминловчи услубий таъминотни яратиш ва уни давр талабидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб бориш;

- дидактик тадқиқотларнинг марказий муаммоси сифатида ўқувчи ёшларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, алоҳида олинган мусиқа ижрочи жамоаларнинг юксак профессионал ижрочилик даражасига эга бўлиш йўллари, усулларини, воситаларини излаш ҳамда амалиётда қўллаш;

- мусиқа ижрочиларининг ўзига хос хусусиятларини, маҳоратини ўрганиш ва таълим-тарбия жараёнида уларни ҳисобга олиш;

- мусиқа ижрочиларнинг мусиқий маҳорат интизомини ва ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, маънавий-ахлоқий камолотга эришиш йўллари йўргатишни излаб топиш;

- моҳир мусиқа ижрочилари ва мусиқа жамоалар ўртасида мусобақа ташкил этишнинг педагогик шартларини аниқлаш;

- мусиқа ижрочиларини жамоавий бирликда жипслаштириш, унда интизом талабларига хос ўзаро муносабатларни, соғлом рухий муҳит ва ижтимоий фикрни шакллантириш методларини ўрганиш ва уни амалиётда қўллаш олиш;

Мусиқа ижодиётида ижрочиларни тарбиялашда уларга раҳбарлик, ўқитувчилик ва устозлик қилиш фаолиятдан келиб чиқиб, мусиқа педагогикаси фани учун қуйидаги асосий вазифалар ҳам муҳим ўрин эгаллайди:

- мусиқа-педагогик жараёнда тарбияланувчиларнинг ўрнини аниқлаш;

- ўқувчи-ёшларда педагогик маданият ва педагогик маҳоратни шакллантириш йўллари йўргатиш ҳамда уларга таълим ва тарбия бериш мазмуни ва услубларини тушунтириш;

- илғор педагогик тажрибани ўрганиш ва умумлаштириш, мусиқа-педагогикаси бўйича тадқиқотлар олиб бориш услубларини ишлаб чиқиш.

Ҳар қандай фан ўзининг илмий тадқиқот методларига эга. Бу методлар орқали у ўз мазмунини бойитиб, янгилаб боради. Мусиқа педагогикаси фани ҳам бундан мустасно эмас. У ўз мазмунини бойитиш ва янгилаш мақсадида мавжуд педагогик ҳодиса ва жараёнларни, унинг мақсади ва вазифаларига мувофиқ келадиган методлар билан ўрганади. Шу маънода мусиқа педагогикасининг илмий-тадқиқот методлари дегада мусиқий тарбия ва мусиқа ижодиёти билан мунтазам шуғулланувчи тарбияланувчиларга таълим ва тарбия беришнинг реал жараёнларига хос бўлган ички алоқа ва муносабатларни текшириш, билиш йўллари, методлари, воситалари мажмуи тушунилади.

Бугунги кунда мусиқа педагогикаси фанида қуйидаги илмий-тадқиқот методларидан фойдаланиш тавсия этилади:

Педагогик кузатиш методи. Мусиқа педагогикаси фанининг мазкур методи таълим-тарбия жараёнининг амалдаги ҳолати билан танишиш, уларнинг сабаб-оқибатларини билиш, талаба-ёшларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллашлари, уларнинг интизоми ва ўзаро муносабатларидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш ва тегишли педагогик таъсир кўрсатиш йўллари йўргатиш мақсадида қўлланилади.

Бу метод орқали тадқиқотчи педагогик тажрибанинг муайян бир томони ва ҳодисаларини бирор мақсадда кўзда тутиб идрок этишини ташкил қилади. Бунда кузатишларнинг даврийлиги ва сони, кузатиш объекти, вақти, педагогик вазиятларни кузатиш учун белгиланган кўрсатмалар ва бошқа маълумотларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Сухбат методи. Таълим-тарбия жараёнини яхшилаш ёки яратилган илмий фаразларнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлаш мақсадида сухбат

методидан фойдаланилади. Сухбат якка тартибда ёки жамоа иштирокида ўтказилиши мумкин. Сухбат методидан самарали фойдаланиш учун дастлаб олдиндан режа тузиш ҳамда сухбат олиб боришнинг вақти, жойи, керакли натижага эришиш учун тегишли саволлар тўпламини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Саволар шундай тузилиши керакки у оддий, содда, тушуниш енгил ва тузилган саволларга тез фурсатда аниқ ва лўнда жавоб олиш мумкин бўлиши лозимлигини талаб қилади. Сухбат давомида тадқиқотчининг сухбат олиб бориш ва уни керакли томонга йўналтира олишни билиши, сухбатдошининг руҳий ҳолатига қараб сухбат оҳангини мослаштириши ҳам ғоят муҳимдир. Шундан сўнг сухбат натижаларини таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш керак бўлади.

Ўқувчи ёшлар билан сухбат ўтказишга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишда кўзда тутилган натижаларга эришиш учун тадқиқотчи кўйидагиларга аҳамият бериши лозим:

- сухбатдан кўзланадиган мақсадни аниқ белгилаш;
- сухбат давомида бериладиган саволларни олдиндан, умумий манзарани кўзда тутган ҳолда белгилаб олиш;
- вақти ва ўтказиш жойини аниқлаш;
- сухбат иштирокчиларининг сони, мутахассислиги, ёши, қизиқишлари, ижодий, руҳий ва жисмоний, қолаверса, ижтимоий-сиёсий тайёргарликдаги ютуқлари ва камчиликлари, ўқиш, иш, меҳнат ва турмушдаги муаммолари, оилавий шароити ҳақида маълумотга эга бўлиш;
- сухбат учун қулай шароит ва эркин гаплашиш имконини яратиш;
- сухбат вақтида маҳмадона ва бачкана бўлмаслик;
- сухбатдошининг кайфиятини ва руҳий ҳолатини ҳисобга олиш;
- сухбат натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, қиёслаш, тегишли хулоса чиқариш, лозим бўлса педагогик жараёнга қўшимчалар, тузатишлар киритиш.

Муסיқа ижрочисининг амалий фаолиятини ўрганиш методи. Бу методнинг мақсади муסיқа ижрочисининг ижодий, руҳий, жисмоний ва ижтимоий-сиёсий тайёргарлик жараёнида амалий, ижрочилик маҳоратини намаён қилиш, машғулотларда уни беками кўст бажариш, турли муסיқа машқларини бажаришдаги муваффақиятлари ва камчиликлари, Республиканинг маънавий-маърифий, ижтимоий муסיқа ҳаётидаги иштироки, жамоат топшириқларини бажаришга бўлган муносабатларини ўрганиш ва бошқа муҳим жараёнларни тадқиқ қилишдир. Бундай тадқиқот натижасида уларнинг жамоага ва бир-бирларига муносабатлари, ахлоқий-руҳий ҳолати ўрганилади ҳамда таълим-тарбия жараёнига тегишли хулосалар киритилади.

Тест-сўровнома методи. Бу метод муסיқа педагогикасининг илмий-тадқиқот методлари ичида етакчиси ҳисобланади. Сўровнома-анкета методи - яратилган илмий фаразнинг янгилигини билиш, аниқлаш, алоҳида олинган муסיқа ижрочисининг назарий ва амалий билимларни ёки муסיқа жамоасининг фикрини, қарашларини, орзу-истакларини билиш ва тегишли

хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш мақсадида ўтказилади. Тест синовларидан кўзланган мақсад эса оз вақт ичида кўпчиликнинг билимини, хоши-истагини аниқлаш ва баҳолашдан иборатдир.

Хужжатларни таҳлил қилиш методи. Бу метод талаба ёшларга ёки мусиқа жамоаларига тааллуқли бўлган хужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилишни назарда тутди. Машғулотлар, машқлар бажариш, эгаллаган мусиқа тури бўйича натижаларни қайд этиб бориш дафтарлари ва бошқа ўқув ва ишчи хужжатларни ўрганиш ўқувчи ёшларни қизиқтираётган жараён ва ҳолатларни ўрганиш, кузатиш, баҳолаш ва хулоса чиқариш имконини беради.

Педагогик эксперимент методи. Мазкур метод асосан, таълим-тарбия жараёнига алоқадор илмий фараз ёки амалий ишларнинг тадбиқи жараёнларини текшириш, аниқлаш мақсадида ўтказилади. Тажриба ишлари таълим ва тарбия ўртасидаги қонуний алоқадорликни аниқлаш, натижаларни ҳисобга олиш асосида янги усулларни тадбиқ этишга, таълим-тарбия самарадорлигини оширишга қаратилади. Шунингдек, мусиқа-педагогик жараённинг тузилишини, боришини ва натижаларини олдиндан кўра билиш имконини беради.

Педагогик эксперимент (тажриба) ўтказилиш шароитига қараб уч хил бўлади:

- табиий эксперимент (тажриба);
- лаборатория эксперименти (тажрибаси);
- амалий эксперимент (тажриба).

Педагогик эксперимент ўз мазмунига кўра дидактик, тарбиявий, мусиқий-руҳий ҳолатни, шунингдек, мусиқа таълими соҳаси муаммолари юзасидан ўтказилиши мумкин.

Педагогик эксперимент ўтказишга қўйиладиган талаблар қуйидагилардан иборат:

- экспериментнинг мақсадини, илмий жиҳатдан асосланган фаразини аниқлаш ва қутилиши лозим бўлган натижа учун режа белгилаш;
- илмий иш ёки педагогик фаолият учун аниқ объект белгилаш, амалга ошириш борасида қўшимча методларни аниқлаш;
- тажриба иши ўтказиш вақтини ва муддатини белгилаш;
- тажриба учун лозим бўлган материал, жиҳозлар, асбоб-ускуналар, мусиқий чолғулар ва ҳатто ижрочиларнинг ижрочилик маҳорти, мусиқа асарини тоза ва равога чала олиши каби қатор ҳолатларни тайёрлаш;
- эксперимент натижаларини зудлик билан таҳлил қилиш, тегишли хулосалар чиқариш ва тавсиялар бериш.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш методи. Бу метод педагогик тадқиқотларда кенг қўлланилади. Масалан, таълим-тарбия жараёнини ташкил қилиш, ўқув қўлланмалари, кўргазмали қуроллар, ўқитишнинг техника воситалари, мусиқий чолғулар, кадрлар масаласи, молиявий таъминот муаммолари статистика маълумотларини таҳлил қилиш ва бошқаларда.

Математика ва кибернетика методи. Бу метод педагогик жараёнда ҳисоблаш техникаси ва кибернетик машиналари ёрдамида бир тилдан бошқасига таржима қилиш, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни такомиллаштириш, баҳолаш орқали таълим-тарбия самарадорлигини ошириш, дифференциал ва индивидуал таълим бериш каби жараёнларда қўлланилмоқда. Унинг мазмуни ахборот бериш, дастурлаштириш, алгоритмлар, бошқарувчи тизим, модель яшаш сингари асосий назарияларда ўзлигини намоён этади. Жумладан, мазкур методни Мусиқа педагогикасига ҳам тадбиқ этиш ҳаракати кучайтирилмоқда. Жумладан, ёш ижрочиларни ижрочилик маҳоратини ошириш, мусиқа асарларини тоза ва равон ижро эта олиш каби хусусиятларини аниқлаш каби масалаларда.

Таянч сўзлар ва иборалар:

Педагогика, Мусиқа педагогикаси, тарбия, таълим, маълумот, ривожланиш, руҳий тайёргарлик, мустақил тарбия, мустақил таълим, билим, кўникма, малака, педагогик маҳорат, дидактика. Педагогик кузатиш методи, суҳбат методи, мусиқа ижрочиларнинг амалий фаолиятини ўрганиш, тест-сўровномалар методи, ҳужжатларни таҳлил қилиш методи, педагогик эксперимент методи, статистика маълумотларини таҳлил қилиш методи, математика ва кибернетика методи.

Назорат учун саволлар:

1. Мусиқа педагогикаси фани нимани ўргатади?
2. Мусиқа педагогикаси фанининг асосий тармоқлари нималар?.
3. Мусиқа педагогикасининг бошқа фанлар билан алоқаси?
4. Мусиқа педагогикасининг асосий тушунчалари нималар?.
5. Мусиқа педагогикасининг асосий вазифалари нималардан иборат?
6. Мусиқа педагогикасининг тадқиқот методлари нималар ҳисобланади?
7. Мусиқа педагогикасининг тадқиқот методлари мазмуни ва мақсадлари нималардан иборат?.
8. Мусиқий тушунчаларни айтиб беринг.
9. Анъана тушунчасига таъриф беринг.
10. “Кўшиқ”, “ашула” ибораларга мутахассислар томонидан қандай таъриф берилган.
11. Бастакор сўзининг маъносини айтиб беринг.
12. Санъат ҳақида тушунчага таъриф беринг.
13. Қандай санъат турлари мавжуд.
14. Жанр тушунчасига таъриф беринг.

15. Синтез тушунчаси, тарихий илдизлари, табиати. Ички ва ташқи шакллари айтиб беринг.
16. Синтез структураси ва компонентларини изоҳланг.
17. Компонент тушунчасига таъриф беринг..
18. Ифода воситаларининг уйғунлашуви.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т. 1997 йил.
2. Умумий ўрта таълим ДТС ва ўқув дастур. -Т. 20017
3. Ж.Ф.Йўлдошев,С.А.Усмонов. Педагогик технология асослари.-Т 2014 йил.
4. Р.Мавлянова, О.Тўраева, К. Ҳолиқбердиева Педагогика. -Т.2001йил
- 5 Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асосласри. -Т 2008 Молия-иқтисод нашриёти.

2-мавзу: Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши. Муסיқий фанларнинг ривожланиш тарихи. Мустақиллик даври муסיқий фанларнинг ривожланиши. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Режа

1. Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши. Муסיқий фанларнинг ривожланиш тарихи. Мустақиллик даври муסיқий фанларнинг ривожланиши.

2. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари.

3. Муסיқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Муסיқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Таянч тушунчалар: Муסיқий фанлар, муסיқа маданияти, замонавий тенденциялар, муסיқа фанларининг ривожланиш босқичлари, муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши.

1. Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши. Ўзбек миллий-маданий мероси кўҳна ва бой ҳамда ранг-баранг эканлиги барчага маълум. Ана шу миллий маданий мерос халқимизнинг ажралмас,

Ўзлигини англатувчи қадрият сифатида аҳолининг ижод сарчашмалари асосида пайдо бўлган бўлиб, жуда олис даврларга бориб такалади. Айниқса унда халқ оғзаки ижоди анъаналарининг юзага келиши, даврлар оша гуллаб яшнаши бадий тафаккур тараққиётининг дастлабки босқичларидан тортиб, миллий-маънавий маданият ривожининг турли даврларида ҳам ўзининг юксак намуналарини кўриш мумкин. Мамлакатимиз худудидан топилган турли археологик ашёлар халқ мусиқа ижодининг илдизларини жуда чуқур эканлигидан далолат беради. Энг қадимги кулдорлик давлатлари Хоразм, Суғдиёна, Юнон-Бактрия, Кушон подшолиги даврларда ўзбек миллий маданиятини тез ривожланганлигини кўриш мумкин¹⁷. Бунда халқ оғзаки ижодининг дастлабки куртакларида аждодларимизнинг табиат ҳақидаги қадимий тасаввурлари, уларнинг табиатдаги ёвуз кучларига қарши курашлари ифода этилган бўлса, кейинчалик у инсонларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қондириш воситасига айлана борди. Вақтлар ўтиши билан қадимий халқ оғзаки ижоди касбий кўриниш шакллари ўзида ифода эта бошлади. Республикаимизнинг бир қатор ОТМларида бакалавриятнинг педагогика соҳаси 5111100-“Мусиқа таълими” таълим йўналишида умумтаълим мактабларининг “Мусиқа маданияти” фани бўйича, шунингдек, педагогика касб-хунар коллежлари, мусиқа ва санъат академик-лицейлари, болалар мусиқа ва санъат мактаблари учун “Мусиқа таълими” касби берувчи кадрлар тайёрланиб келинмоқда ва уларга Давлат намунасидаги дипломга “Мусиқа таълими йўналиши” касби берилмоқда.

Мусиқа ўқитувчисининг бугунги кун талаби даражасида тайёрлашда, ўқув режасидаги фанларни ўқитишда, таълим йўналиши номида бир қатор муаммолар борки, уларни бартараф этмай туриб, сифатли кадрлар тайёрлаб бўлмайди, қолаверса, қуйи таълим муассасаларида ўқувчиларни ўқитиш учун тайёрлаётган ўқитувчиларимиз синфларга кириб дарс ўтишда етарлича билимга эга бўлмайдилар. Жумладан булар қуйидагилар:

Биринчи муаммо: Бакалаврит босқичида “Мусиқа таълими” номи билан тайёрлаб келинаётган кадрлар ўқитувчилик фаолияти билан тўлақонли шуғуллана олмайдилар. Чунки, улар бакалаврият босқичида 4 йил ўқиш даврида хонандалик, чолғу асбобни чалиш малакасини ҳамда мусиқа назарияси бўйича билим ва малакаларни тўла эгалай олмайдилар. Бунга асосий сабаб, талаба билан яккама-якка ҳолда дарс ёки кичик-кичик гуруҳларда дарс ўтиш шаклидан воз кечилганлигидир.

---

¹⁷ М.Кояма, Т.Хаяси, Б.Турғунов, Ж.Илёсов. Далварзинтепа шаҳристонини. Сока университети. 1996. 188-191 б.

Республика бўйича педагогика соҳаси “Муסיқа таълими” йўналишида тахсил олаётган бакалаврит босқичи талабалари Болалар муסיқа ва санъат мактабларида, муסיқа ва санъат ихтисослаштирилган академик лицей ҳамда касб-ҳунар коллежларида 7 ва 10 йил давомида ўрганган чолғуси (рубоб, дутор, ғижжак, фортопиано, скрипка ва ҳоказо)ни ОТМларига келиб, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фанида гуруҳда фақатгина дутор ёки рубобни ўрганишга мажбур бўлмоқда. Чунки, гуруҳли дарсда ўзлари эгаллаган асбобни аълоҳида-аълоҳида ёки кичик-кичик гуруҳларда ўрганиш имкони йўқ (бунга фанни “амалий” шаклда ўтилиши сабаб). Худди шундай, ўқувчи (бўлажак абитуриент) опера, вокал, эстрада, анъанавий хонандалик, мақом ижрочиси маҳоратини 7-10 йил давомида қўйи таълим муассасаларида эгаллайдида, талаба бўлиб, ОТМга ўқиш даврида бир гуруҳга бирлаштириб, ўзи эгаллаган жанр (соҳа) бўйича ўқишни давом эттира олмайди. Бундан ташқари рус гуруҳларда миллий чолғуларни ўқитишда ҳам жуда катта муаммо ва талабаларнинг эътирозли норизоликлари ҳам мавжуд. Бунга ҳам асосий сабаб амалий дарсларни “гуруҳли” шаклда олиб борилишидир. Чунки, фортепиано, скрипка, гитара, чалиб келган талабани қўлига дутор ёки рубоб ушлатиб қўймоқдамиз. Бу ҳолат вокал хонандаларига ҳам тааллуқли. Опера ижрочиси анъанавий хонанда айтимларини ижро этиш жараёнида аввал эгаллаган ўзидаги бор маҳоратини йўқотиб қўяди. Тўғрироғи, ўзида етарлича билим бўлмаган ушбу битирувчи кадр эртанги кунда синфга кириб, дарс ўта олмайди.

Иккинчи муаммо: “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий ва хонандалик”, “Муסיқа назарияси”, Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Хор ва хоршунослик”, “Болалар муסיқа адабиёти”, “Муסיқа ўқитиш методикаси ва мактаб репертуари” ва бошқа шу каби қатор таянч муסיқий фанлар ўқитувчи ва жўрnavоз (концертмейстер) ҳамроҳлигида муסיқий чолғулар билан жиҳозланган аудиторияларда ўтилиши имконият етарли эмас. Чунки, юқоридаги фанларни тўлақонли ўтилишида “концертмейстер” дастурдаги асарларни фортепиано ёки ансамбл шаклида бошқа миллий чолғуларда жўрnavоз сифатида чалиб, унга муסיқий жўрnavозлик қилиб туриши шарт.

Учинчи муаммо: “Муסיқа таълими” йўналиши ўқув режасидаги умумий 7344 соатнинг 3340 (мустақил таълим соати билан биргаликда) (45,5%) соати (биринчи, иккинчи ва қўшимча фанлар блоки) гуманитар ва ижтимоий-сиёсий, математика ва табиий-илмий, муסיқага тааллуқли бўлмаган қўшимча фанларни ташкил этиб келган. Мазкур йўналишларда кўп соат ажратилганлиги ҳам малкали мутахассис кадр тайёрлашда салбий

таъсир кўрсатмоқда эди, ушбу масала бир қатор ижобий ҳал этиш учун илк қадамлар қўйилди.

Тўртинчи муаммо: 5111100-“Муסיқа таълими” таълим йўналиши номига “ўқитувчи” сўзи қўшилмаганлиги учун кўпгина қуйи таълим муассасаларида мазкур йўналиш битирувчиларини ўқитувчи лавозимига ишга қабул қилишда тушунмовчилик ҳолатлари ҳам учраб турибди.

Бешинчи муаммо: “5111100-Муסיқа таълими” таълим йўналишини доимий равишда муסיқий чолғулар билан таъминлаб бориш лозим.

Республикамизнинг педагогика соҳаси муסיқа таълим йўналишида тайёрлаётган кадрлар яъни, бўлажак “Муסיқа таълими” касби берилаётган муסיқа ўқитувчиси қуйидаги учта асосий йўналишни яъни “Муסיқа назарияси” “Чолғу ижрочилиги” “Хонандалик” маҳоратини мукамал эгалласа, у тўлақонли ўқитувчилик фаолияти билан шуғуллана олади ҳамда “Муסיқа маданияти” фанини дастур асосида ўқитади.

Юқорида таъкидланганидек, кейинги бир неча йилдан буён педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган кадрлар жойларда ўқитувчилик касби билан фаолиятини давом эттира олмаяпти. Бунинг биринчи сабаби, улар “Муסיқа назарияси” фанини “худди алфавитни кўриб, ўқиб, тушунгандай” нота ёзув ва унинг элементар назариясини чуқур ўргана олмаяпти. Мазкур фанни лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳлар (10-12) рафарга бўлиб, ўқитиш зарур. Қолаверса, “Муסיқа назарияси” ўз таркибида “Сольфеджио”, “Гармония” ва “Муסיқа асарлари таҳлили” каби фанларни қамраб олади. “Муסיқа назарияси” фанини талаба мукамал эгаллаши учун қуйидаги билимларни эгаллаган бўлиши шарт. Жумладан, муסיқий тизим, товуш, лад, тоналлик, интервал, аккорд, альтерация, хроматизм, модуляция, куй, халқ ладлари, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта – квинта доираси, интерваллар, аккордлар, транспозиция, тоналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модуляция ва оғишма, муסיқа безаклари, гармониянинг асосий қонун қоидаларини, аккордлар имкониятларини, стилистик хусусиятларини билишлари, муסיқа асарларини гармоник таҳлил усуллари, муסיқа шаклининг энг муҳим асосларини, муסיқий шаклнинг муҳим элементларини, мусиқанинг асосий ривожлантириш принциплари, шаклнинг қисмлари функцияси, баён этиш турлари ва ҳар бир шаклнинг тузилиш қонун-қоидалари, бир ва икки овозлик куйларни соф интонациялаш, мусиқий диктант ёзиш, мусиқа элементларини эшитиб аниқлаш, куйга аккомпанимент тузиш қонун-қоидаларини, мажор ва минорларнинг табиий, гармоник, мелодик гаммаларини, товушдан ва тоналликда интервалларни, аккордларни ечимларини, ҳар хил товушлардан халқ муסיқа ладлари товушқаторларини,

берилган тоналликда интерваллар ва аккордлар кетма-кетлигини, диатоник секвенцияларни, мажор ва минор хроматик гаммаларини ёзма равишда тузиш ва фортепианода чалиш, ўтилган аккордларни тўрт овозли тузилмада турли хил тоналликларда тузиш ва ечиб бериш, аккордларни қўшишда қонунқоидага биноан амал қилиш, берилган аккордлар белгиланишларига қараб аккордлар кетма-кетлигини тузиш ва фортепианода ижро этиб бериш, муסיқий асар шаклининг қисмларни аниқлаш, унинг куй, гармония, ритмларни ўзаро алоқадорлигини кўрсатиш, муסיқа шаклида ривожлантириш принципларини билиб, таҳлил қилинаётган асарда уларнинг аҳамиятини кўрсатиб, ҳар хил типдаги шаклларнинг ўзига хос хусусиятлар усулларини ажратиш, интерваллар, аккордлар, гаммалар тузиш, унча катта бўлмаган муסיқа асарларининг лади, тоналлиги, образлар характерини аниқлаб таҳлил қилиш, берилган куй ёки басни гармониялаш, гармоник кетма-кетликларни даврия шаклида чалиб бериш, оддий шаклдаги асарни ёки асар парчасини гармоник таҳлил қилиш, берилган муסיқий асарда шаклнинг тури, баён тури, шаклдаги йирик белгиларнинг рақамли схемаси ҳар-бир асосий қисмнинг таҳлили ва уларнинг бир-бирига умумий боғланишини таҳлил қилиши, муסיқий мавзулар таркиби, уларнинг бир хиллиги ёки қарама-қаршилиги, характери ва мазкур характерга эришиш воситаларидан фойдаланиш, сольфеджионинг назарий ва амалий аҳамияти, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта-квинта доираси, интерваллар, аккордлар, халк ладлари, транспозиция, тоналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модулятция ва оғишма, куйни айрим элементлар ўзаро муносабатларини малакаларини кичик гуруҳларда ўтиладиган дарслар орқали эгаллаши мумкин.

Бўлажак муסיқа ўқитувчиси мутахассис кадр сифатида бирор бир чолғу асбобни ижро этишни (нота ёзуви асосида) мукамал эгаллаган бўлиши шарт. Дарҳақиқат, Болалар муסיқа ва санъат мактабларида, муסיқа ва санъат ихтисослаштирилган академик лицей ҳамда касб-ҳунар коллежларида **7** ва **10** йил давомида рубоб, дутор, ғижжак, фортепиано, скрипка ва ҳоказо чолғуни ўрганади, университетга келиб, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фанида гуруҳда фақатгина дутор ёки рубобни ўрганишга мажбур бўлади. Уларни ҳар бирини ўзлари эгаллаган чолғулари бўйича ўқитиш учун бир семестрга ажратилган **38** соат етмайди.

Аслида, талаба ОТМга киргунга қадар қайси чолғуни чалишни ўрганган бўлса, ОТМда ўқиш даврида ўша чолғуни сир-синоатларини ўрганишни давом эттириб, қўшимча чолғу сифатида фортепианода чалиш маҳоратини эгаллаган бўлиши шарт. Чолғу ижрочилиги ва ансамбли” фани ўқитишни яқка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (4-

б)ларда ўқитилса малакли кадрлар тайёрлашда сифат ва самарадорликка эришиш мумкин.

Республикадаги Педагогика соҳаси “Муסיқа таълими” йўналишида тайёрланаётган кадрлар муסיқа ва санъат соҳасида тайёрланаётган кадрлардан тубдан фарқ қилади. Жумладан, Ўзбекистон давлат консерваториясида тайёрланаётган мутахассислар ё кўшиқчи – хонанда бўлади ёки бирор муסיқа чолғусини мукаммал чалишни ўрганади. Шунинг учун ҳам улар умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фанини ўқита олмайдилар. Чунки, ёш кадр мактабга ўқитувчилик қила олмайди. Ўқитувчилик қилиши учун “Чолғу ижрочилиги”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий ва хонандалик”, “Муסיқа назарияси”, “Хор ва хоршунослик”, “Болалар муסיқа адабиёти”, “Муסיқа ўқитиш методикаси” фанларини мукаммал эгаллаган бўлиши лозим. Бўлажак муסיқа ўқитувчиси фортепиано (ёки ўзбек халқ чолғуларининг бири) ёрдамида дастур асосида ўрганилаётган асарни бемалол чолғуда чалиб, уни матнини куйлай олмаса, дирижёрлик қилиб, болаларга ўргата олмаса албатта синфга кириб дарс ўта олмайди. Ўқитувчи сифатида юқорида тилга олинган фанларни ўқитишни якка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (10-12)ларда ўқитилишини таклиф этаман.

“Хор ва хоршунослик” ва “Дирижёрлик” фани ўқитувчиси: Юқориди таъкидланган билан бир қаторда муסיқа ўқитувчиси хонанда ва дирижёр сифатида ҳам тўлиқ шаклланган бўлиши лозим. Бўлажак муסיқа ўқитувчисини хонанда ва дирижёр (мактаб ўқувчилари хор жамоасини ташкил этади) сифатида тўлиқ шаклланишида хонандалик ва дирижёрлик, хор ижрочиси малакаларини эгалаши шарт. Акс холда синфга кириб ўқувчиларга кўшиқ ўргата олмайди ёки хор асарларини дирижёрлик қилиб ўргата олмайди, умуман олганда хонандаликнинг сир-синоатларини, қолаверса, инсон овози билан боғлиқ хусусиятларни билмай ўсиб келаётган ёш авлод овоз аппарати билан ишлай олмайди. “Дирижёрлик” фанини ўқитишни якка тартибда ҳеч бўлмаса лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (4-6)ларда ўқитилиши керак.

Бутун дунёда “Чолғу ижрочилиги”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Хонандалик” фанлари якка тартибда, “Муסיқа назарияси” фани кичик-кичик гуруҳларда ўқитилади. Чунки, ҳар бир инсоннинг табиий физиологик ривожланиш жараёни турли тарзда амалга ошади, ҳар бир инсон муסיқани ўз ички дунёси ва ҳиссий кечинмалари ёрдамида турлича қабул қилади ва уни ўзига хос ифодавий воситалар ёрдамида ижрочига етказиб бериш учун устоз ва талаба (яккама-якка) ижодий машғулот ёрдамида талабани етук мутахассис бўлиб, компетенциясини ривожлантиради.

“Муסיқа таълими” соҳасида кадрлар тайёрлаётган Республикамизнинг барча Олий таълим муассасаларида бир пайтлар таянч муסיқий фанлар ҳисобланган “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Анъанавий хонандалик” фанлари якка тартибда (ҳар бир талаба билан яккама якка ҳолда), “Муסיқа назарияси” фани кичик-кичик гуруҳларда ўқитилган. Улар орасидан Республика ва Халқаро танлов ғолиблари чиққан ёки ўша даврда ўқиган битирувчилар жойларда совриндор ўқувчиларни чиқишига хизмат қилган. Муҳтарам Юртбошимиз Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 феврал куни “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари эълон қилинди. Ана шу давлатга мос, сифатли кадрлар тайёрлаш эндиликдаги бурчимиз ҳисобланади.

Республикадаги педагогика соҳасида 5111100-Муסיқа таълим йўналиши бўйича умумтаълим мактабларида “Муסיқа маданияти” фани ўқитувчиси, қолаверса, педагогика касб-ҳунар коллежлари, муסיқа ва санъат академик-лицейлари ҳамда болалар муסיқа ва санъат мактаблари учун муסיқа ўқитувчиси касби берувчи кадрлар тайёрланади.

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфидаги таълим муассасаларида тайёрланаётган кадрлар асосан маълум чолғу ёки хонандалик бўйича ихтисослашиб, хонанда ёки бирор бир чолғу ижрочиси бўлиб етишади.

Республикада таянч олий таълим муассасаси ҳисобланган нафақат Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети балки, Республикамизда педагогика соҳаси муסיқа таълим йўналишларида тайёрлаётган кадрлар яъни, бўлажак муסיқа ўқитувчиси қуйидаги **учта асосий йўналишни** мукамал эгалласа, у тўлақонли ўқитувчилик фаолияти билан шуғуллана олади.

Биринчи йўналиш, педагогика соҳаси муסיқа таълими йўналишида тайёрланаётган бўлажак муסיқа фани ўқитувчиси “Муסיқа назарияси” фанини мукамал эгаллаган бўлиши шарт. Мазкур фан ўз таркибида “Сольфеджио”, “Гармония” ва “Муסיқа асарлари таҳлили” каби фанларни қамраб олган бўлиб, бунда дастур асосида ўтилатган машғулотларни талаба ҳар томонлама чуқур билиши, ўрганиши учун машғулотларда концертмейстер (жўрнавот) ўтилатган материалларни муסיқий чолғу асосида изоҳлаб туради. Шунда талабаларни мазкур фанда муסיқий ифодалиликка нисбатан онгли тафаккурини тарбиялаш ва уларни идрок этиш қобилиятини ҳосил қилиш, талабаларнинг муסיқий дунёқарашини, идрокини шакллантириш ва ривожлантириш, муסיқий-эстетик дидини тўғри

йўналтириш ва бойитиш, ижодий қобилиятларини ўстириш, уларни мусиқа ўқитувчиси сифатида амалий фаолиятга тайёрлашдан иборат бўлади.

Бўлажак мусиқа ўқитувчиси концерместер (жўрनावоз) ёрдамида мазкур фанда мусиқий тизим, товуш, лад, тоналлик, интервал, аккорд, альтерация, хроматизм, модуляция, куй, халқ ладлари, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта – квинта доираси, интерваллар, аккордлар, транспозиция, тоналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модуляция ва оғишма, мусиқа безаклари, гармониянинг асосий қонун қоидаларини, аккордлар имкониятларини, стилистик хусусиятларини билишлари, мусиқа асарларини гармоник таҳлил усуллари, мусиқа шаклининг энг муҳим асослари, мусиқий шаклнинг муҳим элементлари, мусиқанинг асосий ривожлантириш принциплари, шаклнинг қисмлари функцияси, баён этиш турлари ва ҳар бир шаклнинг тузилиш қонун-қоидалари, гамма, интервал, аккорд, бир ва икки овозлик куйларни соф интонациялаш, мусиқий диктант ёзиш, мусиқа элементларини эшитиб аниқлаш, куйга аккомпанимент тузиш қонун-қоидалари, мажор ва минорларнинг табиий, гармоник, мелодик гаммаларини, товушдан ва тоналликда интервалларни, аккордларни ечимларини, ҳар хил товушлардан халқ мусиқа ладлари товушқаторларини, берилган тоналликда интерваллар ва аккордлар кетма-кетлигини, диатоник секвенцияларни, мажор ва минор хроматик гаммаларини ёзма равишда тузиш ва фортепианода чалиш, ўтилган аккордларни тўрт овозли тузилмада турли хил тоналликларда тузиш ва ечиб бериш, аккордларни қўшишда қонун-қоидага биноан амал қилиш, берилган аккордлар белгиланишларига қараб аккордлар кетма-кетлигини тузиш ва фортепианода ижро этиб бериш, мусиқий асар шаклининг қисмларни аниқлаш, унинг куй, гармония, ритмларни ўзаро алоқадорлигини кўрсатиш, мусиқа шаклида ривожлантириш принципларини билиб, таҳлил қилинаётган асарда уларнинг аҳамиятини кўрсатиб, ҳар хил типдаги шаклларнинг ўзига хос хусусиятлар усулларини ажратиш, интерваллар, аккордлар, гаммалар тузиш, унча катта бўлмаган мусиқа асарларининг лади, тоналлиги, образлар характерини аниқлаб таҳлил қилиш, берилган куй ёки басни гармониялаш, гармоник кетма-кетликларни даврия шаклида чалиб бериш, оддий шаклдаги асарни ёки асар парчасини гармоник таҳлил қилиш, берилган мусиқий асарда шаклнинг тури, баён тури, шаклдаги йирик белгиларнинг рақамли схемаси ҳар-бир асосий қисмнинг таҳлили ва уларнинг бир-бирига умумий боғланишини таҳлил қилиши, мусиқий мавзулар таркиби, уларнинг бир хиллиги ёки қарама-қаршилиги, характери ва мазкур характерга эришиш воситаларидан фойдаланиш, сольфеджионинг назарий ва амалий аҳамияти, турли хил мажор ва минор гаммалар, кварта-квинта доираси, интерваллар, аккордлар, халқ

ладлари, транспозиция, тонналликлар поғонадошлиги, хроматизм, хроматик гамма, модулятция ва оғишма, куйни айрим элементлар ўзаро муносабатларини малакаларини эгаллайди.

Иккинчидан, педагогика соҳаси мусиқа таълими йўналишида тайёрланаётган мутахассис бирор бир чолғуда ижро этишни (нота ёзуви асосида) мукамал эгаллаган бўлишлари шарт. У фортепиано (шунингдек, ўзбек халқ чолғуларидан бирини) концермейстер (жўрनावоз) ёрдамида чолғучилик сир-синаотларини мукамал ўрганади;

Учинчидан, педагогика соҳаси мусиқа таълими йўналишида тайёрланаётган мутахассис хонанда ва дирижёр сифатида ҳам тўлиқ шаклланиши лозим. Бўлажак мусиқа ўқитувчисини хонанда ва дирижёр (мактаб ўқувчилари хор жамоасини ташкил этади) сифатида тўлиқ шаклланишида концермейстер (жўрनावоз)лар жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, талаба хонандалик, вокал, хор, дирижёрлик малакаларини эгаллашларида ўқитувчи талаба билан овозни, дирижерлик ишоралари(жест) ни ишласа, концерместер (жўрनावоз) унга мусиқа чолғусида ўрганилаётган асарга жўрनावозлик қилади. Одатда, бундай ҳолларда концермейстер (жўрनावоз)лар ансамбль бўлиб жўрनावозлик қилиши талаб этилади.

Шундай бир шарафли ва мураккаб ишни амалга ошириш йўлида профессор-ўқитувчилар билан бир қаторда концертмейстер (жўрनावоз)лар фаолият кўрсатади. Умумтаълим мактабларида “Мусиқа маданияти” фани ўқитувчиси, педагогика касб-хунар коллежлари, мусиқа ва санъат академик-лицейлари ҳамда болалар мусиқа ва санъат мактаблари учун мусиқа ўқитувчиси, мактабгача таълим муассасаларида мусиқа тарбиячилари касбга йўналтирувчи мутахассислик фанларини мукамал эгаллаши лозим.

Юқорида тилга олинган ушбу учта асосий жиҳатларни эгаллаган бўлажак мусиқа ўқитувчиси тўлақонли ўқитувчи бўлиб шаклланади ва у таълим муассасаларида дарс машғулотларини тўлақонли олиб бора олади. Бунда концермейстер (жўрनावоз) ўқитувчи билан бир қаторда меҳнат қилади.

Бутун дунё мусиқа санъати таълими тизимида ўқув машғулотлари концертмейстер жўрлигида ўтилади. Ўқитувчи дастур асосида ўтилаётган ҳар қандай машғулотда ўқувчи, талаба-ёшларнинг ижро кўникмасини шакллантирса, концертмейстер ўша асарни асосан ёддан (баъзан нота ёрдамида) чалиб беради ва биргаликда мукамал ижрога эришилади.

Концермейстер (жўрनावоз)лар меҳнат фаолияти ўқув, концерт ижрочилик, маънавий-маърифий, ижтимоий-жамоатчилик жараёнларидан иборат бўлади. Уларнинг меҳнати жуда оғир. Чунки, у ўқитувчи раҳбарлигида талабалар томонидан ўрганиладиган асарни талабалардан олдин мукамал ўрганиши, чолғу жўрлигида куйлаш кўникмаларини

шакллантирган бўлиши ёки хонандалик асосида ижро этишда оҳангни тоза, соф пардаларни аниқ ва сўзларни равон ижро эта олиши, фортепиано (бошқа анъанавий чолғуларни чалиш)да нотага қараб бирданига чалиб кетиши учун ишдан бўш вақтларида (ҳатто уйда ҳам) ўз устида тинимсиз ишлаши лозим.

Ўқув жараёнида талабаларга дарс машғулотларида профессор-ўқитувчини тошириғини бажариши, ўқитувчи ва талабаларни доимий эшитиши ва ўқув машғулотини самарали ўтишини таъминлайди. Фортепиано чолғусида жўрнавозлик қилаётган концертмейстерларни қўл ва асаб касалликларига тез чалиниш ҳолатлари учрайди. Шу сабабли ҳам 60 ёшдан ошган концертмейстерларга фортепианода чалиш таъқиқланади.

Бундан кўриниб турибдики мусиқа ва санъат таълими йўналишларида меҳнат қилаётган концертмейстер (жўрнавоз)ларнинг ойлик маошини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолни ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигининг 2002 йил 2 октябрь №12/2948-сонли “Концертмейстерларнинг меҳнатига ҳақ тўлашнинг янги шартини киритиш тўғрисида”ги меъёрий ҳужжатига кўра, концертмейстер лавозимидаги мутахассис ОТМдаги ассистент-ўқитувчи лавозими меҳнатига ҳақ тўлаш ойлик маоши бўйича, олий тоифали концертмейстер эса катта ўқитувчи лавозими меҳнатига ҳақ тўлаш ойлик маоши бўйича белгиланган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда мусиқий маълумотга эга бўлган кадрларни тайёрлашда концертмейстер (жўрнавоз)ларнинг фаолиятидан унумли фойдаланиш масаласи ўта муҳимдир.

биринчидан, мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар даврида олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни давр ва замон талаблари асосида такомиллаштириб бориш, талабаларни ҳар томонлама билим, кўникма ва малакаларини ошириш учун етарлича шарт-шароитлар яратиб бериш зарурияти асослаб берилди;

иккинчидан, олий таълим тизимида таълим сифатини назоратини тартибга солишга қаратилган қонунчиликни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари асослантирилди;

учинчидан, олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни тартибга солишга қаратилган норматив - ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлиги очиб берилди.

тўртинчидан, Республика педагогика соҳаси “Мусиқа таълими” йўналишида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар самарадорлигини ошириш, олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни

тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш билан боғлиқ муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммолар таҳлил этилди.

ОТМларда ўқув-услугий фаолиятни самарадорлигини ошириш ва янада такомиллаштириш учун қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин.

1. Фикримизча, олий ўқув юртлари педагог-ходимларининг касб даражаси ва малакасини муттасил бевосита ва билвосита ошириб бориш, уларни замонавий талабларга мувофиқ мунтазам қайта тайёрлаш ва ишлаб чиқариш ва хорижий мамлакатларнинг нуфузли таълим муассасаларида стажировкадан ўтказишнинг такомиллаштирилган тизимини жорий этиш асосида юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан ошириш мумкин бўлади.

2. Мусиқа таълими йўналишида бир профессор-ўқитувчига тўғри келадиган талабалар нисбатини мусиқа ва санъат таълим йўналишларига белгиланган меъёрлардан келиб чиққан ҳолда белгилаш лозим.

3. Талабаларга табақалаштирилмаган бир хил 0,5 стипендия тайинлаш тизимига ўтиш (табақалаштирилган (0,5; 0,75; 1,0) стипендия тайинлаш тизимидан воз кечиш лозим).

4. ОТМлари бакалавриатида малака амалиётларини ташкил этишда амалиёт даврида талаба бажарадиган функционал вазифаларни аниқ белгилаш, амалиёт ўтадиган объектларда талабани қабул қилиш буйруғини чиқариш, талабалар томонидан ҳисоботлар тайёрлашни электрон шаклда ташкил этиш лозим.

5. Бакалавриат босқичида тайёрланаётган 5111100-“Мусиқа таълим” йўналиши номини 5111100-“Мусиқа таълими (Педагогик фаолият)” деб номлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

6. “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Дирижёрлик”, “Вокал ва замонавий мусиқа” ҳамда “Анъанавий ва хонандалик” фанларини яқка тартибда ёки (лаборатория машғулоти сифатида кичик гуруҳ (8-10 нафар)ларда), “Мусиқа назарияси” фанини ўқитилиши (10-12) нафар)да ўқитишни йўлга қўйиш ҳар томонлама малакали мусиқа ўқитувчиси кадрларини тайёрлашда пойдевор бўлиб хизмат қилади.

7. Талабалар билиминини назорат қилиш ва баҳолашда бугунги кунда ички (жорий, оралиқ ва якуний) назоратларни ўтказиш жараёнлари барча ОТМларда лозим даражада қониқарли даражада ташкил этилмаяпти. Бунинг асосий сабабларидан бири талабаларни олиши лозим бўлган билим кўникма ва малакаларини аниқлаш масалалари ўз холига ташлаб қўйилганлиги.

Биринчидан, таълим сифатини назорат қилиш ва баҳолаш механизмларини амалга оширишда педагог ходимлар, кафедра мудирлари ва

факультет деканларининг функционал мажбуриятлари аниқ белгилаб кўйилмаган.

Иккинчидан, профессор-ўқитувчилар томонидан баҳолаш мезонларини фанларнинг ўзига хусусиятларини эътиборга тўлиқ олинмаган ҳолда ишлаб чиқилиши, яъни, баҳолашда 0,1; 0,5; 0,9; 2,5 ва ҳоказо ноаниқ рақамлар билан баҳоланиши, ҳисоблашда чалкашликларга дуч келиш, бир дарсда 25 ва ундан ортиқ бўлган талабаларни сунъий баҳолаши каби ҳолатларни бартараф этиш лозим.

8. 5111100-“Муסיқа таълими” таълим йўналишини доимий равишда муסיқий чолғулар билан таъминлаб ҳамда янгилаб бориш лозим.

2. Муסיқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари.

Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида тайёрланаётган муסיқа таълим ўқитувчилари, Ўзбекистон давлат консерваторияси, болалар муסיқа ва санъат мактаблари, ихтисослаштирилган махсус муסיқа ва санъат академик лицей ҳамда касб-ҳунар коллежлари, “Ўзбекнаво” ИИЧБ, дам олиш масканлари, муסיқа клублари, муסיқа, санъат ва бадиий тўғарақлар муסיқа хонандалари ва созандаларнинг тайёргарлигини таъминлашнинг муҳим воситалари ҳисобланади. Уларнинг ўқув машғулотлари таркибини эса мунтазам муסיқий тайёргарлик, ижрочилик маҳоратини ошириш бўйича кўшимча машғулотлар ташкил этади.

Ўқувчи-талабаларга таълим бериш жараёнининг педагогик моҳиятини муסיқа педагогикасининг муҳим таркибий қисми бўлган муסיқий дидактик таълим ўрганади. Талабалар таълим жараёнининг қонуниятларини тадқиқ этар экан, дидактика унинг принциплари, шакл ва методлари, моддий-техникавий воситалари ва шу кабиларни белгилайди. Санаб ўтилган вазифаларни ҳал этиш давомида муסיқий дидактик таълимоти ўқувчи, талаба-ёшларларнинг таълим олиш жараёнининг методик тизимида ўз аксини топувчи назарий моделни тузади. Муסיқа педагогикаси таълимининг аниқ (хусусий) методикаси сифатида муסיқий дидактик таълими унга кўйиладиган талабларни белгилаб беради.

Муסיқий фаолият ўзининг мақсади ва табиатига кўра муסיқа ижрочиларидан узлуксиз, аниқ тизим асосидаги тайёргарликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам муסיқа ижрочисидан эгаллаб келаётган муסיқанинг у ёки бу тури бўйича мутахассислик сирларини чуқур эгаллаши, эгаллаган билим, кўникма ва малака сирларини, маҳоратини тинмай такомиллаштириб бориши ҳар бир муסיқа ижрчисининг олдига турган энг муҳим ва асосий вазифаси ҳисобланади.

Муסיқа таълими жараёнининг моҳиятини, мазмунини, методикасини ва уни ташкил этиш йўллариини муסיқа педагогикасининг таркибий қисми бўлган муסיқий дидактик таълими (юнон тилида "дидаско" - ўқитаман)

ўрганади. Ўқувчи ёшларга таълим бериш жараёнини тадқиқ қилар экан, муסיқий дидактик таълими қонуниятлари ва принципларини ўрганади. Турли шакл ва методларни, усул ва воситаларни самарали қўллаш шартларини асослаб беради. Шу билан бирга у муסיқа педагогикаси таълими мазмунини, унинг ташкил этиш методикасини башорат қилади ва такомиллаштириш бўйича тавсиялар беради.

Муסיқа таълимининг муסיқий дидактик таълимотида ёритиладиган умумий қонуниятлари турли ўқув фанларни ўрганиш жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу ўзига хосликни хусусий методика яъни ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусий методикаси ўрганади. Масалан: илмий-ижодий, ижрочилик маҳорат, ижтимоий-сиёсий тайёргарлик, муסיқий-руҳий жисмоний тайёргарлик, муסיқа саводи, куйлаш, муסיқа тинглаш, муסיқа ўқитиш методикаси ва бошқалар. Муסיқа таълимининг умумий назарияси сифатида муסיқий дидактик методикаси ўртасидаги алоқадорликни ва турли педагогик вазибаларни ҳал қилишда ягона ёндашувни таъминлайди. Муסיқа дидактика хусусий методикаларга таянади, улар тўғрисидаги маълумотлар билан бойиб боради ва шу билан бирга таълим жараёнининг моҳиятига чуқур кириб боради.

Муסיқий дидактик таълим муסיқа педагогикаси таълимини мураккаб ижтимоий-педагогик жараён сифатида ўрганади ва бу жараённинг куйидаги асосий функцияларини белгилайди:

- таълимий (талабаларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш);

- тарбиявий (талабаларда аввалам бор жисмоний соғлом ва ҳар жиҳатдан бақуват бўлиш, ўз Ватанига муҳаббат ва садоқат, миллий мустақилликни мустаҳкамлаш ва киши ўзида миллий маънавий хислатларни тарбиялаш, ўз устида мунтазам ва доимий ишлаш);

- ривожлантирувчи (талаба шахсини комил инсон сифатида ривожлантириш, ўзининг муסיқий маҳоратини ошириш устида мунтазам ишлаш ва ижодий ёндашиш малакаларини ривожлантириш);

- руҳий тайёрлаш (талабаларда ҳар бир муסיқа асари устида ишлашда мунтазам амалий машқларни бажаришга руҳий тайёрликни шакллантириш).

Педагогик нуқтаи назардан қараганда, муסיқа педагогикаси таълими жараёни таълим берувчи (ўқитувчи, гуруҳ раҳбари, жўрнавоз, созанда, хонанда)нинг ўқитиш, сабоқ бериш ва таълим олувчи (ўқувчи ёшлар)нинг ўқитиш, ўргатиш бўйича мақсадли, тизимли ва ҳамкорликдаги фаолиятидир. Бу жараёнда таълим берувчи раҳбар асосий функцияни бажариб, унинг асосий педагогик вазибаси куйидагилардан иборат бўлади. Яъни:

- талаба ёшлар ва муסיқа ижрочиларининг ўқув ва ўқув амалиёти, муסיқа тўгараклари, яқка тартибдаги ўқув машғулотлари фаолиятини ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилиш;

- ўқув материални тизимли ва илмий асосда ташкил этиш;

- ўқувчи-талабларда билим олишга нисбатан қизиқиш уйғотиш ва ижобий мотивларни шакллантириш;

- талаба ёшларда мустақил билим олиш, кўникмаларини ривожлантириш, малака тажрибаларини шакллантириш;
- мусиқа ижрочилик маҳоратини такомиллаштириш;
- талаба-ижрочиларнинг рухий, маънавий-жисмоний ва ижтимоий-сиёсий тайёргарлиги ҳолатини текшириш, билим, кўникма ва малакаларини ҳамда касбий маҳоратини ошириш ва натижаларини баҳолаш.

Бу вазифаларни бажарар экан, ўқитувчи раҳбар авваламбор, талабаларнинг ўқув ва тўғарак фаолиятининг ташкилотчиси, раҳбари ва бошқарувчиси сифатида қатнашади. Унинг таъсири остида талабалар фаол фаолиятга киришадилар, яъни, тинглайдилар, куйлайдилар, кузатадилар, зарур ҳаракатларни бажарадилар, ўқийдилар, ёзадилар, ижро этадилар, чаладилар куйлайдилар ҳамда олдиларига қўйилган масала – мусиқа асарини муҳокама қиладилар, ўз меҳнатларини таҳлил қиладилар ва ўқитувчи раҳбарнинг кўмагида керакли тузатишлар киритишга эришадилар. Бу фаолият жараёнида таълим олувчилар тегишли билим, кўникма ва малакаларга эга бўладилар. Шу билан бир вақтда уларнинг тафаккури ривожланади, иродаси ва характери чиниқади, маънавий-ахлоқий ва рухий-жисмоний, ижрочилик хислатлари, ҳиссий-иродавий турғунлиги, мусиқа асарларини саҳнада ёки ўқувчи ёшлар олдида ижро этишлари учун рухий тайёргарлиги шаклланади.

Мусиқа педагогикаси таълимининг муҳим қонуниятларидан бири таълим жараёнини ҳозирги давр талаблари асосида, замонавий ўқитиш технологияларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш ҳисобланади. Фан ва техниканинг ривожланиши, замонавий мусиқа таълим муассасаларининг қурилиши ва жиҳозланиши, янги педагогик-таълим технологияларининг яратилиши ва бошқа шу каби замон ўзгаришлари таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан тобора янги талаблар қўймоқда. Бу эса ўз навбатида таълим олувчидан қўшимча ақлий, маънавий, рухий-жисмоний ва ижрочилик маҳоратини, ҳиссий-иродавий турғунликни талаб қилади.

Талабалар таълим жараёнида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар тизими таълим мазмунини ташкил этади. Мусиқа мутахассисларни тайёрлаш бўйича Давлат таълим стандартлари, фанларнинг ўқув режалари, ўқув дастурлар таълимнинг мазмунини белгилаб беради.

Таълим принциплари ёки дидактик принциплар, деб мусиқий-педагогик жараённинг асосий қонуниятларини акс эттирувчи педагогик қоидалар тушунилади. Ушбу қоидалар таълим олувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантириш бўйича ўқитувчи фаолиятини белгилайди. Бу принципларда таълим жараёни қонуниятлари, унинг мантиқи ва қарама-қаршиликларининг талаблари акс этади. Ҳар бир принцип таълим жараёнининг алоҳида томонларини, уларнинг аниқ талабларини ёритиб берувчи қоидаларни ўз ичига олади ва уларнинг қўлланилиши ўқитувчи-педагогнинг таълим-тарбия жараёнига бўлган умумий муносабатини белгилайди.

Ўқув машғулотидаги таълим-тарбия жараёни ўқувчи ёшларга доимо берилаётган билим ва топшириқларни беками кўст эгаллашларига шай ҳолатда туришлари ва барча диққат эътиборларини қаратишлари лозимлигини белгилайди. Худди ана шу мақсадларда педагог раҳбар ўқувчи-ёшларни ижтимоий-сиёсий тайёргарлигини илмий асосда ва “Муסיқа психологияси ва педагогика фани”нинг муסיқа таълим жараёнида ўрганилаётган мутахассислик фанларини ўқитиш методикалари талаблари ва кўрсатмалари асосида ташкил этиши лозим.

Фан ва техника доимо тараққий этиб боради. Ўқитишнинг янги ва янги метод ва усллари кун сайин шаклланиб, янгиланиб боради. Бу эса муסיқий тарбия ва муסיқанинг тур ва жанрларининг халқ оммаси орасида оммалашиб боришига шароит яратиб боради. Маълумки, мазкур масала ўз навбатида таълимнинг янги усул ва воситаларини қўллашни талаб этади. Шунинг учун ҳам муסיқа таълими жараёнига фан-техниканинг энг сўнгги ютуқларини жорий қилиш асосида ўқув жараёнининг илмий салоҳиятини доимо ошириб боришни тақазо этади. Бу эса таълимнинг илмийлиги пиринципининг асосий талабидир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда таълимнинг илмийлиги пиринципига кўйиладиган асосий талабларни куйидагича кўрсатиб ўтишимизни тақазо этади. Яъни:

- берилаётган билимларнинг инсорпарварлиги ва ҳаққонийлигини таъминлаш;

- ўқувчи ёшлар эгаллайдиган билимларнинг ҳозирги замон фани ва тараққиёти, педагогикаси ва психологияси ютуқларига мослаштириш;

- таълим шакллари ва методларининг замонавий фан ютуқларига мувофиқлигини таъминлаш.

Ўқувчи ёшларни ва ёш муסיқа ижрочиларини эгаллаётган соҳалари бўйича тайёрлаш, ёки уларни сахнага чиқишлари ва танлов олди ижрочилик маҳоратини ошириш, руҳий тайёргарлигини таъминлашнинг изчиллик пиринципи ўқувчи талаба-ёшларларнинг таълими жараёни муסיқа ижрочилиги талабларида қайд этилган натижаларга эришишда амалдаги меъёрларни билиши ва уларни бажаришлари учун руҳий ва хиссий ҳамда руҳий тарйёргарлигини муסיқа ижрочилигидаги мавжуд талаблар асосида ташкил этишни кўзда тутати.

Муסיқа ижрочиларини турли танлов ёки сахнада чиқишлари ёки ўқув машғулотида маҳоратларини ошириш, ўргатиш пиринципининг асосий талаблари куйидагилардан иборат:

- ёш муסיқа ижрочиларининг ижрочилик маҳорати ва уларнинг руҳий тайёргарлик хусусиятларини билиши;

- ёш ижрочилар таркибининг юқори даражадаги техник ижрочилик, профессионал, ижтимоий сиёсий ва руҳий тайёргарлигига эришишини таъминлаш;

- муסיқий ва руҳий ҳамда юқори даражадаги ижрочилик тайёргарликни кучайтириш;

- ўқувчи, талаба-ёшларларни мусиқа танловлари, фестивал ва тури маданий-маърифий тадбирларда, ўқув ва мусиқий машғулотларида маҳорат ва қобилиятларини такомиллаштириш;

- ўқувчи, талаба-ёшларларни мусиқий, руҳий, жисмоний, ғоявий ва маҳорат малакаларини ошириш ва ҳоказо.

Талаба ёшларнинг онглилиги ва фаоллиги уларнинг эгаллаган ижрочилик касблари бўйича, ўша мусиқа турининг мазмун моҳиятини чуқур англаб етишлари ва шу асосда касбий мутахассислигини пухта эгаллашларига асосланади. Бунда уларнинг ўқиш ва билим олишга интилишини, билиш фаоллигини ривожлантириш, маънавий, касбий, жисмоний, руҳий, назарий, амалий малака ва кўникмаларни эгаллашга қизиқишини ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Машғулотлар жараёнида ёш ижрочиларни фаоллигини оширишга қуйидаги дидактик омиллар сабаб бўлиши мумкин:

1. Таълим жараёнида юқори натижаларни эгаллаш учун ижодий кураш муҳитини яратишнинг муҳим шарти сифатида мусиқа таълимини илмий асосда ташкил этиш.

2. Ўқувчи, талаба-ёшларларнинг ижодий тафаккурини ривожлантириш ҳамда уларнинг ақлий ва амалий фаолиятининг самарали усулларини эгаллашга кўмаклашиш.

3. Берилаётган ўқув материали мазмунида доимо ўқувчи талаба-ёшлар учун янгиликнинг мавжуд бўлишини таъминлаш.

Ўқувчи, талаба-ёшларнинг онглилиги ва фаоллиги принципи ўқитувчилардан улар ўрганаётган ўқув материалининг мақсади ва вазифаларини, уларнинг амалий аҳамиятини чуқур тушуниб етишлари ва онгли равишда эгаллашларини таъминловчи ўқитишнинг усул ва воситаларидан кенг фойдаланиш, ўқув жараёнини замонавий ахборот технологияларидан кенг фойдаланган ҳолда кўргазмалилик ва амалийлигини таъминлаган ҳолда ташкил этиш ҳамда улар ҳақида доимо қайғуриб боришлари талаб этилади. Бунда ўқувчи талаба-ёшларларга эгаллаётган мусиқа турлари бўйича бажариши лозим бўлган амалий машғулотларни аниқ ва амалда кўрсатиб бериш, уларнинг мазмун моҳиятини тушунтирибгина қолмасдан, балки улар ўртасидаги боғлиқлик ва алоқадорликни ва уларнинг амалий фаолиятда намоён бўлишини ҳам тушунтириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўқувчи, талаба-ёшларнинг онглилиги ва фаоллиги принципи қуйидаги асосий қоидаларга амал қилинишини тақозо этади:

- амалий машғулотлар давомида ҳал қилинаётган вазифаларнинг моҳиятини тушунтириш;

- ўрганилаётган ўқув материалининг ва унинг амалий аҳамиятининг ўқувчи, талаба-ёшлар томонидан тушунилишига эришиш;

- ўқувчи, талаба-ёшларлар томонидан ўрганилаётган ўқув материалининг чуқур ўрганилишига, идрок қилинишига эришиш;

- амалий машғулотларда ўқувчи, талаба-ёшлар томонидан вазифаларнинг мустақил ҳал этилишига эришиш;

- ташаббус кўрсатиш, вазифага ижодий ёндашиш учун шароит яратиш;

- ўқувчи, талаба-ёшларларнинг ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзига баҳо беришга ўргатиш;

- ўқув машғулоти ва муסיқа машғулотлари давомида таълим олувчиларни мустақил равишда ечимини топишга ўргатиш мақсадида уларнинг олдида муаммоли вазиятларни юзага келтириш.

Таълимда кўрғазмалилик принципи инсоннинг атроф-муҳитни, ҳодиса ва жараёнларни сезги органлари орқали идрок қилишига асосланади ва таълим жараёнида ўқитувчининг сўзлари билан жонли қабул қилиши ўртасидаги алоқадорликни кўзда тутлади. Бу жараён муסיқа педагогикаси фанида жуда катта аҳамият касб этади. Чунки, ўқувчи ёшлар муסיқа чолғу асбобларини нафафат кўрадилар, уни ушлаб, чаладилар. Овоз тембри, диапазони, жаранглаётган товушни эшитиб, ижро этишни ўзларида синаб кўрадилар.

Таълим муассасаларида талаба ёшларга муסיқий тарбия, муסיқий маданият ёки муסיқа тўғараклари машғулотларида таълим бериш кўрғазмалилик асосида яъни, ўқув машғулотлари учун лозим бўлган муסיқа чолғулари ва улар акс эттирилган фото лавҳалар асосида ташкил этилса, кўзланган мақсад сари илдам қадам ташлаш шунчалик енгил кечади. Мисол учун, янги ўқув матариалини ўрганиш вақтида кўрғазмалилик воситаларидан кенг фойдаланиш ёш муסיқачиларни сезги ва идрокини ривожлантиришда ёки уларни ўрганаётган муסיқа асарларини тез ва осон қабул қилишда ёки уни енгил тушунишига катта восита бўлиб хизмат қилади. Машғулотларни такрорлаш вақтида илгари ўрганилганларнинг хотирада намоён бўлишига, билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга ёрдам беради. Амалий машғулотлар давомида эса кўрғазмалилик воситалари зарур кўникма ва малакаларни шакллантиришга хизмат қилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам улар билимларни чуқур англаш ва уларни эгаллашни енгиллаштиради. Ўқув машғулотларига нисбатан қизиқишни оширади.

Муסיқа машғулотлари жараёнида кўрғазмалиликнинг қуйидаги турларидан кенг фойдаланиш тавсия этилади:

а) табиий кўрғазмалилик:

- муסיқа чолғулари асосида (танланган муסיқа турига оид муסיқа чолғуларидан фойдаланган ҳолда);

- муסיқа чолғулари билан жиҳозланган зал ёки муסיқа хоналарида;

б) тасвирий кўрғазмалилик:

- ҳажмли кўрғазмали қурооллар: муסיқа асбобларининг моделлари, макетлари, стендлар, схемалар ва бошқалар;

- экранли воситалар: кино, видеофильмлар, слайдлар, компьютер, проектор ёрдамида тушириладиган тасвирлар;

- график (чизма) кўрғазмали қурооллар: плакатлар, схемалар, чизмалар, жадваллар, компьютер графикаси ва бошқалар;

в) овозли кўргазма воситалари:

- аудио ва видео овоз ёзувлари;

г) амалда табиий ижро орқали чалиб кўрсатиш:

- ўқитувчи томонидан ҳар бир машқ ёки усулни ўқувчи-ёшларга ё индивидул шароитда ё жамоавий ҳолда ансамбл шаклда ижро этиш.

Таърибалар шуни кўрсатадики, билим, кўникма ва малакалар фақат маълум бир фан доирасида мукамал бўлиб қолмай, балки ҳар бир муסיқачи ижрочисининг ўзи эгаллаётган муסיқа чолғу тури ёки хонандалик маҳоратида яъни эгаллаётган мутахассислигидан келиб чиққан ҳолда барча фанларни комплекс ўрганишни ташкил қилган тарзда чуқур ва изчил эгалланган ҳолдагина ижодкор ўз касбининг моҳир устаси сифатида белгиланган вазибаларни бажара олиши мумкин.

Таълимда тизимлилик, кетма-кетлилик ва изчиллик принципи ўқув материални аниқ кетма-кетлик ва мантиқий тартиб асосида, ҳар бир муסיқий ўқув фанларини бошқалари билан боғлиқ равишда ўргатишни, ўқувчи-талаба ёшларнинг ўзлаштиришлари устидан доимий раҳбарлик ва ғамхўрлик қилишни, бутун таълим-тарбия жараёнининг аниқ белгиланган тизим асосида олиб борилишини кўзда тутди.

Бу принцип асосида ўқувчи-талаб ёшлар учун касбий, ижодий, ижодкорлик, руҳий, ижтимоий-сиёсий ва жисмоний тайёргарлиги бўйича дастур ва режалар ишлаб чиқилади.

Таълимда тизимлилик, кетма-кетлик ва изчиллик принципи муסיқа мутахассисларини жисмоний ва руҳий тайёрлаш жараёнида берилаётган янги ўқув материалнинг олдин ўтилган материаллар билан боғлаш, уларнинг бир-бирига алоқадорлигини таъминлаш, шу билан бирга уларни кенгайтириши ва чуқурлаштиришни талаб қилади. Бунинг учун машғулот раҳбари нафақат ўтаётган мавзусининг мазмунини, балки кейингиларини ҳам яхши билиши зарур ва шу асосда бўлажак машғулотларни режалаштириши ва янги билимлар мажмуи учун замин яратиб бориши лозим бўлади.

Таълимда тизимлилик, кетма-кетлик ва изчиллик принципнинг куйидаги асосий талабларга риоя қилиниши тавсия этилади:

- ўқув материални аниқ кетма-кетлик ва мантиқий тартиб асосида олиб борилишини ташкил этиш;

- ўқувчи-талаба ва ёшларнинг таълим олиш фаолияти устидан доимий раҳбарлик ва ғамхўрлик қилиш;

- уларнинг жисмоний ва руҳий ҳамда ижтимоий-ғоявий тайёргарлигини тўғри ташкил этиш;

- янги ўтиладиган ўқув материалнинг олдин ўтилганлари билан боғлаш ва аввалгиларига таяниши ва ҳоказо.

Таълимнинг тушунарлилиги принципи талаб ёшлар томонидан билим, кўникма ва малакаларнинг онгли равишда, мазмунини англаган ва уларнинг ўз ўқиш, ижод, меҳнат ва ҳаёт фаолиятлари давомида кераклилигини тушунган ҳолда эгалланишини кўзда тутди.

Таълимнинг тушунарлилиги принципини амалга тадбиқ этишда профессор-ўқитучилар, педагог-мураббий ва мутахассислар қуйидаги педагогик қоидаларга риоя қилишлари лозим:

- ўқувчи-ёшларни билим, кўникмага эга бўлишлари ҳамда малака тажрибаларини онгли равишда эгаллашига ва провард натижада бунда маълум даражада ижодий-ақлий ва жисмоний тайёргарлигшига эришиши;

- ҳар бир ўқувчи ва талаба-ёшларнинг ўзини шахсий хусусиятларини, ақлий ва жисмоний имкониятларини, таёргарлик даражасини ҳисобга олиши;

- айниқса, маълумдан номаълумга, енгилдан оғирга, осондан қийинга, оддийдан мураккабга қоидасига амал қилган ҳолда ижодкорлик қобилиятини ўстириб боради.

Ҳозирги давр фан ва техника таққиёти мусиқанинг турли турлари бўйича халқаро танлов ва фестивалларда ўзига хос замонавий хусусиятлари бугунги ёшларнинг билим, кўникма ва малака тажрибаларини пухта ва чуқур эгаллашларини тақозо қилади. Бироқ, билим, кўникма ва малакаларнинг пухталиги дидактик жиҳатдан ўта муҳимдир. Ўқувчи талаба-ёшларнинг билим, кўникма ва малакалари қанчалик пухта, мустаҳкам бўлса, янги ўқув материални ҳам шунчалик онгли, чуқур ва пухта эгаллайди. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида таълим йўналишлари, мутахассиликлар ўқув дастурларига қўйилаётган талабларни нечоғлик муҳимлигини кўрсатмоқда. Ўқувчидан эса мазкур билимлар мажмуини ва амалий тажрибаларини ўз вақтида ва чуқур эгаллаб боришлари билан ўз устида мунтазам шуғулланишларини талаб этади.

Ўқувчи-ёшларнинг билим, кўникма ва малака тажрибаларининг пухталигига ҳамда ижодкорлигига эришиш учун қуйидаги асосий шартларнинг бажарилиши муҳимдир:

- ўқувчи-ёшларнинг ўрганилаётган ўқув материални амалий фаолият учун зарурлигини тушуниши;

- ўқув материалининг узоқ вақт эсда сақлаб қолинишини таъминлаш;

- аввалги ўрганилган ўқув материалларини доимий равишда такрорлаб туриш;

- ўрганилган ўқув материалларини амалётда қўллаб туриш;

- ўқувчиларни мустақил меҳнатини тақдирлаш;

- ташаббус кўрсатишлари учун имконият яратиш.

Мусиқа фаолияти ўз характер хусусиятига кўра аслида ўргатиш ёки ўрганиш учун яқка тарбибдаги фаолият ҳисобланади. Бироқ, натижага кўра жамоавий фаолият ҳисобланади. Ўқувчи ёшларни мусиқа танловлари, фестивал ва концерт дастурлари намойиш этиб чиқишларида ўқув машғулотларида самарали натижаларига эришишларининг бир муҳим хусусиятларидан бу албатта жамоа ўртасида ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ва ўзаро бир-бирини қўллаб қуватлаш ҳисобланади. Мусиқа фаолиятнинг жамоа характери, айниқса, ҳар бир ўқувчи талаба-ёшлар харакатларининг аниқлиги, ўзаро мувофиқлиги, уюшганлигида, уларнинг мусиқа машғултлари

жараёнида бир-бирига ёрдамлашиш, ўзларини ижодий тайёргарлиги ва рухий ҳамда жисмоний куч-қувватига амалий қўллаб-қувватлашга намоён бўлади.

Таянч сўзлар ва иборалар:

Дидактика, мусиқий дидактика, мусиқий дидактиканинг функциялари, таълим берувчи, таълим олувчи, таълим мазмуни, рухий ва жисмоний зўриқиш, ҳиссий-иродавий турғунлик.

Назорат учун саволлар:

1. "Дидактика"нинг мазмунини нима ташкил этади?
2. Мусиқа дидактика нимани ўрганади?
3. Мусиқа дидактиканинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи функциялари нималар?
4. Ўқитувчи мусиқа тўғараги раҳбарининг педагогик вазифалари нималардан иборат?

3.Мусиқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Мусиқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар.

Ҳар бир ўқитувчининг шахсий, табиий ва индивидуал хусусиятлари бўлиб, ҳозирги замон ўқитувчиси мутахассислиги моделини лойиҳалаштириш лозим. Ўқитувчи мутахассислиги моделини умумий ва ягона ҳолда тузиш, энг муҳими унинг ўз хусусиятларини ривожлантириши, ўзига хослигини сақлаб қолиши, ўз қизиқишларига мувофиқ ҳолда илгариги интилишига имкон бериш зарур. Мазкур масалада кўп йиллардан буён илмий изланишлар олиб борамиз. Бироқ, мутахассис моделини яратиш ва уни амалда қўллаш бўйича олиб борилган ишлар ҳали етарли эмас деб ҳисоблаймиз. Чунки, давр, замон, тараққиёт ўзгариши мусиқа ўқитувчиси мутахассислигининг замонавий модели ва профессиограммасига қўйиладиган талабларни ўзгартиришни ва такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда.

Мутахассис модели бу – аниқ бир касб бўйича мутахассиснинг умумлашган образли тузилмаси бўлиб, у муайян таркибий қисмлардан иборат бўлади¹⁸. Узлуксиз таълим тизимини мазмуни ва унинг илмий-назарий асоси бўлган Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонунлари ўқитувчининг умумий, касбий, илмий-назарий, педагогик-психологик, илмий-методик тайёргарлик даражасини замон талабларига мос бўлишини тақозо этади¹⁹. Шунини аълоҳида эътиборга олган ҳолда таъкидлаш жоизки узлуксиз таълим тизими ўқитувчисининг мутахассислик модели сингари айни пайтда умумий ўрта таълим мактаби мусиқа маданияти фани ўқитувчисининг мутахассислик моделини тузиш бугунги замонавий фан

¹⁸ www.Humanties/edu/ru/db/msg/.

¹⁹ Жўраев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий ўрта таълим вазифалари // Педагогик маҳорат журна. 2/2001., 2-10 бетлар.

Ўқитувчисининг барча хусусиятларини кўз олдимизга келтириш имконини яратади. Аслида модел асосини педагогга қўйиладиган талаблар ташкил этиб, у ўзида шахснинг энг юксак фазилатларини, педагогик маҳоратини, мутахассислик нуқтаи назардан ўз билими, илмий дунёкараши, соҳаси бўйича малака ва тажрибага эгаллиги, ўқувчиларни фан нуқтаи назардан ўқита олиш, тарбия бериш ва таълим олувчилар билимларини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш каби бир қатор таркибий қисмларни мужассамлаштиради.

Йирик педагог, олим Ж.Ф.Йўлдошев ўз тадқиқотларида республика ўқитувчилари шахсининг касб учун аҳамиятли хусусиятлари сифатида киришимлилиқ, ҳиссий барқарорлиқ, етакчилиқ, ижтимоий етуклиқ, ишонувчанлиқ, ижтимоий жасорат, дадиллиқ, мустақиллиқ, ўз-ўзини назорат қилиш, кўзгалувчанлиқ, таранглиқ кабиларни белгилаган²⁰.

Назаримизда ўқитувчининг педагогик фаолиятига ёрдам берадиган фазилатларига илмга чанқоқлиқ, киришимлилиқ, камтаринлиқ, меҳнатсеварлиқ, интизомлилиқ, фидойилиқ, маҳрибонлиқ, бағрикенглиқ, одамохунлиқ, хушмуомалалилиқ²¹ каби бир қатор ижобий шахс фазилатларини киритиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Чунки, юқорида таъкидланган моделнинг тарбиялай олиш қисмига юқори даражали маданият ва маърифат, шахсий одоб намунаси, нуфузи, ватанпарварлиқ ва бурч ҳислари, гуманитар ва гуманистик тайёргарлиқ, ўқув тарбиявий ишларнинг ташкили киритилган. Мазкур талабларни шакллантиришда узлуксиз таълим тизими олдидаги давлат ва ижтимоий буюртмалар ҳисобга олиниши ва аниқ белгиланиши керак эди.

Ўқитувчининг умумлаштирилган моделида педагогнинг ўқита билиш ва тарбиялай олиш вазифаларининг ажратилиши аслида ҳали аниқ илмий асосини топган масала эмас. Чунки бу икки фаолият ягона таълим ва тарбия жараёнида амалга ошириладиган, Шарқ педагогикасида²² бир бутун ҳолда қўлланиладиган фаолият тури ҳисобланади. Шу билан бир қаторда мазкур мусиқа ўқитувчисининг мутахассислик модели гарчан бир неча бор тавсия этилаётган бўлсада, ундаги талаблар ўқитувчининг мутахассислик моделини очиқ беришда маълум даражада ўз аксини топган деб ҳисоблаш мумкин. Тўғри, мазкур моделда келтирилган хусусиятларни бир қатор давом эттириш мумкин.

Моделнинг таълим олувчилар билимини адолатли баҳолай олиш ва назорат қила олиш таркибий қисмига талабаларнинг стандартланган тестларни ишлаб чиқиш ва қўллай олиш киритилган. Шунини қайд этиш керакки, мусиқа ўқитувчисининг мутахассислик моделида таҳсил олувчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва тажрибаларини назорат

---

²⁰ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998.- 208 б.

²¹ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Т.: “Ўқитувчи”, 1992. - 160 б.

²² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (Ўзбекистон файласуфлар жамияти). - Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 45-49 б.

қилиш ва баҳолаш, ўқув-тарбия жараёнидан олинган натижаларни таҳлил қилиш ва мазкур жараённинг боришига тегишли ўзгартиришлар киритиш каби яна бир муҳим вазифаси киритилган бўлиб, у таълим-тарбия жараёнининг ажралмас ва энг муҳим зарурий қисми саналади. Шу сабабли, педагогнинг ушбу тайёргарлигини унинг методик тайёргарлигидан ажратиш мумкин эмас.

Республикада тайёрланган педагогларнинг умумлаштирилган моделининг таҳлили ва унинг бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда яна бир қатор вазифаларни қўйилиши бежиз эмас. Чунки бутун дунё таълим тизимида бўлгани каби, узлуксиз таълим тизими олдида қўйилган талаблар давр ва замон ўзгаришлари билан такомиллаштирилиб, янги-янги инновацион ғояларни асосида ривожлантирилиб, кам меҳнат сарфлаб, кўпроқ натижа олиш учун ҳаракат қилиниб борилади. Бу ҳолат бевосита мусиқа таълими ўқитувчисининг мутахассислик модели хусусиятларига ҳам тааллуқлидир. Ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятидаги асосий масалаларни киритиш ва илмий-педагогик нуқтаи-назаридан қайта ишлаш лозимлигини кўрсатди. Шу сабабли Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида ҳар бир фан ўқитувчиси, шу жумладан, мусиқа ўқитувчиси мутахассислигининг педагогик фаолиятидаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда замонавий модели ва унга мос ҳолда профессиограмма тузиш заруратини келтириб чиқаради.

Мазкур моделнинг асосини мусиқа ўқитувчиси ташкил қилиб, у шахс сифатида:

- юксак маънавиятли ва маданиятли;
  - узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш учун истиқбол режаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир;
  - ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил хулоса қила оладиган ва ундан амалиётда тўғри фойдаланадиган;
  - ўзида миллий истиқлол мафкураси ва ғояларини сингдирган;
  - жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшадиган;
- шунингдек, юқори малакали рақобатбардош педагогик кадр сифатида:

- ижодий ва ижтимоий фаол;
- ғоявий ва маънавий-ахлоқий етук бўлиши;
- мумтоз мусиқани тушуниш учун ижодий тафаккури бўлиши;
- ўзбек мусиқа меросининг сарчашмаси ҳисобланган мақом асарлари ҳақида етарлича билимга эга бўлиш ва уни амалиётда қўллай олиш даражасини эгаллаганлиги;
- юқори даражадаги илмий-назарий, педагогик-психологик, илмий методик, ташкилий услубий жиҳатдан тайёргарлик орқали юксак касб-хунар маданиятига эга бўлиши назарда тутилди.

Мусиқа ўқитувчисининг мутахассислик моделини тузишда қўйидагилар концептуал асос сифатида қабул қилинди:

❖ мустика ўқитувчиси юқори даражадаги илмий-назарий, педагогик-психологик ва илмий-методик тайёргарлик орқали юксак касбий маданиятга эга бўлади;

❖ мустика ўқитувчисини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш жараёнида уларнинг касбий тайёргарлигини орттиришда илмий-назарий, педагогик-психологик таркибий қисмлар билан узвий равишда илмий-методик тайёргарликни амалга оширилади;

❖ ўқитувчининг педагогика олий таълим муассасаларида ўзлаштирган барча билим, малака ва кўникмалари педагогик фаолиятда хусусий методик даражада, яъни мустикани ўқитиш жараёнида қўлланилади. Шу боис ўқитувчининг касбий тайёргарлигининг таркибий қисмлари ичида методик тайёргарлик асосий ўринни эгаллайди.

1-расм.

Мустика ўқитувчиси мутахассислигининг замонавий модели

Мазкур моделни яратишда педагогика фанлари доктори, профессор Ж.Талипованинг “Биология ўқитувчисининг илмий-методик тайёргарлиги даражасини орттириш назарияси ва амалиёти” мавзусидаги тадқиқот ишларидан кенг фойдаланилди. Албатта, мустика ўқитувчиси мутахассислигининг замонавий модели таркибий қисмлари ва уларнинг

шаклланиши йиллар давомида тўпланган тажрибалар ҳамда инновацион ғоялардан келиб чиққан ҳолда мусиқа ўқитувчисининг методик тайёргарлиги даражасини орттириш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Мазкур моделнинг таркибий қисмлари ва уларнинг шаклланишини таъминловчи билим, кўникма ва тажрибаларнинг мажмуаси яна бир қўлланиладиган термин - профессиограммада ўз аксини топади.

Профессиограмма – бу мутахассиснинг шахсий сифатлари ва касбий фаолият турларига кирадиган касбий талаблар ва меъёрларнинг илмий асосланган ҳолдаги тавсифи²³. Педагогикага оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, К.К.Платонов, В.А.Сластенин, В.Э.Тамарин, Д.С.Яковлева, А.Абылкасымовалар каби кўпгина тадқиқотчилар томонидан умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг профессиограммасини тузиш бўйича муайян изланишлар олиб борилганлигини кўриш мумкин. Бироқ, шуни ҳам аълоҳида таъкидлаш жоизки, мазкур профессиограммалар ҳозирги ахборотлар алмашинуви жадаллашган кун талабига жавоб бермаганлиги учун тарихий ва мантиқий бирликнинг методологик принципи асосида таҳлил қилинди.

Профессиограмма ўзида моделнинг таркибий қисмлари ва уларни шакллантиришга асос бўладиган билим, кўникма ва малакаларни ўзида мужассамлаштиради²⁴. Шу сабабли профессиограмма муайян педагогик фаолиятни амалга ошириш учун ўқитувчидан – амалий ва назарий фикр юритишни, ушбу жараёни амалга ошириш учун муайян билим, кўникма ва тажрибаларни, малакаларни ўзлаштиришни талаб этади.

Назарий фикр юритиш таълим-тарбия жараёнидаги умумий қонуниятлар, яъни педагогик вазифаларни ҳал этишнинг принциплари ва усулларини ишлаб чиқиш, педагогик жараёнларни кузатиш, кузатиш натижаларини умумлаштириш, хулоса ясаш, ўз фаолияти билан таққослаш ва ўзи учун зарур қоидаларнинг келиб чиқишига замин тайёрлайди²⁵.

Амалий фикр юритиш асосан мусиқани ўқитишнинг хусусий вазифаларини ҳал этишга қаратилган. Ушбу фикр юритиш муайян вазиятларни таҳлил қилиш, таққослаш, умумлаштириш, хулоса чиқариш, ва муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш каби кўникмаларни ўз ичига олади. Ўқитувчининг педагогик фаолияти ва маҳорати даражасини, амалий педагогик вазифаларни ҳал этиш жараёнининг илмий-назарий жиҳатдан тўғри асосланганлиги билан белгилаш зарур.

Мусиқа фани ўқитувчиси ўз педагогик фаолиятини таҳлил қилиб, илмий-назарий асослаб, ўзига маълум педагогик принципларни ва уни амалга ошириш қоидаларини ишлаб чиқади. Педагогнинг ўз фаолиятини таҳлил

---

²³ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998. - 208 б.

²⁴ Йўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари: (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми?). - Т.: “Ўқитувчи”, 1998. 102 -136 б.

²⁵ Исмоилов Н. Миллий менталитетнинг туб илдизи // “Мулоқот” журнали, 4 / 2001. - 29 б.

қилиш, умумлашган ва педагогик таъсир кўрсатишнинг мантиқий кетма-кетлигини ишлаб чиқиши, унинг педагогик маҳорат чўққисини эгаллаганлигини кўрсатади. Педагогик вазифаларни ҳал этиш, педагогик вазифаларни таҳлил қилиш, яъни ўқитувчилардан ақлий фаолият усуллари – танқидий-таҳлилий, мантиқий фикр юритишни талаб этади.

Мазкур педагогик фаолият таълим-тарбия жараёнини асосий бўғинларга ажратиш ва истиқболдаги вазифаларни лойиҳалаш кўникмаларига асосланади. Ўқитувчининг педагогик вазифаларни яхши ўзлаштирганлиги, ўз касбдошларининг иш тажрибаларини тинмай ўрганиши, ўз педагогик фаолияти натижасини умулаштириш ва мунтазам таҳлил ўтказиш, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга, таълим мазмуни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда самарали восита, метод ва шакллари танлашга имкон яратади.

Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги таҳлил қилинганда, унинг илмий-назарий, психологик педагогик, методик тайёргарлиги назарда тутилди²⁶.

Қуйида мусиқа ўқитувчисининг профессиограммасини таркибий қисмлари ва уларга мансуб билим, кўникма ва малакаларни келтириб ўтамыз:

I. Мусиқа ўқитувчисининг илмий-назарий тайёргарлигига асос бўладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

- мусиқа фанини илмий назарий жиҳатдан чуқур ўзлаштирган ҳолда унинг назариялари, ғоялари, қонуниятларининг мазмун-моҳиятини билиши, фаннинг ривожланиши, фанда эришилган ютуқлар, янгиликлар, муаммолар, илмий-тадқиқот ишлари ҳамда изланишлар натижаларидан хабардор бўлиб бориши;

- умумий мусиқий ва хусусий тушунчаларни ажрата олиши, уларнинг мусиқий таълимда тутган ўрнини, ўқувчиларда шакллантириш йўллари тасаввур қилиши;

- мусиқа илмининг умумназарий ва амалий жиҳатдан шаклланишида улкан ҳисса кўшган мутафаккирларнинг илмий-назарий, маънавий-маърифий, маданий мерослари ҳамда мусиқа, мусиқа таълими фани ривожига салмоқли ҳисса кўшган олимларнинг илмий-тадқиқот ишларини билиши ва улардан таълим-тарбия жараёнида самарали фойдаланиш малакасига эга бўлиши.

II. Мусиқа ўқитувчисининг психологик-педагогик тайёргарлигига асос бўладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

- дидактика ва тарбия назарияси ғоялари, ўқитиш қонуниятлари, принциплари, ўқитиш мазмуни, методлари, воситалари ва шакллари уйғунлиги, узвийлиги, уларнинг узвийлигини таъминлаш йўллари билиши ва таҳлил қила олиши;

- ўқитишнинг турли техник-дидактик, аудио, видео, мультимедия, Он-Лайн, презентацион воситалари, мавжуд дарсликлар, ўқув

---

²⁶ Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. - Т.: “Ўқитувчи”, 1995. – 58-61 бетлар.

қўлланмалари, ўқув-методик адабиётларни таҳлил қила билиши, уларнинг бир-биридан фарқи ва афзалликларини билиши;

- педагогик ва ахборот технологияларидан, ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи усуллардан хабардорлиги ва ўқув машғулотларида улардан фойдаланиш малакасига эга бўлиши;

- ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва таҳсил олишини ташкил этишнинг ташкилий ва услубий таъминланишини билиши;

- ўз касбий тайёргарлиги ва малакасини мунтазам ва мустақил равишда оширишнинг усул ва шакллари билиши ва эгаллаши;

- ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятлари, диққат, хотира, тафаккур, темперамент, характер, қобилиятларини аниқлай олиши, ўқувчилар билан мулоқотга киришиш кўникмаларини эгаллаган бўлиши;

- ўқувчиларда мантиқий ва ижодий фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш, мантиқий операциялардан ўқув жараёнида фойдаланиш;

- синф раҳбари ишининг мазмун ва мундарижасини, ўқувчилар онгига ва қалбига миллий истиқлол ғоясини сингдиришнинг мазмуни, шакли ва усулларини билиши ва самарали ташкил этиш малакасига эга бўлиши²⁷;

- иқтидорли ўқувчиларни аниқлаш, саралаш ва уларга табақалашган таълим бериш йўллари, шакллари ҳамда усулларини билиши, амалиётда қўллаш олиш кўникмасига эга бўлиши;

III. Мусиқа ўқитувчисининг методик тайёргарлигига асос бўладиган меъёрий ҳужжатлар билим, кўникма ва малакалар мажмуаси:

- таълим-тарбия жараёнининг яхлитлиги, таълим мазмуни, воситалари, методлари ва шакллариининг узвийлигини тасаввур қилиши;

- мусиқа бўйича дарсдан, синфдан ва мактабдан ташқари таълим-тарбия ишларининг мазмуни, шакллари ва мазкур машғулотларни ташкил қилиш йўллари;

- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ҳамда олий таълимнинг давлат таълим стандартларини;

- янги таҳрирдаги давлат таълим стандарти ва ўқув дастурининг амалдаги ДТС ва дастурдан фарқини;

- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида илмий-услубий, тажриба-синов ишларини олиб бориш тартиб-қоидаларини билишни;

- умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларида ўқувчиларни касбга йўллаш ишларининг тартиби, мақсад ва вазифалари ҳақида маълумотга эга бўлиши, мусиқа йўналишида касбга йўллаш ишларини олиб боришни;

- мусиқани чуқур ўзлаштиришга ихтисослашган мактаб ёки синфларда қўлланилаётган дастурнинг, таълимий ва тарбиявий ишларнинг

---

²⁷ Баротов Ш.Р. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. - Т.: "Ўқитувчи", 1995. – 28-32 бетлар.

мазмун-мундарижаси, ДТС, мазкур таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга қўйиладиган дидактик талаблар²⁸, шакл ва усулларини;

- мусиқани ўқитиш жараёнида ўқувчилар қалби онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришнинг мазмуни, воситалари, методлари ва шаклларини²⁹;

- мусиқани ўқитиш жараёнида ўқувчиларни ҳуқуқий, иқтисодий, экологик, санитария-гигиеник тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шаклларини билиши ва амалиётга қўллаш олишни;

- мусиқани ўқитиш жараёнида ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, мустақиллик принциплари ва Она-Ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва шаклларини билиши ва амалиётга қўллаш олишни;

- мусиқадан ўқув дастури, ДТС, дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмаларни таҳлил қилишни;

- мусиқани ўқитиш концепцияси, методик ёндашувлар асосида ўқув жараёнини ташкил эта олишни;

- мусиқа ўқув фанининг асосий ғоялари, мақсади ва вазифалари, шунингдек, боблар, мавзуларнинг мақсади ва вазифаларини аниқлай олишни;

- Мусиқани ўқитишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларини қўллаш олиш;

- ўқувчилар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг замонавий усулларини билиши ва олинган натижаларни таҳлил қила олиши, баҳолаш тизимини мукамал билиш ва қўллаш олишни³⁰;

- мусиқа дарсларига қўйиладиган дидактик талаблардан хабардор бўлиши, уларни кузатиш ва таҳлил қилиш малакасини ўзлаштиришни;

- мусиқа ўқитувчиларининг илғор иш тажрибаларини аниқлаши ва уларни ўзлаштира олиши ҳамда амалиётга қўллаш малакасига эга бўлиши;

- мусиқа ўқув хоналари, лабораторияларини намунавий жиҳозлаш, тегишли меъёрий ҳужжатларни билиши, жиҳоз, кўргазмали восита, дидактас ва таркатма материалларни тайёрлаш, сақлаш, бутлаш ва бойитиш йўллари билиши, улардан самарали фойдаланган ҳолда ўқув машғулотларини ташкил этиш ва ўтказиш тажрибасига эга бўлиши лозим.

Юқорида кўрсатиб ўтилган бир қатор вазифалар ҳамда ўқитувчиларга қўйилган талаблар асосида мусиқа ўқитувчиси мутахассислигининг модели ва профессиограммаси ишлаб чиқилди.

Хулоса сифатида айтиб ўтиш жоизки мусиқа ўқитувчисининг методик тайёргарлигига ўз навбатида методологик, гнесеологик, коммуникатив,

---

²⁸ Жўраев Р. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдаги умумий ўрта таълим вазифалари // “Педагогик маҳорат” журнали. 2/2001., 2-10 бетлар.

²⁹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар (Ўзбекистон файласуфлар жамяти). - Т.: “Ўзбекистон”, 2001. – 58-60 б.

³⁰ Педагогика тарихи. Ҳасанбоева О. ва бошқалар. (Ўқув қўлланма). - Т.: “Ўқитувчи”, 1997. – 124-165 б.

конструктив, лойиҳалаш ва ташкилотчилик билим, кўникма ва малакалардан иборат бўлибгина қолмай қуйидаги якуний натижаларга эрилишилади:

1. Ўқитувчининг методик тайёргарлигининг таркибий қисмлари сифатида методологик, гносеологик, коммуникатив, лойиҳалаш ва ташкилий фаолиятга оид билим, кўникма ва малакалар белгиланди.

2. Юксак касб-хунар маданиятига эга бўлган мутахассис сифатида ўзида ижтимоий ва ижодий фаоллик, ғоявий-сиёсий, маънавий-ахлоқий етукликни мужассамлаштирса, юқори малакали рақобатбардош педагогик сифатида Республиканинг иқтисодий тармоқларида малакали кадрлар тайёрлаш ишида ўзини муносиб хиссасини қўша олади.

3. Педагог кадрларнинг ижтимоий ва ижодий фаоллиги, ғоявий-сиёсий, маънавий-ахлоқий етуклиги ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги ва уларнинг таркибий қисмларига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади³¹. Маълумки, ғоявий-сиёсий етуклик илмий-методик тайёргарликнинг таркибий қисми бўлган методологик билим, кўникма ва малакаларга асос бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий ва ижодий фаоллик ўқитувчининг ўз касбий тайёргарлигини мунтазам орттиришига, аксинча юксак касб-хунар маданиятига эга бўлган ўқитувчининг педагогик фаолиятга ижодий ёндашуви ва ижтимоий фаоллигига ўз таъсирини кўрсатади.

4. Юқори малакали рақобатбардош педагогик кадр бўлган Муסיқа ўқитувчиси, ўз навбатида юксак маънавият ва маданият соҳиби, миллий истиқлол мафкураси ва ғояларини сингдирган шахс сифатида, таълим-тарбия жараёнидаги истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этиш орқали, жамият таракқиётига муносиб хисса қўшади, ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билади.

5. Муסיқа ўқитувчисини тайёрлашда касбий тайёргарликнинг таркибий қимлари, юқори малакали рақобатбардош педагогик кадр ва шахс сифатидаги хусусиятларини яхлит ҳолда тасаввур қилиб, уларнинг ўртасидаги узвийликни амалга ошириш зарур.

Назорат саволлари:

1. Муסיқий фанларнинг пайдо бўлиши ва ўқитилиши.
2. Муסיқий фанларнинг ривожланиш тарихи.
3. Мустақиллик даври муסיқий фанларнинг ривожланиши.
4. Муסיқа ўқитувчисининг бугунги кун талаби даражасида тайёрлашда қандай талаблар қўйилади.
5. Республикадаги педагогика соҳасида 5111100-Муסיқа таълим йўналиши ДТС ва малакала талаблари қандай меъёрий ҳужжат ҳисобланади.
6. Муסיқий дасрларни ташкил этишда концермейстер фаолияти қандай

---

³¹ Ҳасанбоева О. ва бошқалар. Педагогика тарихи (Ўқув қўлланма). - Т.: "Ўқитувчи", 1997. – 86-91 б.

7. ОТМларда ўқув-услугий фаолиятни самарадорлигини ошириш йўллари

Фойдалиган адабиётлари:

1. Д.А.Каримова Муסיқий педагогик маҳорат асослари ўқув қўлланма. Т. 2008 й.
2. Шарипова Г. Муסיқа ўқитиш методикаси. Маърузалар матни. 2000 й.
3. Зимина А.Н. Основы музыкального воспитания и развития. М. 2000 й.
4. Файзиев О. Ўқувчиларда муסיқий нафосат тарбиясини шакллантириш. -Т. 1992 й.
5. Х.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. -Т. 1997 й.
6. Шарипова Г.М. Муסיқа ва уни ўқитиш методикаси. -Т. Турон-Истиқбол 2006 й.
7. Н.Норхўжаев, Ҳ.Раҳимов Ўзбекистон Ватаним маним. -Т. 1999 й.
8. Г.Шарипова муסיқа ўқитиш методикаси -Т. 2006 й.
9. О.Иброҳимов, Ж.Садиров 7-синф муסיқа дарслиги -Т. 2008 Ғ.Ғулом нашрети
10. Мақомат.О.Матёқубов Муסיқа нашриёти -Т. 2004 й.

3-мавзу: Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар. Муסיқий фанларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологиялар. Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Режа

1. Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар.
2. Муסיқий фанларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологиялар.
3. Ўзбекистон Республикасида муסיқа таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари.

Таянч тушунчалар: узвийлик, узлуксизлик, узлуксиз таълим, инновациялар, умумий ўрта таълимда муסיқа фанларини ўқитиш, олий таълимда муסיқа фанларини ўқитиш.

1. Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар.

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгилишини, ижтимоий йўналтирилган

бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очик фуқаролик жамияти қурмоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларига мувофиқ ҳолда тайёрланган бўлиб, миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истикбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилгандир.

3.1.1.Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели: шахс - кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларнинг истеъмолчиси ва уларни амалга оширувчи;

узлуксиз таълим -малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашнинг асоси бўлиб, таълимнинг барча турларини, давлат таълим стандартларини, кадрлар тайёрлаш тизими тузилмаси ва унинг фаолият кўрсатиш муҳитини ўз ичига олади;

ишлаб чиқариш кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий-техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси.

Ўзбекистон Республикаси томонидан инсон ҳуқуқлари, таълим, бола ҳуқуқи соҳасидаги шартномалар ва конвенцияларнинг бажарилиши, кадрлар тайёрлаш соҳасида жаҳон илғор тажрибасини ҳисобга олиш узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимининг барча жиҳатларига дахлдор бўлиб, унинг ривожланиши омилларидан биридир.

Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс фуқарони шакллантиришни назарда тутди. Шу тарзда фуқаронинг энг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири билим олиш, ижодий қобилиятни намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожланиш, касби бўйича меҳнат қилиш ҳуқуқи рўёбга чиқарилади.

Қонун умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими стандартлари орқали сифатли таълим олиш, шунингдек таълим ва касб-ҳунар жиҳатдан тайёргарликнинг шакллари ва турларини танлашни, узлуксиз малака ошириб бориш, зарурат тақозо этса, тегишли қайта тайёргарликдан ўтиш ҳуқуқини ва кенг имкониятларини назарда тутди.

Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва ўз билими ва тажрибасини ўргатишда иштирок этади.

Давлат ва жамият кадрлар тайёрлаш тизими амал қилиши ва ривожланишининг кафиллари, юқори малакали рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш бўйича таълим муассасаларининг фаолиятини уйғунлаштирувчи сифатида фаолият кўрсатади.

Фуқароларнинг билим олиш, касб танлаш ва ўз малакасини ошириш ҳуқуқлари рўёбга чиқарилишига;

Давлат грантлари ёки пуллик-шартномавий асосда олий таълим ва олий ўқув юртидан кейинги таълим олиш ҳуқуқига;

Таълим олувчиларнинг ўқиши, турмуши ва дам олиши учун шарт-шароитлар яратиш борасидаги вазифалар ҳал этилишида жамоатчилик бошқарувини ривожлантиришга;

Соғлиқ ва ривожланишда нуқсонли бўлган шахслар таълим олишига кафолат берадилар.

Узлуксиз таълим кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир.

3.1.2. Узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш принциплари

таълимнинг устуворлиги унинг ривожланишининг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги, билим, таълим ва юксак интеллектнинг нуфузи;

таълимнинг инсонпарварлашуви инсон қобилиятларининг очилиши ва унинг таълимга нисбатан бўлган турли-туман эҳтиёжларининг қондирилиши, миллий ва умумбашарий кадриятлар устуворлигининг таъминланиши, инсон, жамият ва атроф-муҳит ўзаро муносабатларининг уйғунлашуви;

таълимнинг миллий йўналтирилганлиги таълимнинг миллий тарих, халқ анъаналари ва урф-одатлари билан узвий уйғунлиги, Ўзбекистон халқларининг маданиятини сақлаб қолиш ва бойитиш, таълимни миллий тараққиётнинг ўта муҳим омили сифатида эътироф этиш, бошқа халқларнинг тарихи ва маданиятини хурматлаш;

иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга таълимнинг энг юқори даражасида, изчил равишда фундаментал ва махсус билим олишлари учун шарт-шароитлар яратиш.

3.1.3. Узлуксиз таълим соҳасидаги ислохотлар қуйидагиларни назарда тутди:

давлат ва нодавлат таълим муассасаларининг ҳар хил турларини ривожлантириш;

мажбурий умумий ўрта таълимдан ўрта махсус, касб-ҳунар таълимига ўтилишини таъминлаш;

илғор технологияларни кенг ўзлаштириш, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, чет эл инвестициялари кўламларининг кенгайиши, тадбиркорлик, кичик ва хусусий бизнесни ривожлантириш билан боғлиқ янги касб-ҳунар ва мутахассисликлар бўйича кадрлар, шу жумладан бошқарув тизими кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;

таълимни бошқариш тизимини такомиллаштириш, жамоат бошқаруви шаклларини ривожлантириш, таълим муассасаларини минтақалаштириш;

таълим жараёни ва кадрлар тайёрлаш сифатига холис баҳо бериш тизимини яратиш ва жорий этиш;

узлуксиз таълимни фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциялаштиришнинг пухта механизмларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

туб ерли миллатга мансуб бўлмаган шахслар зич яшайдиган жойларда улар ўз она тилларида таълим олишлари учун ташкилий ва педагогик шарт-шароитлар яратиш;

3.1.4. Узлуксиз таълим тизими ва турлари

мактабгача таълим;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

олий ўқув юртидан кейинги таълим;

мактабдан ташқари таълим.

Умумий таълим дастурлари: мактабгача таълим, бошланғич таълим (I-IV синфлар), умумий ўрта таълим (I-IX синфлар), ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини қамраб олади.

Мактабгача таълим

Мактабгача тарбияни ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим бўлади:

мактабгача таълимнинг самарали психологик-педагогик услубларини излаш ва жорий этиш;

замонавий ўқув-услубий қўлланмалар, техник воситалар, ўйинчоқлар ва ўйинлар яратиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш;

мактабгача муассасаларнинг ҳар хил турлари учун турли вариантлардаги дастурларни танлаб олиш, мактабгача тарбиянинг барча массалалари бўйича малакали консалтация хизмати кўрсатиш имкониятини яратиш;

Умумий ўрта таълим

Умумий ўрта таълимнинг янгича тизими ва мазмунини шакллантириш учун қуйидагилар зарур:

юқори малакали педагог кадрлар тайёрлаш;

ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига мувофиқ равишда таълимга табақалаштирилган ёндашувини жорий этиш;

ўқувчилар касб-ҳунар танлайдиган ва психологик-педагогик жиҳатдан маслаҳатлар оладиган марказлар тармоқларини ташкил этиш.

Умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ўрта махсус, касб-ҳунар таълими узлуксиз таълим тизимидаги мустақил турдир.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналиши академик лицей ёки касб-ҳунар коллежи ўқувчилар томонидан ихтиёрий танланади.

Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши бўйича (гуманитар, техника, аграр ва бошқа соҳалар) билим савияларини ошириш ҳамда фанни чуқур ўрганишга қаратилган махсус касб-ҳунар кўникмаларини ўзларида шакллантириш имкониятига эга бўладилар. Бу кўникмаларни ўқишни муайян олий таълим муассасаларида давом эттириш ёки меҳнат фаолиятида рўёбга чиқаришлари мумкин.

Касб-ҳунар коллежлари жиҳозланганлик даражаси, педагогик таркибнинг танланганлиги, ўқув жараёнининг ташкил этилиши жиҳатидан янги типдаги таълим муассасалари ҳисобланади. Улар бир ёки бир неча замонавий касб-ҳунарни эгаллаш ҳамда тегишли ўқув фанларидан чуқур назарий билим олиш имконини беради.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:

соҳа учун олий таълим муассасаларининг, ишлаб чиқариш, фан ва маданият соҳасининг мутахассисларини жалб этган ҳолда юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашни, шу жумладан чет элларда тайёрлаш ва қайта тайёрлашни ташкил этиш;

ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ўқув муассасалари учун таълим ва касб-ҳунар дастурлари, ўқув-услубий мажмуалар ишлаб чиқиш;

касб-ҳунар коллежларида тайёрланадиган мутахассисларга нисбатан ихтисос ва касб-ҳунар, малака талабларининг рўйхатини ишлаб чиқиш;

академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларининг моддий-техника ва ахборот базаларини мустаҳкамлаш.

Олий таълим ўрта махсус, касб-ҳунар таълими негизига асосланади ҳамда икки (бакалаврият ва магистратура) босқичга эга.

Бакалавриат мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълимдир.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалавриат негизида таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

Икки босқичли олий таълим тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

олий таълим муассасалари учун профессор-ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, шу жумладан чет эллардаги етакчи ўқув ва илмий марказларда тайёрлаш;

олий таълим муассасалари бошқарувини такомиллаштириш, бу муассасаларнинг мустақиллигини кучайтириш, муассислар, васийлар кенгашлари, жамоат назорат кенгашлари шаклидаги жамоат бошқарувини жорий этиш;

ўқишни, мустақил билим олишни индивидуаллаштириш ҳамда дистанцион таълим тизими технологияси ва воситаларини ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш;

халқнинг бой маънавий ва интеллектуал мероси ва умумбашарий кадриятлар асосида таълимнинг инсонпарварлик йўналишини таъминлаш.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим-касб-хунар манфаатларини қаноатлантиришга қаратилган.

Яқуний давлат аттестацияси натижаларига кўра тегишли равишда фан номзоди ва фан доктори илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар топширилади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунга ҳамда мамлакатни ижтимоий ва иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларни тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш;

ривожланган мамлакатларнинг илғор таълим муассасалари ва илмий марказларида устувор йўналишлар бўйича олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрланиши учун шароитлар яратиб бериш;

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:

юқори малакали ўқитувчи-мутахассис кадрлар тайёрлаш ва соҳани улар билан тўлдириб боришни таъминлаш;

кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларини давлат аттестацияси ва аккредитациясидан ўтказиш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

профессионал тренингнинг илғор технология ва ускуналарини, шунингдек мураккаб, фан ютуқларини талаб қилувчи технология жараёнлари имитаторларини ишлаб чиқиш, яратиш ва амалий ўзлаштириб олиш.

Болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, якка тартибдаги, ортиб боровчи талаб-эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақтини ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этадилар.

таълим бериш ва камол топтиришга йўналтирилган хизматлар кўрсатувчи муассасалар тармоғини кенгайтириш ва бундай хизматлар турларини кўпайтириш;

ўқувчиларнинг бўш вақтини ташкил этишнинг, шу жумладан оммавий спорт ва жисмоний тарбия-соғломлаштириш тадбирларининг, болалар туризмнинг, халқ ҳунармандчилигининг мавжуд турлари ва шаклларини такомиллаштириш, миллий турлари ва шаклларини тиклаш ҳамда амалиётга жорий этиш.

Кадрлар тайёрлаш миллий модели салмоқли элемент сифатида фанни ўз ичига олади, бу соҳада:

олий малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш амалга оширилади;

мамлакатимиз илм-фанининг жаҳон илм-фанига интеграцияси содир бўлади, замонавий илм-фан ва технологияларнинг энг муҳим муаммоларини ҳал этиш учун илмий ютуқлар ва кадрларни халқаро миқёсда алмашинув амалга оширилади.

илғор педагогик технологияларни яратиш ва ўзлаштириш юзасидан мақсадли инновация лойиҳаларини шакллантириш ва амалга ошириш йўли билан илм-фаннинг таълим амалиёти билан алоқасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш;

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини самарали тарзда бажаришни таъминлаш юзасидан илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш;

таълим муассасаларида илмий-тадқиқот ва илмий-педагогик ишлар даражасини баҳолашга замонавий ёндашувни рўёбга чиқариш, илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар натижалари тижоратлашуви асосида олимларнинг обрў эътибори ва ижтимоий мақомини ошириш;

фан ва технологиялар соҳасидаги фаолиятни маънавий ва моддий рағбатлантириш тизимини ишлаб чиқиш, талабалар ва ёш олимларнинг илмий ютуқлари учун махсус мукофотлар ва совринлар таъсис этиш, махсус стипендиялар сонини кўпайтириш, ёшлар илмий-техника ижодиётининг доимий ишлайдиган кўргазма ва экспозицияларини ташкил этиш.

Ишлаб чиқаришнинг талаб-эҳтиёжлари кадрлар тайёрлаш тизимининг йўналиши, даражаси ва миқёсларини шакллантиради, касб тайёргарлигининг мақсади, вазифалари ва мазмунини белгилайди, малака талабларини илгари суради, таълимнинг мувозий технологиялари ва шаклларини танлашни тақозо этади. Ишлаб чиқариш пировард натижада кадрларнинг сифати ва рақобатбардошлигига баҳо беради:

турли савия ва малакадаги мутахассисларга бўлган талаб-эҳтиёжни шакллантиради;

муассис, васий, донор, ҳомий тариқасида айрим мутахассисларни ва гуруҳларни мақсадли тайёрлашни, шунингдек турли тип ва даражадаги ўқув юртларини молиялашда қатнашади;

Ишлаб чиқаришнинг кадрлар тайёрлаш тизимидаги мавқеини кучайтириш куйидаги йўллар билан таъминланади:

кадрлар тайёрлаш ҳамда биргаликда илмий-технология ишланмаларини олиб боришда корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш;

ишлаб чиқаришнинг талаб-эҳтиёжларини инобатга олиб, техника ва технологияларни ривожлантиришнинг янги йўналишлари бўйича кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;

педагог кадрларнинг илғор технологиялар соҳасидаги малакасини бевосита ишлаб чиқаришда мунтазам ошириб бориш;

ишлаб чиқариш амалиётини ўтиш учун таълим олувчиларни иш жойлари билан таъминлаш;

Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари

Таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш

Таълим муассасаларини ҳудудий йўналишга ўтказиш ва таркибий тузилмасини ўзгартириш иши амалга оширилади. Узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш ва унинг самарадорлигини баҳолаш мониторинги амалга оширилади.

Педагог ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш

Олий таълим муассасаларида давлат таълим стандартларига мос юқори малакали ўқитувчилар тайёрлаш бўйича махсус факультетлар,

шунингдек республика вилоятларида умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими учун ўқитувчилар ва мутахассислар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш юзасидан махсус марказлар ташкил этилади.

Кадрларни ўқитиш ва тарбиялаш миллий тикланиш принциплари ва мустақиллик ютуқлари, халқнинг бой миллий, маънавий ва интеллектуал салоҳияти ҳамда умумбашарий қадриятларга таянган, инсонпарварликка йўналтирилган таълимнинг мазмуни давлат таълим стандартлари асосида ислоҳ қилинади. Таълим олувчининг шахсига, унда таълим ва билимларга бўлган иштиёқни кучайтиришга, мустақил иш тутишни, ифтихор ва инсоний қадр-қиммат туйғусини шакллантиришга алоҳида эътибор берилади.

Барча соҳаларда маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш

Ўзбекистон мустақиллиги принципларига садоқатли ҳамда жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшишга қодир шахсни шакллантириш мақсадида таълим муассасалари ота-оналар, оила, маҳалла қўмиталари, Республика Маънавий тарғибот маркази, Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази, жамоат ташкилотлари, фондлар билан ўзаро пухта ҳамкорлик қиладилар.

(Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 9 апрелдаги ЎРҚ-87-сонли Қонунтаҳририда — ЎР ҚХТ, 2007 й., 15-сон, 150-модда)

Иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшларни аниқлаш ва ўқитиш услубияти, психологик-педагогик ва ташкилий шароитлари яратилади, бундай болалар ва ёшларга оид маълумотларнинг республика банки ва мониторинги шаклланади. Махсус ўқув дастурлари ва прогрессив педагогик технологиялар ишлаб чиқиш учун энг яхши педагог ва олимлар жалб қилинади, ўқув-тарбия жараёнида уларнинг фаол иштироки таъминланади. Фан ва техникани, сиёсат ва иқтисодиётни, маданият ва санъатни ўргатиш марказлари қабилидаги ҳамда миллий (элита) таълим муассасалари ташкил этилади.

2. Узлуксиз таълим тизимида муסיқий фанларини ўқитишда инновациялар.

“Муסיқа таълими” таълим йўналишида таълим олаётган талабаларнинг ақлий имкониятларини ўстириш, уларда бадиий эстетик борликни бутун таровати ва жозибаси билан ҳис этишни тарбиялаш муҳим педагогик-психологик вазифа бўлиб, устоз-мураббийлардан тинимсиз меҳнат ва ташаббускорликни талаб этади.

Олий таълим тизимида ўқитиладиган муסיқий фанларнинг изчиллик ва мантиқийлик асосида режалаштирилган бўлиб, бакалаврият босиқичи талабаларида ақлий имкониятларни маълум тизим асосида ривожлантириб боришга йўналтирилган.

Мутахассислик фанлари қаторига кирувчи “Мақом асослари”, “Анъанавий хонандалик”, “Чолғу ижрочилиги ва ансамбли”, “Вокал ва замонавий муסיқа”, “Ўзбек халқ муסיқа ижоди”, “Хор ва хоршунослик”, “Чолғушунослик” ва қолаверса “Муסיқа назарияси”, “Гармония”, “Муסיқа асарлари таҳлили”, “Сольфеджио” каби фанлар талабаларнинг муסיқий билим ва тафаккурини, идрокини ўстиришда кенг имкониятлар эшигини очади.

Кейинги йилларда халқимизнинг маданий меросини, жумладан муסיқий кадриятларни ўрганиш, тиклаш ва ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратилди. Айниқса, санъат олийгоҳлари талабалари орасида мумтоз муסיқа намуналари - мақомларни, халқ ашулалари ва куйларини ўрганиш, миллий созларимизда чалиш истаги ортиб бормоқда. Ана шулар эътиборга олиниб, Республикамизда фаолият кўрсатаётган олий ўқув юртларининг ўқув режаси ҳам такомиллаштирилиб, муסיқий фанларга ажратилган соатлар кўпайтирилмоқда.

Мазкур фанлар сарасига “Чолғушунослик” фанини ҳам киритиш жоиздир. Ушбу фан асосан миллий созларимизнинг пайдо бўлиши тарихи, шаклланиши, тузилиши ва уларнинг ҳозирги муסיқа ижрочилигидаги ўрни ҳақида маълумот беришга йўналтирилди.

Фан орқали талабаларда миллий чолғуларнинг анъанавий ва таъмирланган нусхалари, тузилиши ва ижро этиш маҳоратини шакллантириш, шунингдек, уларда халқимизнинг бой муסיқий ижоди ҳақида билим ва тасаввурларни оширишдан иборат.

Дарслар жараёнида миллий созларнинг гуруҳларга бўлиниши камонли созлар, нохун билан чалинадиган, пуфлаб чалинадиган ҳамда зарбли созлар ҳақида талабаларга кенг маълумот берилади. Шунингдек, гуруҳлардаги ҳар бир чолғу асбобининг тузилиши, парда хусусиятлари (аппликатураси) анъанавий ва академик (таъмирланган) турларини таққослаш йўли билан уларнинг ижро хусусиятлари таҳлил этилади.

Шунингдек, миллий созларимизнинг бастакорлик ижодиёти билан ўзаро муносабати, уларни якка ва ансамбл (жамоа бўлиб) чалиш имкониятлари ҳамда чолғуларимизнинг ўтмиши ва ҳозирги замон устоз ижрочилари ижоди билан бакалаврларни таништириш кўзда тутилган. Шу билан бирга миллий созларнинг умумтаълим мактабларида муסיқа маданияти дарсини ўтишдаги имкониятлари борасида ҳам кенг маълумот берилади.

Шуни айтиш жоизки, “Чолғушунослик” фани мусиқа мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабаларнинг касбий билимлари ва дунёқарашини бойитиш билан бирга, уларнинг миллий мусиқий меросимиз, мақомларга бўлган қизиқишларини оширади, ўз касбларига бўлган муҳаббат ва эътиқодларини янада мустаҳкамлайди ва шу орқали тафаккур ҳамда идрокни тарбиялашга олиб келади.

Мазкур дарс жараёнида талабалар жамоа бўлиб мусиқий асарларни чаладилар ва чолғушунослик фани бўйича эгалланган назарий билимларни амалга тадбиқ этадилар.

Миллий созларимизнинг пайдо бўлиш тарихи ўзбек миллий давлатчилигининг шаклланиши тарихи билан муштаракдир. Манбалардан маълумки, миллий мусиқа чолғу асбобларимизнинг тарихи олис замонларга бориб тақалар экан, яъни, эрамиздан аввалги XIII минг йилликдаёқ, дастлаб урма зарбли чолғулар сўнгра шовқинли созлар пайдо бўла бошлаган. Нега айнан урма зарбли созлар илк бор кашф этилишини буюк олимлар энг қадимги меҳнат қўшиқлари - ишнинг ритмик тузилиши билан бевосита боғлиқликда юзага келганидан, дея изоҳлайдилар³². Кейинроқ халқ усталари томонидан қамиш ёки бамбук поясидан сурнай, най, ҳуштак, шақилдоқ ва чилтор (арфа) сингари чолғулар ясалади. Маълум муддатдан сўнг торли мезробли ва торли камонли мусиқа чолғулари яратилади. Кейинчалик кўп асрлик маданий таракқиёт жараёнида ўзига хос тузилиш ва жарангдорликка эга бўлган дутор, танбур, рубоб, ғижжак, чанг сингари анъанавий созлар ижод қилинган. Дунё эндигина оҳангни кашф эта бошлаганида Турон заминида анчагина ютуқлар қўлга киритилганининг ўзиёқ мусиқий меросимизнинг шажараси жуда узоқлигига ишонч ҳосил қилиш мумкинлигини изоҳлойди.

Жамиятнинг эволюцион ривожланиши жараёнида халқ чолғучилари Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари халқларининг турмуши ва меҳнат фаолиятига сингиб инсон фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланиб қолди ва бу чолғулардан халқлар ўз миллий маросим ҳамда оилавий байрамларида кенг фойдаланиб келишган. Шубҳасиз, бу даврда чолғу ижрочилиги санъати ҳам маълум даражада ривожланиш босқичига кўтарилиб, халқ орасидан моҳир ва истеъдодли якканавоз созандалар етишиб чиқади. Шундан сўнг якканавозлик ижрочилиги билан бир қаторда аста-секин жўрнавозлик ижрочилиги ҳам шаклланиб омма орасида тарқала бошлади.

---

³² Абдуллаева С. Современные азербайджанские музыкальные инструменты. Баку. 1984 г., С.5.

Талабаларнинг муסיқий тафаккури ва идрокни юксалтиришнинг ахборот технолгиялари яна бир воситадир. Миллий қадриятлар, айниқса мумтоз муסיқа асосида олий муסיқа таълимида таҳсил олаётган бакалаврларнинг ақлий имкониятларини, уларда муסיқий тафаккур ва идрокни юксалтириш учун барча мавжуд иш усулларини қўллаш тақозо этилмоқда. Шу жумладан, ҳозирги шароитда таълим соҳасига илғор ахборот ва педагогик технологияларнинг жадал кириб келаётганлиги сабабли, мақомларнинг жозибали, мафтункор, ўзига жалб этувчи, тингловчининг ҳиссиётларига таъсир этиб, унда турли кайфият ва кечинмаларни уйғотувчи кучини бакалаврларга ушбу воситалар орқали яққол кўрсатиш, уларда мумтоз муסיқамизга нисбатан меҳр-муҳаббатни уйғотиш ўта муҳимдир.

Муסיқа таълими тизимида талабалар билан ишлаб, уларда муסיқий тафаккур ва идрокни юксалтириш учун инновацион педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш мумкин.

Яқин вақтларгача ўқув машғулотларида қўлланиб келинган аудио ва видеотехника воситалари фақатгина берилган муסיқий материал: мақом шўъбалари ҳамда турли муסיқа жанрларига хос асарларни эшиттириш ва кўрсатиш имконига эга, холос. Бироқ, бугунги кунда ушбу воситалар изланувчан ўқитувчи ва талабаларни қониқтирмайди.

Бугунги кун талаби даражасида ёндашиб, олий муסיқа таълимида муסיқий фанларни амалий машғулотини ўқитиш жараёнида талабалар билан ишлаш фаолиятини олиб кўрадиган бўлсак, фан доирасида берилган мақом асарининг нота матнини таҳлилий ўрганиш, ноталарни номлари билан аниқ интонацияда куйлаш, асарда учрайдиган турли интерваллар, динамика ва ижро суръатини аниқ тасаввур этган ҳолда куйлаш, шунингдек, ноталарни сольфеджио қилиб куйлаш талаб этилади.

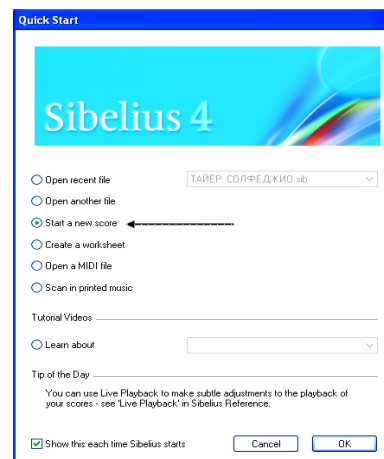
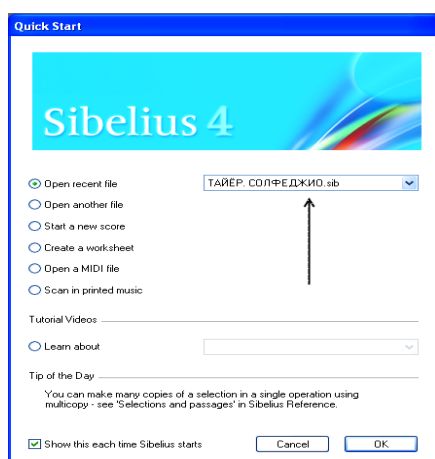
Бундан ташқари, асарда учрайдиган мураккаб парчаларни алоҳида машқ қилиш, асарлар ва уларнинг парчаларини таҳлилий тинглаб ўз хулосасини чиқариш вазифаси қўйилади. Бу кўпқиррали бадий муסיқий фаолиятни юқори савияда бажариш учун нота ижросини кузатиш, тинглаш ва кўриш, яъни аудиовизуал идрок этиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу таълимий вазифаларнинг барчасини юқори савияда амалга оширишда энг охириги компьютер дастурлари қўл келади. Мазкур замонавий компьютер дастурлари сирасига ҳозирги кунда дунё муסיқа амалиётида кенг тарқалган ва қўлланилаётган **“Финал”** (*“Finale”*) ҳамда **“Сибелиус”** (*“Sibelius”*) нота матн муҳаррири дастурининг 1 – 6 версияларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ушбу компьютер дастурлари замонавий муסיқа амалиётини унинг назарий асосларига таянган ҳолда амалий тарзда акс эттириш имконига эгадир.

Жумладан, “*Sibelius 4*” нота матн муҳаррири дастури воситасида:

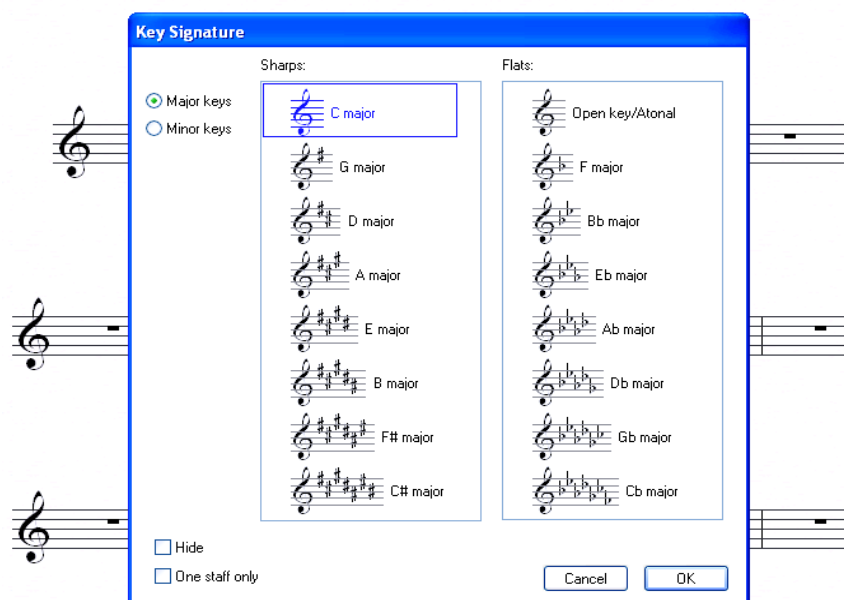
- нота йўлига нотани ёзиш;
- уни таҳрир қилиш;
- тинглаш жараёнида қайси нота ижро этилаётганлигини реал тарзда кузатиб бориш;
- муסיқа асарини бошқа тоналликка транспозиция қилиш;
- муסיқа асарини олдинги тоналлигига қайтариш;
- маълум нота матнини нусхалаш;
- тингланган муסיқа асарининг нотасини автоматик тарзда экранда намойиш этиш ва зарур бўлганда қоғозда босиб чиқариш ҳамда бошқа кўпгина операцияларни бажариш мумкин.

Дастурни ишга туширишда дастлаб экранда барча вазифалар аниқ кўрсатилади. Шунда улардан бири танланади, масалан, агар тайёр материал олинадиган бўлса, унда чап томон юқоридаги биринчи ёзув белгиланиб, *OK* белгиси босилади (3-расмга қаралсин).

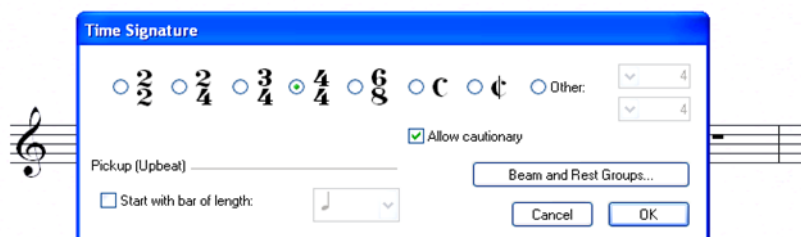

Агар янги бет очиб нота ёзиш талаб этилса, чап томондаги юқоридан пастга томон учинчи қатордаги ёзув белгиланади ва *OK* белгиси босилади. Нота ёзиш учун нота йўли акс эттирилган саҳифа очилгач тоналлик белгиланади масалан, до мажор. Ушбу белгиланган вазифалар дарҳол нота матнида ўз ўрнида пайдо бўлади ва талаба онгида маълум дастлабки назарий билимлар акс этишига имкон яратади. Бу эса айнан мақомлар муסיқасига қизиққан, иқтидорли талабаларнинг фан бўйича назарий билимлари мустақамланиши баробарида уларда тафаккур ва идрок билиш жараёни юксалишига, амалий кўникмалар шаклланишига шарт-шароитни кенгайтириб, муסיқий билим олишга нисбатан эҳтиёж ва мотивацияни кучайтиради.

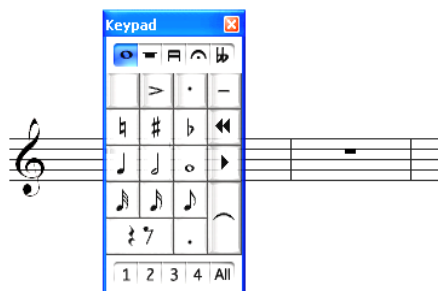

Сўнгра ўлчов кўйилади, масалан $4/4$.

Ниҳоят, махсус экран кўрсаткичи (ёрдамчи клавиатура) воситасида нота матни нота йўлига бирин-кетин жойлаштирилади.

Бундан ташқари, талаба ўзи учун муҳим бўлган мусиқа парчасини ушбу дастур орқали компьютерда ёзиб, ўз ижросидаги хатони кўриши ва тузатиши, уни махсус дастурли синтезаторда ижро эттириб тинглаши ва ўз фаолиятини баҳолаши, турли жанр ва услубларга хос бўлган асарларни ёки уларнинг парчасини таҳлилий тинглаши ҳамда асар борасида маълум хулосаларга келиши мумкин. Бу эса талабалар билан ишлашда юқори натижаларга эришишда муҳим омил бўлади.

Хулосалар ва таклифлар

1. Кейинги йилларда мусиқа таълими йўналиши талабаларида маънавий юксалиш якқол кўзга ташланмоқда. Бунинг замирида ўзбек халқининг миллий ва тарихий маданий тараққиёти, юқори даражадаги маънавияти, миллий кадриятларимиз, мусиқага нисбатан шаклланган юксак ҳурмат-эҳтиром ва гўзал анъаналарнинг таъсири бор.

2. Мусиқа ижрочилигида талабанинг ўзи предмет фаолияти, яъни субъект эмас, балки объект сифатида иштирок этади. Демак, фақат бошқа кишилар (профессор-ўқитувчи, мураббий, мусиқа раҳбари, ўртоқлари) эмас, ўзи учун ҳам тадқиқот объекти ҳисобланади.

3. Талабаларда тафаккур ва идрок шаклланишини тарбиялашда уни жисмоний ва психологик жиҳатдан тайёрлашни йўлга қўйиш вазифаларини тўғри ҳал этиш зарур.

4. Анъанавий кўшиқчилик ва мусиқа тарихи машғулотларида Шарқ алломаларининг мумтоз мусиқаси ва унинг тарихий тараққиёти босқичлари борасидаги фикр, ғоя ва қарашларидан кенг фойдаланиш - талаба-ёшларнинг умумий касбий ўсиши, камолотга эришуви ҳамда миллий маданий меросимизга ижобий муносабати шаклланиши учун кенг имконият яратади.

5. Мумтоз мусиқани тинглаш ва куйлаш бакалаврдан жисмоний ва психологик кучланишни талаб қиладиган фаолият соҳасидир.

6. Мусиқа ижрочилиги фаолиятининг якуний натижасини бакалавр онгида мусиқа борасида шаклланган фикр ва тасаввурлар, қолаверса, мусиқа ижрочилиги кўрик-танловлари, концертлар ташкил этади. Ушбу жамоавий бадий фаолият турлари талабаларнинг ҳар томонлама такомиллашган, баркамол, ақлан етук бўлиб етишишларига ёрдам беради.

Айниқса, мусиқани чуқур ва пухта ўзлаштириш талабаларнинг тафаккур ва идрокини такомиллаштириши ҳамда уларда касбий етукликни таъминлашда юқори натижаларга олиб келиши муқаррар.

Тадқиқот натижасида олинган илмий амалий тавсиялар

Олиб борилган мазкур илмий тадқиқот натижаси асосида кузатиш ва ўрганишлардан келиб чиқиб, қуйидаги илмий хулосалар баён этилади:

- Талабаларга мусиқа мусиқаси ҳақида маълумот беришда ўтмиш алломаларимизнинг мусиқа ҳамда унинг инсон руҳиятига ижобий таъсири борасида маълумотлар беришни босқичма-босқич амалга ошириб бориш;

- Талабаларда мумтоз мусиқани ўрганиш билан боғлиқ учрайдиган объектив ва субъектив қийинчиликларни бартараф этиш;

- Мунтазам амалга ошириладиган мусиқа шўъбалари ижроси жараёнида иродавий чиниқишни тарбиялаш;

- Олий таълим муассасаларининг мусиқа таълими йўналишида “Мақом асослари”, “Анъанавий хонандалиқ” ва “Мусиқа тарихи”, “Ўзбек халқ мусиқа ижоди” каби фанларини ўқитиш сифатини замонавий мультимедия воситалари ёрдамида амалга ошириш;

- олий ўқув юртлари бакалаврлари ўртасида мусиқа ижрочилиги бўйича кўрик - танловлар сонини кўпайтириш ҳамда уларнинг сифатига эътиборни қаратиш;

- педагогика олий ўқув юртларида мумтоз мусиқаси бўйича тарғибот ва ташвиқот ишларини мунтазам олиб бориш, яъни таниқли, эл севган хонанда ва созандалар, бастакорлар, мақомдон устозлар билан суҳбат ва кечаларни мунтазам ташкил қилиш;

- Педагогика олий ўқув юртлари кафедраларининг профессор - ўқитувчилари томонидан ота-оналар ва талабалар ўртасида мумтоз мусиқаси ва унинг инсон камолотида тутган ўрни мавзусига оид суҳбат, дебат, мунозара ва диспутлар ташкил қилиш;

- Олий ўқув юрти талабалари учун профессор-ўқитувчилар томонидан мусиқа бўйича суҳбат, маъруза-концертлар, кўрғазмали чиқишлар ташкил қилиш ва ўтказиш;

Юқоридаги илмий-услубий ва ташкилий тадбирлар маълум меъёр, мавжуд талаблар доирасида бажарилса, бакалаврларда мусиқий тафаккур ва идрокни шакллантириш имкониятлари янада кенгаяди.

Назорат саволлари:

1. Узлуксиз таълим тизимида мусиқий фанларини ўқитишда инновацияларни айтиб беринг.

2. Миллий созларимизнинг пайдо бўлиш тарихини айтиб беринг.

3. Талабаларнинг мусиқий тафаккури ва идрокини юксалтиришнинг ахборот технолгиялари восита сифатида эканлигига изоҳ беринг.

4. “**Финал**” (“*Finale*”) ҳамда “**Сибелиус**” (“*Sibelius*”) нота матн муҳаррири дастурининг 1 – 6 версиялари ҳақида гапириб беринг.

5. “**Sibelius 4**” нота матн муҳаррири ҳақида гапириб беринг.

6. Анъанавий қўшиқчилик ва мусиқа тарихи машғулотида Шарқ алломаларининг мумтоз мусиқаси ва унинг тарихий тараққиёти босқичлари борасидаги фикр, ғоя ва қарашларини айтиб беринг.

7. Узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш принципларини санаб беринг.

8. Узлуксиз таълим соҳасидаги ислохотлар нималарни назарда тутди.

9. Узлуксиз таълим тизими ва турларини санаб беринг.

10. Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишларини айтиб беринг.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Музыкальная психология: Учебное пособие. / автор сост. Кадиров Р.Г., -Т. Музыка, 2005. -80 с.
2. Д.Соипова Мусиқа ўқитиш назарияси ва методикаси. Ўқув қўлланма. -Т. 2009 ЎзДК.
- 3.С.Бегматов, Д.А.Каримова Қ.МАмиров -Т. Ғофур Ғулом нашриёти, 2008 й.

4-мавзу: Ўзбек мусиқа мероси қатламлари, халқ мусиқаси, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари.

Режа:

- 1.Илк мусиқий тафаккур, мусиқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари, Халқ мусиқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти.
- 2.Ўн икки мақом тизиди, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақмолари, дoston ва суворалар.
- 3.Ўзбек халқ чолғуларининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такмоиллашув жараёнлари.

Таянч тушунчалар: Ўзбек халқ чолғулари, халқ чолғу асбоблари, мусиқа чолғулари асбоблари, “Наврўз”, “Лола сайли”, “Ҳосил байрами”, “«Қовун сайли”, “Узум сайли” каби мавсумий байрамлар.

1.Илк мусиқий тафаккур, мусиқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари, Халқ мусиқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти.

Кушон хонлиги Марказий Осиё халқлари тарихида массагет қабилаларига мансуб тоҳар сулоласидан бирининг номи билан аталган. Хитой манбаларида ёзилишича, Дахя, яъни Бактрияга кўчиб ўтган массагет (юечжи)лар бешта вассал ҳокимликка бўлинган бўлиб, улардан бири Гуйшуан деб номланган.

Гуйшуан сўзи «кушон» атамасининг хитойча транскрипцияси бўлиб, у ўша давр ёдгорликлари ҳисобланган тангалардаги ёзувлардан маолумдир. Марказий Осиёнинг жануби ва шимолий Афғонистондаги археологик

тадқиқотлар Юнон-Бактрия ва Кушон-Бактрия маданияти гуллаб яшнаганидан дарак беради. Дастлабки ёдгорликлар Айритом ва Кўхна Термезда ўтган асрнинг 30-йилларида очилиб, 60-йилларида давом эттирилган. Кейинчалик кўхна Термез яқинидаги қоратепа буддийлик ибодатхонаси, Фаёттепа, Холчаён ва Далварзинтепа каби кўхна шаҳарчалар очилиб, ниҳоят даражада юксак бўлган кушон маданияти бутун дунёга машҳур бўлади.

Кушон давлатига расман асос солган ҳукмдор Кужула Кадфиз 4та қабилани ўзига бўйсундирди ва уни Кушон беклиги деб эолон қилди. Бу давлатнинг дастлабки ҳукмдори 30 йил подшолик қилди.

Кушон хонларининг энг машҳури Канишка ҳисобланади. У (78-123) ҳукмронлик қилган даврда Кушон давлати жуда қудратли давлатга айланиб, замонасининг буюк давлатлари Рим, Парфия ва Хитой билан бир қаторда турарди. Ҳукмдор давлат пойтахтини ҳам Далварзинтепадан Пешаворга кўчиради. Канишка ҳукмронлигининг охириги йилларида Кушон давлати жуда катта ҳудудни ўз ичига олган. Унинг чегараси Ғарбда Орол ва Каспий денгиз бўйлариғача, жанубда Ҳинд дарёсининг қуйи оқимиғача, Шарқда эса Синоцяннинг Хўтан шаҳридан Ганг бўйларидаги Банорасгача чўзилган.

Будда динига қаттиқ эътиқод қилган подшо ўз давлатида мазкур динни расмий равишда давлат дини сифатида эълон қилади. Марказий Осиё халқлари ҳаётида бу даврда катта силжишлар бўлди. Яони, жуда ҳам улкан марказлашган давлат вужудга келди, шаҳарлар сони кўпайди, савдо-сотик алоқалари халқаро даражага кўтарилди; жонли савдо ҳаёти ва колонизацион фаолият, саводни ва ёзув (хат)ни кенг тарқалишига имкон яратди. ИИ асрга тааллуқли машҳур «сўғд ёзуви»даги намуна айнан Дунхуан (Шарқий Туркистон)дан топилган бўлиб, у Самарқандда истиқомат қилувчи онанинг Друан (Дунхуан)да яшовчи қизига йўллаган хатида яққол исботини топган. Бу хат ўша давр Марказий Осиё халқларининг юқори даражадаги маданий ҳаёти, жумладан, аёлларнинг саводлилиги ва мустақиллигидан далолат беради. Бу даврда кушон ёзуви ҳам пайдо бўлиб, у юнон алифбосига асосланган эди. Мазкур ёзувни ўша даврнинг тангалари, муҳрлари ва турли буюмларида учратиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бир неча ёзув тизимининг мавжуд бўлгани (оромий, сўғдий, хоразмий, юнон, кушон) – Кушон хонлиги таркибига кирувчи халқларнинг юксак даражадаги маданиятининг яна бир қарра исботидир.

Кушон салтанати умуман қадимги Марказий Осиёнинг иқтисодиёти, маданияти ва санъати гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади. Бу даврда халқаро савдо-сотик кенг ривожланган, янги шаҳарлар барпо бўлган. Аммо энди жараён эллинистик йўналишда эмас эди. Яъни, маданият ва саноат

шарқий, эллинистик, ҳинд ва кўчманчилар анъанасининг синтезидан ташкил топган янги кушон йўналишига асосланди. Бу даврдан қолган кўплаб меоморий обидалар ва ҳайкаллар Шимолий Ҳиндистонда, қобулнинг водий туманларида, Бактрияда, Амударёнинг шимолий ва жанубий қирғоқларида сақланган.

Ҳиндистон ва Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги маданий алоқалар, мелоддан аввалги III асрда ҳинд императори Ашок томонидан буддизм давлат дини сифатида тасдиқлангандан сўнг янада кучайди.

Умуман Кушон маданияти қадимий томирга эга жойларда, янги омиллар, янги одамлар таосирида ривожланган, Юнон-Бактрия хонлиги маданиятининг давомчиси ҳисобланади. Шунингдек, Шарқий Туркистонда Кучи ва Карашара фреска ва ҳайкаллари; алания муҳити орқали таосир этилган Шарқий Европа маданий ёдгорликлари сўзимизга ёрқин далил бўлиши мумкин.

1932 йили қадимшунослар томонидан олиб борилган археологик қазилмалар жараёнида Термез яқинидаги эрамизнинг I-II асрларига мансуб Айритом шаҳарчасидан ибодатхонанинг ташқи девор пештоқларига ўрнатилган, сарғиш оқтошдан ишланган ҳайкаллар топилган эди. Тошга ўйиб ишланган, белига акаиф япроқлари боғлаган 14 та одам қиёфаси туширилган бу пештоқда мусиқачи ва гирляндачилар тасвирланган. Бундай манзара антик давр Ўрта Шарқ тасвирий саноатида жуда кенг тарқалган. Пештоқ тўлиқ сақланмаган, фақатгина 8 та бўлаги топилган ҳолос. Шунингдек, айрим қиёфалар ўз шаклини йўқотган бўлиб, улар мусиқачими, гирляндачими ажратиб олиш қийин. Мусиқачилар сони 5 та эканлиги аниқ бўлиб, қолган 3 та қиёфани аниқлаш мушкул. Шунинг учун мана шу 5 та мусиқачи қиёфаси нисбатан батафсил ўрганилган. Аммо қадимий бу квинтет (бешлик)ни тўлиқ таркиб, дея аниқ айтиш қийин.

Айритом пештоқида тасвирланган оркестрнинг 2 та торли мусиқа чолғуси - кичик бурчакли, тўққиз торли (балки ўн уч торлидир) арфа ва тўрт торли дўмбира, шунингдек, битта қуш авлос ва 2 та зарбли чолғу - ноғора (барабан) векивалсимон асбоб. Бу эрда қатой ансамбло услуби сақланганлиги шубҳасиз, яъни, чолғуларнинг барча асосий (торли, дамли, зарбли) гуруҳларидан фойдаланилган. Шунингдек, зарбли чолғуларнинг таратувчи турли хил чолғулар жамланган. Шунингдек, зарбли чолғуларнинг

хам ҳар хили ишлатилганлиги эътиборлидир. Афтидан бу гирляндалар билан боғлиқ бўлиб, ҳаракат, юришни англаган.

Гирляндалар – шунчаки безак бўлмай, балки бутун композициянинг маълум маъносини англатади. Яъни, гирляндачилар мусиқий чолғулар садоси остида одимлаганлар. Ва афтидан бу юришларда рақс унсурлари ҳам қўлланган. Бундай тантанани бошқариш ҳаракатини тартиблаштириш учун эса бир қатор қўл билан ижро этилувчи, шаклан унча катта бўлмаган зарбли асбоблар керак бўлган. Мана шундай мусиқа садолари остида гирляндалар билан юриш анъанаси Айритом пештоқларида ўз ифодасини топган.

2. Халқ мусиқа анъаналари, оғизаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти.

Халқимизнинг истиқлолга эришиш муносабати билан азалий кадрятларимизни тиклаш, ўз тарихимизни, миллий урф-одат ва анъаналаримизни, маънавий ва шу жумладан, бадиий меросимизни атрофлича ўрганиш ҳамда ундан баҳрамад бўлиш имконияти вужудга келди.

Ўзбек халқининг мусиқа мероси жуда бой ва қадимий тарихга эга. Унинг ажойиб анъаналари ҳозирги кунда ҳам ўз бадиий ва эстетик қийматини сақлаб келмоқда. Бу анъаналар замонавий ўзбек мусиқа маданиятининг ажралмас қисмини ташкил қилади.

Қадим – қадим замонлардан она-заминимиз ўзининг бой маънавий мероси, юксак маданияти, урф-одат, маросим ва анъаналари билан жаҳон цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаган. Бу ўлка халқларининг буюк сиймолари дунё илм-фани ва маданиятининг барча соҳалари ривожига ўзларининг муносиб хиссаларини қўшиб келганлар.

“Ватанимиз”, деган эди И.А.Каримов, - башарият тафаккур хазинасига унутилмас хисса қўшиб келди. Асрлар мобойнида халқимизнинг юксак маънавият, ватанпарварлик, маърифатпарварлик каби эзгу – фазилатлар шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди ва ўз навбатида фалсафий, ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Шунини алоҳида таъкидлаш жойизки, ўзбек халқининг тарихий тараққиёти даврида моддий ва маънавий маданияти бар текис равишда ривожланмади. Унда уйғониш ва юксалиш билан бирга депсиниш, турғунлик ҳолатлари ҳам бўлиб турди.

Маълумки, Марказий Осиё халқлари ўтган узок тарихий давр мобайнида кўплаб истилочилар томонидан забт этилган. Улар ерли аҳолини бой миллий маданиятидан бегоналаштириш сиёсатини олиб борганлар. Шунга қарамай халқимиз ўз миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори ва маънавий дунёсини асраб қолган ва уни бойитиб борган.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганч, маънавий-маданий ҳаётимизда туб ўзгаришлар яратиш учун кенг имкониятлар вужудга келди. “Маънавият тақдирининг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Бу ҳазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди. Унинг қарашлари шунчалик бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди. Фожеалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчиликлар кунларида иродани мустаҳкамлайди”, - деган эди юртбошимиз И.А.Каримов.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб давлатимиз Президенти раҳбарлигида маданият ва санъат ривожига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки миллатнинг ўтмиш ва келажак олдидаги масъулияти унинг маънавиятига алоҳида эътибор беришни тақозо этади. Асосий мақсад – ўтмиш маданий, маънавий меросимизни чуқур ўрганиш, уни кенг оммалаштириш, шу кадриятлар воситасида комил инсонларни тарбиялаб, вояга етказиш, пировардида уларни келажак авлодларга бус-бутун етказишдан иборатдир.

Миллий маданият, маънавиятимизнинг чуқур ўрганишда қўшиқчилик санъати ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Миллий қўшиқчилик санъатимиз тарихи, унинг анъанавий қирраларини ўрганиш, ижро усулларининг ранг-баранглигини таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг мусиқа санъати тўғрисидаги қарор ва фармонларида миллий анъанавий мусиқа санъатини янада ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Фармонларда кўзда тутилган энг асосий мақсад – мусиқа санъати ютуқларини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, ушбу соҳа ижодий ходимларининг меҳнатини янада рағбатлантириш ва уларни ижтимоий ҳимоялашни назарда тутишдан иборат эди. Шу фармондан келиб чиқиб, республика қўшиқчилик, мусиқа маданиятини янада юксалтиришнинг тегишли чора-тадбирлари белгиланиб, шу асосда кўпгина ижодий ишларни амалга оширилмоқда.

Бу йўлдаги ҳаракатлар, айниқса, “Ўзбекистон – ватаним маним”, “Шарқ тароналари” (Халқаро кўрик танлови), “Ниҳол” номидаги Давлат мукофоти ва бошқа қатор кўрик танловларда ўз аксини топди. Бундай кўрик танловлар мамлакатимизда янги санъат дасталарини элимизга манзур бўлган янги хушовоз хонандаларни, миллий қўшиқчилик анъаналаримизнинг турли қирраларини ўз ижодларига асос қилиб олган санъат ижодкорларини етиштириб чиқармоқда.

Юқорида зикр этилган чора-тадбирларнинг республика телевиденияси, радиоси ижодкорлари томонидан муттасил ўтказилиб борилаётганлиги

республика ҳукуматининг қўшиқчилик, мусиқа соҳасида олиб бораётган собитқадам ишларидан ҳисобланади.

Ўзбек мусиқа санъатининг тарихий илдизлари узоқ мозийдан бошланади. Уни чуқур ўрганиш эса машаққатли меҳнат, изчил изланишларни талаб қилади. Бу соҳада республикаимизнинг талайгина илмий тадқиқот масканларида, ўқув юртларида самарали ишлар амалга оширилмоқда.

Умумтаълим мактабларида мусиқа дарсларида ўқувчилар ҳалқимизнинг кўп асрлик мусиқий анъаналарини миллий кадриятларимиз каторида ўрганишлари ва айна чоғда бу анъаналарни миллий кадриятларимиз каторида эъозлашлари зарур. Чунки мазкур битирув малакавий ишда биз ўзбек халқининг узоқ ўтмишидан буён ижод этиб, турли вазият ва даврларда куйлаб келинаётган қўшиқ ва яллаларни, меҳнат айтим ва лапарларни, дostonлари ва катта ашулаларини, чолғу созларини яқиндан ўрганамиз, улардан маънавий баҳра оламиз. Шу билан бирга, диёримизнинг турли худудларида юзага келган маҳаллий мусиқий анъаналар билан атрофлича танишиш имконини беради. Масалан, айтайлик, биз Наманган вилоятида яшаётган бўлсак, шу жойга тааллуқли халқ мусиқа ижодини ўрганиш билан бирга яна Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм каби воҳаларда яшаб келаётган аҳолининг мусиқа ижодида намуналар кўриб, қўшиқлари билан танишамиз. Шу тариқа халқимизнинг хилма – хил ва ранг – баранг қўшиқ – куйларидан баҳраманд бўламиз.

“Ўзбек мусиқаси” ибораси кенг мазмунли тушунча бўлиб, у жумладан, ўз ичига миллий мусиқамизнинг икки асосий қатламининг – халқ мусиқаси ва устоз – санъаткорлар ижоди бўлган касбий мусиқа соҳаларини ҳамда бастакорлик ва композиторлик каби замонавий мусиқа ижодиёти тармоқларининг қамраб олади. Шунингдек, “Ўзбек мусиқаси” мазмунида яна асосий бўлган тўртта маҳаллий мусиқий услублар ҳам тушунилиб, улар эса қуйидагича номланади:

1. Сурхондарё-Қашқадарё мусиқа услуби.
2. Бухоро - Самарқанд мусиқа услуби.
3. Хоразм мусиқа услуби.
4. Фарғона - Тошкент мусиқа услуби.

Ҳар бир маҳаллий мусиқий услуб ўз хусусияти ва анъаналарига эга. Бу анъаналар эса узоқ вақтлар мобойнида шаклланган бўлиб, улар халқимизнинг турли шароитларидаги турмуш тарзи, меҳнат машғулотлари, турфа маросимлари, урф-одат байрамлари ва бошқа шу каби жараёнлар билан узвий боғланиб кетади. Ушбу жиҳатларни батафсил ўрганиш мақсадида юқорида кўрсатиб ўтилган тўртта асосий маҳаллий мусиқий услубларни алоҳида – алоҳида баён этилади. Демак, ўзбек халқ мусиқасининг маҳаллий услублари

ва уларнинг мусиқа маданиятида тутган ўрни аҳамияти, моҳияти ва хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Иккинчи бобда эса ҳар бир жойнинг маҳаллий услубларига мукамал тавсифлар берамиз. Сўнгра билдирилган фикр-мулоҳазаларимизни яқунлар, шу асосда хулоса ҳамда таклифларимизни тақдим қиламиз.

Ўзбек халқ мусиқасининг маҳаллий услубларини ўрганишдан асосий мақсад ўқувчиларни анъаналарга бой ва бадиий етук халқ мусиқа ижоди намуналаридан бахраманд этиш ҳамда шу асосда уларда ўткир дид, юқори бадиий савия ва нафис туйғуларни шакллантиришдан иборат. Айни вақтда, кўп асрлар давомида яшаб келган авлод – аждодларимиз маънавиятининг, баркамол руҳиятининг садолардаги интихоси бўлган миллий куй, кўшиқларимиз ёш авлод қалбидан ўрин оларкан, уларни ўз ватанига, халқига садоқатли ва меҳр муруватли бўлишга, азалий қадриятларимиз ва ўзига хос беиакроп анъаналаримизни эозлашга, она – юрт меросининг бугунги кундаги ҳақиқий ворслари бўлишга, демак, миллий истиклолият заруратини теран ҳис этишга дават этади.

1. Маҳаллий услублар ва уларнинг моҳияти.

Ўзбек халқи ўзига хос ва ранг-баранг мусиқа меросига эга. Унинг қимматли намуналарини тўплаб сақлаш, нотага олиб ҳужжатлаштириш, узун тараққиёт йўлини ҳамда мураккаб илмий-назарий асосларини ўрганиш, шунингдек, уни амалий-ижодий ўзлаштириш борасида республикамизда шунга қадар самарали натижаларга эришилди.

Буюк истиклолнинг синовли давонларидан ўтишда, мамлакатимизда иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳаларда туб ислоҳотлар ўтказилаётган бир паллада жамиятимизда миллий маданият ва санъат, маънавият ва маърифат каби инсонпарвар ҳамда тараққиётпарвар омилларга алоҳида диққат эътибор берилмоқда. Бу ўринда амалий бебаҳо қадриятларимизни, халқчил удум ва анъаналаримизни тобора тўлароқ тиклаш, тарихий – маданий ёдгорликларимизни шу жумладан мусиқий меросимизни муфассал ўргана бориш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Уни ёш авлодлар томонидан илмий ҳамда амалий жиҳатдан пухта ўзлаштириш учун сўнги йилларда барча зарурий шарт – шароитлар юзага келтирилганини эътироф этиш лозим.

Кўзланган эзгу мақсадларга эришиш учун республикасининг маданият ва санъат ўқув юртларида, шунингдек, халқ таълими тизимида кирувчи гуманитар йўналишдаги олий ва ўрта ўқув юртларида ўзбек мусиқа ижодиётининг барча қатламларини – росмана халқ мусиқаси, мақомчилик, дostonчилик, ўтмиш ва замонавий бастакорлик, композиторлик, бадиий хаваскорлик, эстрада санъатини қамраб олувчи қатор махсус ўқув фанлар жорий этилди. Ўз навбатида, уларни мукамал дастур, дарслик ва ўқув

қўлланмалар билан таъминлаш – ҳозирги кунда мутахассисларимиз олдида турган энг долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбек халқ мусикасининг маҳаллий услублари, мусикий меросимизнинг анъанавий – касбий қатламига мансуб жанрлардан ашула, катта ашула, сувора куй, достон, мақом ва унинг турларини, воҳанинг ўзига хос чолғу созларини ўрганилиши билан боғлиқ бир қатор жиҳатлари борки, улар асносида ўзбек халқ мусика ижодиёти юзасидан батафсил маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

Адабиётшунослик, санъатшунослик соҳаларида хусусан, мавжуд мусикий адабиётларда услуб сўзи ҳар хил маъноларда қўлланиб турилиши маълум. Булардан бир ҳолларда унинг кенг, умумлашма, бошқаларда эса хийла тор, ёки кўчма маъно ва мазмунлари қайд қилинади. Таъкидлаш лозимки, услуб атамаси ҳам мазмунан, ҳам моҳиятан турлича идрок этилсада, айти пайтда у ўзаро яқин, муштарактушунчаларни англатиши мумкин. Демак, бу масалага аввало ойдинлик киритиш зарур.

Услуб сўзи ёрдамида аввало бир мунча кенг, аниқроғи – йиғма маънода жаҳон халқлари мусика санъатига хос умумий ёки муайян минтақавий хусусиятлар табиати ифодаланади. Бунга, жумладан, шарқона мусикий услуб, “Европача мусика услуби” каби иборалар яққол мисол бўла олади. Бошқа барча бадиий ижодиёт кўринишлари мисоли, мусикада ҳам миллий ўзига хосликка айнан услуб атамаси ёрдамида қисқа ва лўнда тавсиф берилади.

Мусикий асарларнинг ички тузилиш қонуниятлари бу масалада янада муҳимроқ аҳамият касб этади. Яъни, асосий воситаларнинг ўзаро муносабатларини мезонлардан у ёки бу услуб аниқланади. Хусусан, “бир овозли” ёки “манодан”, “кўп овозли”, жумладан “гармоник”, “полифоник”, “гомфоник” номли услублар шулар тоифасига киради. Йирик ижодий йўналиш ва оқимлар. Масалан, “классицизм”, “романтизм”, “импересионизм”, “реализм” ва бошқалар ҳам услуб тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Услуб сўзи яна бастакор, композитор, дирижёр, хонанда ва созандалар фаолиятини ижодий жиҳатдан чуқурроқ ёритиш мақсадида ишлатилади. Айниқса, у бирорта машхур санъаткорнинг ижодий қиёфасини, унинг фарқли, бетакрор чизги – қирраларини таҳлил ёки қиёс ила кўрсатишда баҳолиқудрат хизмат қилади. Шунингдек, “чолғу услуби”, “мақом услуби”, “ёввойи” ёки “патнисаки услуб”, “бадиқа услуби”, “замонавий услуб” сингари ранг – баранг маъноларни билдирувчи ҳолларни кундалик ўқув – назарий ва амалий истеъмолда тез – тез учраб туриши мумкин.

Муסיқий фольклоршунослик соҳасида услубга даҳлдор яна бир тушунча бор бўлиб, у бирор халқ, миллат ва элатга мансуб ижодиёт кўламида жойлардаги туб аҳолининг ўзгача бетакрор ижодий хусусият, удум ва анъаналарга диққатимизни жалб қилади. Табиийки, “маҳаллий услублар” масаласини ўзбек халқ муסיқа ижодиёти мисолида, яъни унинг тарихий – назарий - амалий асосларига таянган ҳолда кўриб чиқиш ўқув фани олдига қўйилган мақсадларга мувофиқдир.

Ўзбек халқ муסיқасининг кўҳна, ниҳоятда бой ва сержило анъаналари аввало унинг турфа ярим – маҳаллий услубларида ёрқин ва теран ўз ифодасини топади. Дарҳақиқат, айрим ҳолларда муסיқий – маҳаллий услубнинг тилшуносликдаги “шева”, “лаҳжа”, тушунчалари билан қиёс қилиниши ҳам бежиз эмас. Бироқ, адабиётшуносликдан фарқли ўлароқ, жами мавжуд “муסיқий шева”ларнинг муштарак сифатлари ўз навбатда “умуммиллий муסיқий услуб” сингари йиғма тушунчани юзага келтиради.

Хулоса қилиб айтганда, муסיқада услуб том маънода турли – туман, бир ҳисобда айрича тушунчалар дойрасини вужудга келтирсада, бунда деярли барча таркибий воситаларининг узвий боғлиқлигини, тизимийлигини назарда тутиш даркор. Худди шу боисдан ўзбек халқ муסיқа ижодиёти билан таниш, уни ўрганиш ҳамда амалий ўзлаштириш борасида услубнинг ўрни ва аҳамияти бениҳоя катта.

Кўлами кенг, серқатлам муסיқа меросимизни ташкил этувчи хилма – хил кўҳна намуналарини нота ёзувига тушириб, тўплаб, ушбу йўналишда дастлабки илмий изланишлар билан шуғулланган бир қатор мутахассислар иш фаолиятида кузатилган услубий тафовутларга ўз вақтида алоҳида этибор берилган улар бу ҳақида илк бор қизиқарли маълумотларни тўплаб, теран илмий мушоҳадалар юритгналар. Хусусан, эътироф этилганки, Ўзбекистон худудининг барча воҳаларида, кўшни Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар орасида, шунингдек, айрим бошқа хорижий мамлакатларда азалдан туб ўзбек аҳолиси зич ҳолда яшаб келаётган ерларда “муסיқий шева”ларнинг кўринишлари ўзгача экан. Кузатилаётган бундай анча мураккаб этник, жуғрофий, сиёсий-ижтимоий, тарихий–маданий воқеялик тўлалигича қамраб олиш, унга мукамал таъриф–тавсифлар бериш қийин масала, албатта буларнинг орасида ҳозирга қадар кўлами жиҳатидан бир мунча кенглиги, тарихан қадимийлиги, хусусиятлари бўйича беназир, бетакрорлиги билан асосан тўртта маҳаллий услуб тавсиф ила алоҳида–алоҳида ажратилган бўлиб, ўзбек муסיқашунослигида нисбатан атрофлича ўрганилган. Уларнинг ҳар бир муайян худуд номи билан, яъни Тошкент – Фарғона, Бухора – Самарқанд, Хоразм ва Сурхондарё – Қашқадарё маҳаллий услублари, - деб юритилади.

Юқорида таъкидланганидек, ўзбек халқ мусиқасининг тарихий ривожланишида мазкур маҳаллий услубларнинг келиб чиқиши жуда кўп нарсаларга боғлиқ бўлган. Шу жумладан, миллатимиз шаклланишининг тарихи узун жараёнида серуруғ ва кўп қабилали туркий тили қадимий қавларнинг ўзаро бирикиб кетганлиги, халқ ҳаётининг узоқ – яқин ўтмишда рўй берган оламшумул аҳамиятга молик катта ижтимоий – сиёсий воқеяликлар (масалан, ҳозирги Ўзбекистон воҳаларининг давлатчилик нуқтаий назаридан қадимги замон ва ўрта асрларда бир қатор катта - кичик подшоликлар, салтанатлар, амирлик ва хонликларга кирган ёки ичидан бўлиниб кетган), ерли аҳолининг турмуш тарзи, кишлоқ ва шаҳар маданиятининг ўзаро ўзгариб турган мувозанатлари, деҳқончилик, чорвачилик, касб-ҳунармандчиликнинг ўрни, иқтисодий ҳамда ички – ташқи савдо – сотиқ ишларининг ривожланиши даражаси, бошқа миллат ва элатлар билан ўрнатилган иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий алоқалари, яқин қўни – қўшиничиликнинг ўзаро таъсири аҳамиятлидир.

Ўзига хос маҳаллий хусусиятлар маросим – маиший мусиқасида ҳам, номаросим куй – кўшиқчиликда ҳам, бастакорлик ва дostonчилик ижодкорлигида ҳам, ашула ва чолғу ижодкорлигида ҳам бевосита намоён бўлади. Анъанавий услублар заминидан битилган ҳозирги замон асарларида ҳам бу хислатлар озми – кўпми, ҳамон намоён бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилиб, асирлар оша бизгача етиб келган мусиқа меросимизнинг бундай сифат кўрсаткичи ва фазилатлари ўзбек халқининг битмас – тугаммас, бепаён ижодий салоҳияти, юксак бадиий диди ва теран тафаккурларидан яққол далолат бериши табиийдир. Зеро, мозийдан шу кунга қадар маҳаллий санъат аҳли анъанавий ижодиётнинг шакл ва навларини тобора такомиллаштириб, унинг бадиий баркамол намуналарини авайлаб-асраб, янгидан-янги ижодкорлик сайъат – ҳаракатлари ила миллий – маънавий бойликларини доимо кўпайтира борганлар. Санъаткорлар халқнинг орзу-умидларини, севинча ва ҳайратларини, қувонч ва қайғуларини, жамики инсоний қалб эҳтиёжларини юксак мусиқий идрок билан тасвирлаб бериб, кишиларга ҳамиша руҳий – маънавий озуқа беришган. Улар мумтоз мусиқа орқали нафосат ва эзгулик олишга тингловчини ошно қилиш истагида бўлиб, ўлмас қадриятлар билан ҳамиша баҳраманд этиб келганлар.

Касбий мусиқа ижрочилиги соҳасида санъаткорлар устоз – шогирдлик анъанасини юзага келтириб, уни қадимдан бевосита қўллаган ҳолда фаолият кўрсатиб келишган. Ўзбекистон Марказий Осиёнинг турли воҳаларидаги таниқли хонанда, созанда ва бастакорлар билан ўзаро яқин алоқаларда бўлишган. Уларнинг ўрта ва яқин шарққа, қолаверса бутун дунёга машхур бўлган олимларимиз томонидан ишлаб чиқилган мусиқий илм-фан

асосларидан тажрибали муаллимлар ёрдамида, кўплаб махсус назарий рисолалар орқали бохабар бўлишгани маълумдир.

2. Ўзбек халқ мусиқаси маҳаллий услубларининг ўзига хос хусусиятлари.

Тошкент – Фарғона маҳаллий – мусиқий услуби маълумки, ушбу катта худуднинг аксарият йирик шаҳар ва қишлоқларида аҳоли зич жойлашган. Воҳанинг анъанавий мусиқа ижодиёти умуммиллий ўзига хос маҳаллий, бошқа узоқ – яқин қўшни минтақалардагидан айрим фарқли хусусиятлари билан ҳам тавсифланади. Тузулиши жиҳатдан оддий, ихчам ҳажмли мавзу ва мазмун дойраси бўйича хилма – хил куй, қўшиқ ҳамда ашулалар бу худудда жуда кенг тарқалган. Жумладан, бу ўлкада бир қанча халқчил маиший, маросим, шунингдек, эркин тарздаги чолғу ва айрим жанрлар қаторида аёллар қўшиқлари ҳам ниҳоятда машҳурдир. Мазкур минтақага хос бўлган яна кўплаб терма, болалар қўшиқлари, лапар, ялла, ашула, чолғу куй, бир қисмли ва туркумли мақом йўллари, кўпроқ чорвачиликка ихтисослашган қишлоқ жойларда эса дostonлар ва яна катта ёки патнис (ёввойи) ашулалар асосий ўрин эгаллайди.

Фарғона воҳаси – Тошкентнинг бастакорлар ижодкорлигига молик мисоллари эса ҳажман катталиги, тузулиши нисбатан мураккаблиги, баъзида услубан мутлоқ ноёблиги билан ажралиб туради. Табиийки, мусиқа ижрочилигининг касбий мезонлари ҳам юқори даражада. Бу ўринда айниқса катта ашула “миллий - маҳаллий” жараёнга ёрқин намуна бўла олади. Ўзбек миллий чолғуларидан эса дотор, танбур, сато, ғижжак, қашқар рубоби, чанг, най, қўшнаё, сурнай, карнай, ноғора, дойра, (чилдирма), чирманда кабилар жуда кўп қўлланиб келинган.

Фарғона–Тошкент мақоми намуналари ўзларининг халқчил, шинавандабон халқ ашулалаларига яқинлигидан далолат берувчи бир қатор хислатлар билан таърифланади. Ўзбек тингловчилари орасида машҳур бўлиб кетган сурнай мақом йўллари, “ёввойи” ёки “патнисаки” ашулалари, мумтоз чолғу куй ҳамда уларнинг ноёб ижрочилик санъати ҳам айнан шу худуднинг салоҳиятли мусиқа маданиятига хосдир.

Бухоро – Самарқанд маҳаллий – мусиқий услуби ўрта осийнинг энг қадимий марказларидан бўлган Самарқанд ва Бухоронинг мусиқий – услубий хусусиятлари бир оз ўзгачадир. Жумладан, Зарафшон водийси худудида истиқомат қилувчи аҳоли мусиқа меросида фольклор ҳамда касбий ижодиёт қатламларининг шакл, жанр ва ички услублари бир-бириларидан кескинрок ажралиб туриши кузатилди.

Асл маънодаги мусиқа санъати намояндалари – бастакорлар, ҳофиз ва созандалар. Мусиқа олимлари, улар қаторидан ўз вақтида саройда хизмат

қилганлари, бутун ўлкамизда жуда катта обрў ва мавқега эга бўлганлар. Улар мумтоз ашула, куй, мақом ва бошқа ривожланган шаклларадаги мусиқа намуналарининг ижодкорларидир. Хассос ижрочи ва билмдон назариётчиларидан бир қанчаси эса нафақат Ўзбекистон балки бутун Марказий Осиё, ислом шарқи бўлиб шуҳрат қозонганлар. Санъатчи Бир гуруҳ аёллардан ташкил топган “соз” номли ижодий гуруҳлар фаолияти шу воҳа маданиятнинг ўзига хос жиҳатларидан биридир. Гуруҳ иштирокчилари маҳаллий – анъанавий мусиқа ҳамда жозибали рақсларнинг моҳир ижрочилари сифатида омма орасида кенг танилган. “созанда”ларнинг ижро бисоти асосан кичик шаклларда, турфа мазмундаги ўзбек ҳамда тожик миллий куй, кўшиқ ва рақслардан иборат. Ҳозирда ҳам жойларда бундай анъаналар яхши сақланган.

Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги қадимий шаҳар ҳамда қишлоқларда қўлланилган миллий чолғу турларининг сон жиҳатдан кўплиги ва ранг – баранглиги билан таърифланади. Бу ерларда соф чолғу мусиқасининг бойлиги, маросим ва номаросим маҳаллий куй – кўшиқларининг ўзига хослиги яққол кузатилади. Яъни ўзбек миллий санъати серқирра кўринишлари эга бўлиши қаторида ўзининг туб тамойиллари орқали яхлитлик ва муштаракликни номоён қилади. Шунингдек, мазкур вилоятларга хос ўзбек мусиқа фольклорининг айрим жиҳатлари тожик халқ мусиқаси билан маълум даражада умумийликни ҳам хосил қилган. Тарихий тақдирлари, урф-одатлари, маданияти ва санъати ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлмиш иккала қардош халқнинг ижодиётидаги муштарак анъаналари маҳаллий аҳоли маъанвий ҳаётида муҳим ўринлардан бирини эгаллайди.

Бухоро аҳолиси ўртасида “мавриги” номли нодир жанр намуналари учраши, тожик тилида айтиладиган қадимги ва замонавий кўшиқларнинг тарқалганлигини айтиш мумкин. Шунингдек, ўзбек ҳамда форс – тожик халқ ва мумтоз шеърий намуналар билан узвий боғлиқ шашмақом туркимидаги устазона ашула йўллар бунга эга ёрқин мисол бўлиб хизмат қилади.

Хоразм маҳаллий – мусиқий услуби. Хоразм мусиқа услуби, аввало, ўзининг ўта ёрқин туси ва алоҳида жўшқинлиги ва жозибадорлиги билан ажралиб туради.

Тарихдан аёнки, Хоразм диёри ҳам қадимий ва ўрта аср даврларида бутун Марказий Осиё халқларининг катта маданий – мусиқий ўчоқларидан бири бўлган. Кўҳна Хоразмнинг ўзига хос маҳаллий удум ва анъаналари барча турмуш жабҳаларидан ўз аксини топганлигини ҳам эътироф этиш керак.

Бундай ўзгача химлатлар асосан ерли халқ мусиқасининг жанр таркибида, сувора, мақом йўллари, дostonчилик, халфачилик рақс куйларида

кузатилади. Шунингдек, бу мусиканинг куй – оҳанглари ҳамда усуллари табиатида, мавжуд мусикий чолғулари ва улардаги ижрочиликда сезиларли даражада ўз аксини топади.

Хусусан, Ўзбекистоннинг бошқа худудларида дoston жанри кўпроқ шеърий бадиқали услубга мойилдир. Хоразмда эса дostonлар мусикий жиҳатдан ифодалироқ табиати, шаклан ривожланган халқчил куй ва номалар билан фарқ қилади. Узоқ ўтмишда кўбиз, кейинчалик дўмбира жўрлигида дostonлар айтилгани маълум. Кейинги даврларда дотор, баъзида озарбайжон тори ёки таркибида асосан ғижжак, дотор, буламон ва дойрадан иборат ихчам анъанавий ансамбл иштирокида дoston айтиш бу ерларда одат тусига кирган.

Хоразмда қўлланилган миллий мусиқа чолғулари ҳам айрим ўзгача хусусиятлари билан фарқланади. Жумладан, буламон, республикамизнинг фақат ушбу вилоятда ҳамда яқин кўшни худудларда тарқалган. Маҳаллий сурнайнинг ҳам ўзгачроқ тузулиши ва янграши маълум. Тахминан XIX асрнинг иккинча ярмидан эътиборан то бугунги кунгача Хоразмда гармон сози кенг қўлланиб келинмоқда. “Халифа” номли аёллар ижодий гуруҳларининг ноёб ижро бисоти ҳам худди шу ўлка маҳаллий услубининг ўзига хос хусусиятли жиҳатларидандир.

Кавказ халқларининг “тор” энг машҳур мусиқа чолғуси XX асрнинг бошларида ўз имкониятлари бўйича ўзбек созандаларига жуда мақул келди. Бу жарангдор чолғу замонавий кўшиқ ва ашула ижрочилиги жўрлигида даставвал Хоразмда қўлланила бошлаган.

Яна бир қатор миллий мусиқа асбобларининг тузулишида, уларнинг анъанавий ижрочилик йўлларида ҳам ўзгача ҳолатга дуч келиш мумкин. Масалан, хоразмча дотор косахонасини хажми нисбатан кичгина, дастаси бироз ингичкароқ ва калтароқлиги билан Фарғона водийси ва Тошкентда расм бўлган анъанавий дотордан фарқ қилади. Маҳаллий – анъанавий дотор ижрочилигининг касбий, жумладан соф чолғу ёки мақомга мос чалиш услублари ҳам муайян муштараклиги қаторида ўзаро бирмунча фарқланади.

Шу билан бирга таъкидлаш жазмки, Хоразм воҳасининг мусикий услубида қорақалпоқ, туркман, айрим кавказ халқлари, жумладан, озарбойжон халқ мусиқаси билан муайян даражада яқинлик бор.

Сурхондарё – Қашқадарё маҳаллий – мусикий услуби. Ўзбекистоннинг энг жанубида жойлашган икки вилоят Сурхондарё ва Қашқадарёда истиқомат қилувчи туб аҳолининг катта қисми, республикамизнинг бошқа қадимий ўлкалариданфарқли ўлароқ, яқин ўтмишда ҳам асосан чорвачилик билан шуғулланишган. Турмуш шароитлари ҳам шунга мослашган эди. Аҳолининг фақат маолум қисмигина деҳқончилик, боғбончилик ва ҳар хил хунармандчилик иши билан банд бўлишган. Шу боисдан асл маҳаллий

музыка фольклоридан кўпроқ терма (чўблама) ҳамда оммовий, жамоа кўшиқлари катта ўрин тутган. Булар қаторида дўмбира куйлари, чорвадорлар ҳаёти ва меҳнати билан боғлиқ бўлган маиший мавзулардаги айтим ва куйлар етакчилик қилган. Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудларида жойлашган шаҳар ва қишлоқларнинг. Музыка маданиятида касбий дostonчилик жуда қадимги даврлардан бери марказий ўрин тутиб кетган. Уларнинг ижодкору – баёнчилари ҳисобланиш “бахши” лар ҳамиша эл – юрт ардоғида бўлишган.

Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларига қиёс қилганда ўтмишда мазкур ўлканинг ишлоқ жойларида амалда қўлланилган чолғу асбоблари нисбатан чегараланган эди. Бу ерларда асосан дўмбира, чўпон най, чангқобуз, дойра каби созларкенгроқ тарқалган.

Аммо Сурхондарё ҳудудида ўтказилган археологик қазилмалар натижасида топилган музыка маданиятига оид бир қатор ашёвий далиллар (масалан, Айритом тоштахтаси, деворий суратлар, терракота хайкалчалари ва бошқалар) бу ўлкада йирик шаҳарларга хос санъатчилик анъаналари жуда қадимга даврларда шаклланганини исботлайди. Кўҳна манбаларда машҳур (баъзи тахминларга кўра илоҳий) созандаларнинг рамзий қиёфалари, мукамал шакллардаги шарқона торли, дамли ва зарбли чолғулар юксак маҳорат билан тасвирланган.

Алқисса, аждодларимиз, томонидан асрлар давомида яратилиб, замонлар оша бизгача етиб келган бой музыка меросимизнинг турфа, ноёб, услубан ўзига хос ва ўзига мос табиати – унинг жуда қадимийлигидан, кучли ва битмас – туганмас салоҳият сарчашмаларидан далолат беради. Шунингдек, булар халқимизнинг ҳар қанча фахрланишга арзигулик улкан ва бебаҳо маданий – маънавий хазинасидир.

1. Маълум вазият айтимлари.
2. Оилавий маросим куй-кўшиқлари.
3. Мавсумий маросим айтимлари.
4. Меҳнат кўшиқлари

Музиқашунос олимлар ўзбек халқ музыка ижоди намуналарини ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва бажараётган вазифаларига кўра куйидаги икки асосий гуруҳга тасниф этадилар:

а) Ижро этилиши маълум шароит ва вазиятлар билан шартланган куй-кўшиқлар (оилавий, мавсумий, меҳнат, диний айтимлар);

б) Исталган “вазият” ёки эркин мавзули куй – кўшиқлар (кўшиқ, терма, лапар, ялла).

Бунда биринчи гуруҳ мазмунини меҳнат жараёнига боғлиқ айтимлар, оилавий маросим, мавсумий маросим ва меҳнат кўшиқлари ташкил этса,

иккинчи гуруҳ таркиби ўз ичига қўшиқ, терма, лапар, ялла, ашула каби айтимларни олади.

Шундай қилиб, Сурхондарё вилояти ўзбек халқ кўшиқчилиги ижодиёти маҳсулини илмий жиҳатдан тизимлаштириш масаласида мусиқашунос олимларимиз томонидан ишлаб чиқилган ушбу таснифот пойдевор асос қилиб олинди. Шунга мувофиқ тадқиқ қилинаётган кўшиқлар икки йирик бўлимга ажратилиб, улардан бири “маълум вазият билан шартланган кўшиқлар (ёки қисқароқ қилиб “маълум вазият айтимлари”), иккинчиси эса “турли мавзули кўшиқлар” каби ибораларда тасниф этилади.

Маълум вазият айтимлари. Таснифимиздан жой олган ҳар бир айтим намунасида жамият тараққиётининг маълум босқичига хос ижтимоий ҳаёт, урф – одат, анъана, маънавий қараш ва қадриятлар ўта бадиий акс этган. Демак-ки, халқ кўшиқларида муайян муҳит инъикосини, турлича вазият ва шароитларга бевосита ёки билвосита боғлиқлигини кўради. Бу каби ҳолатларни атрофлича англаш мақсадида таснифимизда қайд этилган ҳар иккала бўлимни алоҳида–алоҳида тасниф этиш мақсадга мувофиқдир. Халқ кўшиқлари кўпқатламли, пурмаъно, сержило, оҳанграбодир. Уларни тўлиқ тасаввур этишда авваламбор илмий тасниф услублари муҳим аҳамият касб этади.

Оилавий маросим кўшиқлари кўп асрлар давомида шаклланиб, турли даврда яшаб келган маҳаллий аҳоли руҳиятидан озикланган ҳолда бизгача етиб келган. Маҳаллий халқнинг маданий турмушида муҳим аҳамиятга эга ижтимоий ва табиий ҳодисалар ўзига хос урф ҳамда турли маросим шаклида нишонланиб келинаётганлиги мутахассислар томонидан қайд этилган.

Шу ўринда энг аввало маросим атамаси ҳақида икки оғиз сўз. Мазкур атама аслида араб тилидаги “марсум” сўздан истемолга кириб келган бўлиб, “чизилган”, “расм қилинган”, “одат бўлган” деган маъноларни англатади. “Маросим” сўзи, шунингдек, жамоатчилик иштирокида ўтказиладиган катта тадбир маъносини ҳам билдиради.

Маросим кўшиқларининг келиб чиқиши, маҳаллий хусусиятлари, ижро шакли, мақсади ва вазифалари алоҳида алоҳида тадбирларга боғлиқдир. Ана шундай тадбирларнинг аксарияти кўп ҳолларда оилавий шароитда нишонланган. Шунинг учун ҳам улар “оилавий маросим”лар деб аталади. Оилавий маросимларнинг энг зарур вазифалари қаторида авлодларни миллий қадрият, анъана ва кўркам одатлар асосида тарбиялашни қайд этиш мумкин. Бу ҳол ўз навбатида, мазкур вазият кўшиқларини ижро шаклига кўра қатор тур ва туркумларга ажратишни тақозо этади. Шунга кўра инсон умри давомида унга ҳамроҳлик қилиб келувчи оилавий маросимларни шартли

равишда етти турга ажратиш мумкин. Оилавий маросимларнинг юқори савияда ўтишида, албатта, уларда анъанавий ўрин тутган куй ва кўшиқларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Хоҳ у тўй маросими, хоҳ мотам маросими бўлсин – унда маълум кўринишлардаги оҳанг (айтим) ифода этилиши анъана тусини олган.

Оилавий маросим айтимлари (Алла, Бешик тўйи, Суннат тўйи, Мучал тўйи, Қиз кўриш маросими, Никоҳ тўйи кўшиқлари, Мотам маросими)

Мавсумий кўшиқлар (“Гап – гаштак”, ёзи кўшиқлари, наврўз, сумалк, лола сайли, қовун сайли)

Меҳнат кўшиқлари

1. Чорвадорлик кўшиқлари;
2. Деҳқончилик кўшиқлари;
3. Хунармандлик кўшиқлари.

Назорат саволлари:

1. Халқ мусиқа анъаналари, оғизаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиётини айтиб беринг.
2. Маҳаллий услублар ва уларнинг моҳиятини айтиб беринг.
3. Мусиқий асарларнинг ички тузилиш қонуниятларини нималарда кўришимиз мумкин.
4. Тошкент – Фарғона маҳаллий – мусиқий услубини айтиб беринг.
5. Бухоро – Самарқанд маҳаллий – мусиқий услубини айтиб беринг.
6. Хоразм маҳаллий – мусиқий услубини айтиб беринг.
7. Сурхондарё – Қашқадарё маҳаллий – мусиқий услубини айтиб беринг.
8. Оилавий маросим куй-кўшиқларига нималар киради.
9. Мавсумий маросим айтимларига нималар киради.
10. Меҳнат кўшиқларини санаб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алимов Ф. Ўзбек халқ чолғу оркестри. -Тошкент, «Мусиқа», 2004.
2. Дадамухамедов А. Рубоб прима дарслиги. -Тошкент, 2004.
3. Эргашев Ғ. Афғон рубоби дарслиги. -Тошкент, 2004.
4. Нурматов Х. Қашқар рубоби. -Тошкент, 2003.
5. Тоиров М., Петросянц А. Мусиқа асбоблари - «Най». -Тошкент, 2002.
6. Одилов А., Лутфуллаев А. Мусиқа асбоблари – «Чанг». Тошкент, 2002
7. Қосимов Р. Мусиқа асбоблари – «Уд». -Тошкент, 2002.
8. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. -Тошкент, 2002.

Таянч тушунчалар: Мақом, мақом санъати, ўн икки мақом тизими, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақомлари, дoston, суворалар, фольклоршунослик, бахши, дoston..

2.Ўн икки мақом тизими, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақомлари, дoston ва суворалар.

1.Ўн икки мақом тизими, шашмақом. Мақом санъати ўрганиш жараёни табиийки “Мақом нима?” деган саволга жавоб ахтаришдан бошланади. Чунки ҳар қандай фан тараққиёти дастлабки таянч ахамиятга эга бўлган тушунчалар пойдеворига асосланади. Бинобарин, пойдевор тушунчаларининг аниқ ва равшан бўлиши – ижобий натижаларга эришишда муҳим омилдир.

Мақом атамаси ва санатни ташкил этишда бизнинг мусикашунослигимиз катта ютуқларга эришилди. Бу ўринда профессор А.Фитрат, санатшунослик фанлари доктори И.Р.Ражабов, Ф.М.Кароматов, Т.Б.Ғофурбеков санатшунослик фанлари номзоди О.Р.Матёкубов, Р.Й.Юнусов, А.Ф.Назаров, атоқли олим, санъатшунослик фанлари доктори О.Иброхимов ва бошқалар каби устоз-тадқиқотчилар олиб борган илмий фаолият самарали эканлигини ва мазкур тадқиқотни бажаришида пойдевор янлиғ муҳим ахамият касб этганлигини алоҳида такидалаш лозим.

Аммо шуни ҳам айтиш керакки, шўро даврида бажарилган аксарият илмий изланишлар мазмунида мақомлар масаласи доим ҳам шакл мазмун бирлигида тадқиқ этимай, балки биринси галдаги диққат-этибор уларнинг шакл тузилиши қонуниятларни ёритишга қаратилган эди. Зеро мақомлар мазмунида исломий дунёқараш ва тасаввуфна ғоялар интиқосининг баён этилиш ниҳоятта қалтис оқибатли иш эди. Лекин айтиш вақтга ушбу масалаларга ойдинлик киритилмас экан, демак мақомлар ҳусусидаги тарифу-шарҳларимиз нотўлиқ бўлиб қолаверади. Негаки мақомларни ўрганиш бу, айтиш чоғда, барча ҳодисаларни тадқиқ этишда бўлгани каби, уларни шакл мазмуни кесмидан ўрганишни тақазо этади. Бинобарин, ушбу илмий ишимиздан кўзланган асосий мақсад ҳамма мақомлар шаклу-шамоилни имкион қадар муштарак ўрганишда иборатдир. Бу мақсадимиз эса, ўз навбатида мақомларни макон – замон нуқтаи назарида турли тарихий давр жараёнида ўрганиш каби муаммоли масала вазифаларни кўндаланг кўяди. Зотан” ҳар қандай мусикий маданиятни нафақат моддий – акустик феномент тарзда, балки энг аввало ижтимоий тарихий ҳодиса сифатида тушунмоқ зарур”.

Ушбу вазифалардан келиб чиқиб биз мақомлар тарихини моҳияти жиҳатидан фарқли икки асосий йирик даврларга бўлдик. Уларнинг шартли равишда қуйдагича номлар билан тафсифлаш мумкин:

1-Исломгача бўлган давр ёки қадимги давр мусиқий анъаналари:

2-Исломий маданият ёки тасаввуф анъаналари кесимида Мақом.

Шуни айтиш лозимки, дастлабки ўринда кўрсатилган давни белгилашда бизнинг мусиқашунослик фанимизда гўё аксидек. Малум бўлган бир ҳолат асос этиб олинди. Уни мазмунини “Мақомларни келиб чиқиш негизлари узоқ тарихий даврларга бориб тақалади”, тарзида ифода этиш мумкин. Тадқиқотнинг биринчи боби, “Қадимий куйлар ҳусусида” номи билан олган бу масалани маълум қадар ёритиб ўтишимизда ўзбек мусиқашунослиги қаторида яна замонавий этно мусиқашунослик илми эришган натижалари ҳам аҳамиятли бўлди. Бунда турли усуллардан кенг фойдаланилган ҳолда Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақом йўллари намуналари халқ мусиқа ижодига мансуб айтим-куйлар билан қиёсланди. Бу ҳусусидаги изланишлар ҳосиласи эса мақомларнинг илдизлари қадимий эканлигига ишора этиши баробарида яна “Мақом” атамасининг мусиқа илми ва амалёти қўлланиши заруратини ҳам атрофлич идроклаш имконини беради. Шунга кўра бу атама мусиқашунослигимизда маолим бўлган “парда”, “тузук”, маълум пардалар уюшмаси ва б. тушунчалари билан бирга яна кўҳна давр куй-оҳанглари янги тарихий шарт-шароитлар муҳитида муаян йўсинда ривожлантириш, такомиллаштириш усули ҳам эди. Айни вақтда эса бу усул халқимиз қабул этган ислом дини ва унинг заминиде шакилланган тасаввуф талимоти ғояларининг ўзига ҳос ифодаси ҳам эди. Бу ҳақда илмий ишнинг биринчи бобига оид “Ўн икки мақом тизими” ва “Мақом” бўлимларида фикир юритилади иттифоқ, шунга алоҳида урғу бермок керакки, мазкур тадқиқотнинг ғоявий устунларидан бўлган ислом дини нисломий дунё қараш асосларига таянишимизда энг аввало муқаддас Қурону Карим ва Ҳадислар тўплами энг қимматли манбалардан бўлади. Шунингдек, мақом санатини тасаввуф кесими юзасидан тадқиқот этилиши жараёнида яна бир қатор маҳсус адабиётлар истифода этилди, уларни қуйдаги гуруҳларга тақсимлаш мумкин.

Диёримизда чиққан тасаввуф намоёндаларининг ижодий мерослари ҳамда уларнинг тариқатлари тавсифига доир бажарилган маҳсус тадқиқотлар;

Ўрта асрларда мусиқага оид ёзилган маҳсус расмлар;

“Тасаввуф ва мусиқа” мавзуйига доир замонавий мусиқашуношлик илмида амалга оширилган мақолалар;

Тасаввуф ва ижод мавзуйига оид бадиий адабиёт, меморчилик, миниатюра каби санъат турларини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар. Шу аснода жамланган малумот ва эришилган назарий тўхтамлар тадқиқотининг иккинси боби “Шашмақом тизими”нинг ўрганишида ҳам муҳим замин бўлди. Олти мақомни муайян тизим сифатида нисбатан мукаммал кўринишга эга эканлиги ҳамда ўзга турдаги мақомлар хусусан, Ҳоразим мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўлларида фарқли ўлароқ фарқли илимда кенгрок ўрганилганлиги боис унинг тимсолида бош ғояни намойиш этиш мақсадига мофиқ кўринди. Бунда Олти мақом тизими борасида мутахассисларга яхши аён малумотларни тасаввуф нуқтаий назарида талқин этишга урунишлар мақсадига асосий диққат-эътибор биринси галда Шашмақомнинг муқим андозаси сифатида шакилланган Мушкилот, солғу бўлим ва Наср бўлимининг биринчи гуруҳ ашула йўлларида қаратилди. Гарчи шундай йўл тутилсамдам, аммо кўп ўринларда мусиқанинг ўзига ҳослиги базан эса далиллар танқислиги боис фикр мулоҳозалар тахмин ва фараз тариқасида баён этилди. Демак, тадқиқотнинг бош ва таянч нуқталарида кўп жиҳаттан “Мақом” атамаси ва санъатини тасаввуф қисмида талқин этиш билан боғлиқ юзага келади. Шунунгдек, изланишимиз давомида мақомларни тартихий ва назарий муаммолари ҳам ўзаро уйғун эканлиги яна бир қарра ўз тасдиқини топади. Чунки мақомларни назарясини ўрганиш масаласи, айни вақтда, уларни муайян макон ва замон-силсиласида ёритиб беришдан ва аксинча мақомлар тарихини ўрганиш эса уларнинг турли даврларни юзага келган муайян тизимдан, шакллари, тузук уюшмалари, усуллари кабиларни тадқиқ этишдан иборат бўлиб чиқмоқда. Мақом ва ўзбек халқ мусиқа ижоди намуналарини таҳлил этишда устоз санъаткорлар Юнус Ражабий ва Матниёз Юсуповлар томонидан бажарилган нота ёзувлари муҳим “ашёвий манба”ларидан бўлди.

Тасаввуф анъанасига “мусиқа” ўрнида кўпроқ арабча “само” атамаси қўлланилиб, унинг мазмунида қироатхонлик, зикр, ҳамдусано, муножот ва умумман, мусиқа билан боғлиқ барча жараёнларни қалбан тниглаш англашилади. Шу билан бирга само тушунчасида пок қалбларнинг Тангри Таолога ишқ муҳаббати ва руҳий таважжуҳи ҳам ифода этилиб, бу ўринда туркей машойихлар кўпроқ “қуйи” атамасини қўллайдилар. Зотан куй – суфиёна ишқнинг зоҳир бўлиш шаклидир:

**Ошиқ қўйса ҳос машуқа бирла қуйгай,
Мажоизлар қўймай турур жондин тўйгай.
Чин ошиқлар қўйган сари пурнур бўлгай,
Ул сабабдин машуқига нози ўлур.**

Аҳмад Яссавий

Айни вақтда, куй-муסיқасининг асл моҳиятларидан бўлган табиатидир. Чунки самонинг илк бор вужудга келиши ва унунг мазмуни Илоҳий ҳикмат билан йўғурилган эди. Ҳусусан, таниқли муҳанддис, Шайх Абу Бакир Бухорий-Калаббодий (ваф.994й) берган тарифига кўра: ”Само асли андинким, Ҳаққи субҳон –“А ласту би-Раббикум?” Мен сизларнинг раббингиз эмасманми?! Ҳақдин эшитилмиш биринчи ҳитоб ушбу турур. Ва энг ёқимли само ҳам улким –Ҳудодин эшитурсен. Демак, алмисок куни Аллох Таолло башер аҳли руҳларни яратиб уларга қилган илк ҳитобидан само намоён бўлаган экан. Абу Муҳаммад бин Руваем бин Муҳаммад айтадики:” бир қавм “Алласту би –Раббикум “ҳитоби тушган маҳал Илк Зикирни эшитишганда. Бу зикирлар уларнинг қалбларида ва ақилларида аввал яширин турган эди. Эдниким илк зикирни эшитишганда уларнинг кўнгил сирлар зоҳир бўлиб,тўлқинландиларки, ул Ҳақ ахбори олдида уларнинг ақл туйнуклари ёришди. Ва улар иймон келтирдилар. Шу аснода муסיқий нағмаларнинг бошқа турдаги нағмалардан яъни муסיқий бўлмаган товушлардан афзал жиҳатларни ҳам англаш мумкин: ”Энди само пайдо бўлгач унинг нағмаси жонига етиб борди ва жон ул нағмадан қувватланди”. Аммо тасаввуф аҳли назнидин ҳар қандай муסיқа ҳам инсон руҳига ғизо беравермайди. Шу сабабданким, инсонлар нағмалардан турли мақсадларда фойдаланадилар, бинобарин, уларнинг тингковчига тасири ҳам турлича бўлишио мумкин. Бу борада Аҳмад Ҳожагий Косоний (ваф 1542й)қаламига мансуб” Рисолайи само”да этибоирга молик қуйдаги фикирлар баён этилади:”Билгил ,ей дарвеш, инсон руҳоният ва нафсониятида таркиб топгандур: бу икки сифатиодан қайси бири ғолиб келса, инсон ўшанган тоби ва мойил бўлиб кетаверади. Муסיқа эса, ”Ахлуллох” /тариқат аҳли/ учун лозим ва лойиқ бир сифаттир. Ёқимли савитлар Ҳақ Таоллонинг ўз бандаларига бўлган ҳитобидир. Бинобарин, инсонниг ёқимли куй ва овозларни эшитганда руҳоният томони ғолиб келса демак у ҳақ Таоллога мукарраб бўлиш томонига ўтган бўлади.

Айни вақтда, куй-муסיқасининг асл моҳиятларидан бўлган табиатидир. Чунки самонинг илк бор вужудга келиши ва унунг мазмуни Илоҳий ҳикмат билан йўғурилган эди. Ҳусусан, таниқли муҳанддис, Шайх Абу Бакир Бухорий-Калаббодий (ваф.994й) берган тарифига кўра: ”Само асли андинким, Ҳаққи субҳон – “А ласту би-Раббикум?” Мен сизларнинг раббингиз эмасманми?! Ҳақдин эшитилмиш биринчи ҳитоб ушбу турур. Ва энг ёқимли само ҳам улким–Ҳудодин эшитурсен. Демак, алмисок куни Аллох Таолло башер аҳли руҳларни яратиб уларга қилган илк ҳитобидан само намоён бўлаган экан. Абу Муҳаммад бин Руваем бин Муҳаммад айтадики:” бир қавм “Алласту би –Раббикум“ ҳитоби тушган маҳал Илк

Зикирни эшитишганда. Бу зикирлар уларнинг қалбларида ва ақилларида аввал яширин турган эди. Эдниким илк зикирни эшитишганда уларнинг кўнгил сирлар зоҳир бўлиб, тўлқинландиларки, ул Ҳақ ахбори олдида уларнинг ақл туйнуқлари ёришди. Ва улар иймон келтирдилар. Шу аснода мусиқий нағмаларнинг бошқа турдаги нағмалардан яъни мусиқий бўлмаган товушлардан афзал жиҳатларни ҳам англаш мумкин: ”Энди само пайдо бўлгач унинг нағмаси жонига етиб борди ва жон ул нағмадан қувватланди”. Аммо тасаввуф аҳли назидин ҳар қандай мусиқа ҳам инсон руҳига ғизо беравермайди. Шу сабабданким, инсонлар нағмалардан турли мақсадларда фойдаландилар, бинобарин, уларнинг тингковчига тасири ҳам турлича бўлиши мумкин. Бу борада Аҳмад Ҳожагий Косоний (ваф 1542й) қаламига мансуб ”Рисолаий сама”да этибоирга молик қуйдаги фикрлар баён этилади: ”Билгил, ей дарвеш, инсон руҳоният ва нафсониятида таркиб топгандур: бу икки сифатиодан қайси бири ғолиб келса, инсон ўшанган тоби ва мойил бўлиб кетаверади. Мусиқа эса, ”Ахлуллох” /тариқат аҳли/ учун лозим ва лойиқ бир сифаттир. Ёқимли савитлар Ҳақ Таоллонинг ўз бандаларига бўлган ҳитобидир. Бинобарин, инсонниг ёқимли куй ва овозларни эшитганда руҳоният томони ғолиб келса демак у ҳақ Таоллога муқарраб бўлиш томонига ўтган бўлади.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, инсоният тарихидаги дастлабки ҳамда илоҳий мақсадга муофиқ самой куй намуналари Тангри Таолонинг ер юзидаги элчилари бўлмиш Пайғамбарларга ваҳий этилган, шу жумладан, мақом куйлари ҳам Пайғамбарлардан қолган мерос сифатида қаралади. Хусусан, 11 – асрнинг иккинчи ярми 12- асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган таниқли мусиқачи ва олим Дарвиш Али Чангийнинг устозлар Хўжа абдулқодир ибн Абдурахмон Мароғий, Хўжа Сафиуддин ибн Абдулмўмин ва Султон Увайс Жалойир фикрларига таяниб ёзишича:

“Аввалига етти пайғамбар номлари билан боғлиқ еттита мақом бўлган”. Бунда Рост мақоми одам алайҳиссаломдан, Ушшоқ – Нуҳ алайҳиссаломдан, Наво – Довуд алайҳиссаломдан, Ҳижоз – Сулаймон алайҳиссаломдан, Ироқ – Аюб алайҳиссаломдан, Ҳусайний – Яқуб алайҳиссаломдан ва Роҳавий – Муҳаммад саллаллоху алайҳи вассалламдан мерос қолганин ҳақидаги ривоятлар баён этилади. Қолган мақомлар эса устозлар ижодининг маҳсули эканлиги тахмин этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 17 ноябрдаги ПҚ-3391-сонли қарори эълон қилинди.

Достончилик мактаблари.

“Достон” сўзи форс тилидан олинган бўлиб, “қисса”, “хикоя”, “тарих” маъноларини ифодалайди. Ўзбек бадиий адабиётида достонлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. Биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий – икки мисрадан иборат, фақат шеърий шаклда яратилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг»,

Навоийнинг «Хамса» асаридаги бешта достон ва ҳоказолар. Ёзма адабиётдаги достонлар аруз вазнида ёзилади. Индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Бинобарин, ёзма адабиётдаги достонлар яқка шахс ижоди анъаналари асосида вужудга келади.

Иккинчи тур достонлар оғзаки ижод маҳсули сифатида фольклор анъаналарга бўйсунган ҳолда яратилади. Филология фанлари доктори, профессор М.Саидов таърифича, оғзаки ижоддаги достонларда шеърий ва насрий парчалардан иборат бадиий манба – матн бўлиши керак. Иккинчидан, достоннинг музыкаси бўлиши лозим (Бу ўринда шуни аниқлаб олиш керакки, ҳар бир алоҳида олинган достон учун алоҳида йирик музыка асари бўлиши шарт эмас). Учинчидан, достонни бир киши ижро этганлиги туфайли куйловчи дўмбира черта билиши ёки кўбиз чала билиши зарур. Тўртинчидан, достонни куйлаётган бахши яхши овозга эга бўлиши ва кўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур

Халқ оғзаки ижодидаги достон фольклоршунос олимларнинг диққатини алоҳида ўзига жалб этган, ўзбек халқ оғзаки ижоди таркибида энг кўп ўрганилган, катта мунозараларга сабаб бўлган, қолаверса, ўзбек халқ оғзаки ижоди меросини бутун дунёга маълум ва машҳур қилган жанрдир. Достонни олимлар синкретик жанр деб биладилар. «Синкретик» сўзи юнонча бирлашган; қисм, бўлақларга ажралган маъносини беради. Достон ҳақида гап борганда, синкретик сўзи бу жанрдаги асарларда сўз, мусиқа, хонандалик, ҳофизлик, бадиий ўқиш, нотиклик, актёрлик санъатларининг уйғун намоён бўлишини изоҳлайди. Ҳақиқатан ҳам, Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Чори бахши Хўжамбердиев, Шомурод бахши Тоғаев, Қаҳҳор бахши Қодир бахши ўғли Раҳимов ижроларини бевосита кўриш ва эшитиш жараёнида юқорида қайд этилган санъатларнинг тўлиқ гўзалликда уйғунлашувини, кўшимча равишда бу ижрочи ва ижодкорларда бадиҳа санъати маҳорати тўлиқ намоён бўлганини кўрганмиз. Устоз Муҳаммаднодир Саидовнинг юқорида қўйган тўрт талабига кўра достон ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун бахшининг бевосита тингловчилар доирасида табиий вазиятда ижро маҳоратидан баҳраманд бўлиш шартини ҳам қўшимча равишда қайд қилмоқчимиз. Бу шартнинг зарур эканлиги телевидение, радио, фонограммалар орқали достон ижроси билан танишиш натижасида аниқ сезилади. Бахши техник воситалар (камера, микрофон)

гувоҳлигидан кўра бевосита тингловчилар учун табиий шароитда достон ижро этганида ўзини эркин ҳис қилади, бадиҳагўйлик қобилиятини яхшироқ кўрсатиш имконига эга бўлади. Бахши достон куйлаётганида ўзининг ижросидан ўзи завқланадиган пайт бўлади. Тингловчилар бахши маҳоратидан бахра олиб эҳтиросли овозлар чиқаришади. Ана шундай ҳолатда бахшининг қайнаши рўй беради. Табиий шароитда қайнаш тезроқ амалга ошади. Ундан ташқари дўмбира тўнтариш одати ҳам бор. Ижрочи бир оз дам олиш баҳонаси билан дўмбира тўнтарари ва хонадан ҳаво олиш учун ташқарига чиқади. Бу вақтда тингловчилар ўз атаган ҳадяларини тўплаб дўмбира ёнига қийиқчага солиб қўйишади. Бу одат ҳам табиий ижро пайтида осон ва қулай бажарилади. Хуллас, бахши учун ҳам, тингловчи учун ҳам оддий, самимий, табиий шароитда достон айтиш маъқул ҳисобланади. “Достон” сўзининг яна бир маъносини ҳам билиб олиш керак. Бу – эл орасида гапирилмоқ, куйланмоқ, оғизга тушмоқ демакдир. Демак, достонларда иштирок этган қаҳрамонлар, бир томондан, асардаги образ сифатида қайд этилса, иккинчи томондан, эл оғзига тушувчи, шуҳрат топувчи инсон тушунчасини ҳам ўзида сингдирган бўлади. Натижада, айниқса, ижобий қаҳрамонларнинг оғизга тушиши ёки муҳаббат топиши халқ педагогикаси талабларига ҳам жавоб берадиган инсон бўлиб танилиши билан боғланади. Шундай қилиб, «Алпомиш», Гўрўғли туркумидаги «**Гўрўғлининг туғилиши**», «**Малика Айёр**», «**Равшан**» каби ўнлаб асарлар, «**Кунтуғмиш**», «**Рустамхон**», «**Ошиқ Ғариб ва Шохсанам**» каби халқ оғзаки ижодидаги достон жанрига мансуб намуналар бўлиб, асарлар давомида эл қалбидан самимий ҳурматга сазовор, шуҳратга эришган дурдоналардир. Достонни бахшилар куйлайдилар. Бахшилар эса ўз устозларидан махсус достончилик сирларини ўрганган санъаткорлардир. Агар мақолларни, топишмоқларни миллатимизнинг истаган вакили айтиши, қўшиқларни ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа ижро этиши мумкин бўлса, достон ижроси алоҳида шогирдлик фаолиятини бошидан кечирган, махсус таълим кўрган ва муайян иқтидорга эга шахсгагина насиб қилади.

«**Бахши**» сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да тўрт хил маъно бериши кўрсатилган: 1 – донишманд, 2 – достонларни куйловчи, 3 – дам солиб даволовчи табиб, 4 – Бухоро хонлигида қурилиш маблағини назорат қилувчи. Юқоридаги тўрт маънодан учтаси бевосита достон айтувчи бахшиларга тегишли, десак хато бўлмайди. Чунки халқ орасида бахши бўлиш учун инсон донишманд, ақлли бўлиши керак, деган фикр қайта-қайта таъкидланади. Иккинчидан, “бахши” луғатда изоҳ берилишича, халқ достонларини ижро этади. Учинчидан, қадим замонлардан халқ тасаввуридаги бахшилар сўзнинг мўъжизавий фазилатидан фойдаланиб

кишиларни турли хасталиклардан фориғ қилувчи одамлар ҳисобланган. Ҳозир ва ўтган асрларда бахши даврасида иштирок этган одамлар дoston эшитиш билан бирга дардларидан ҳам қутулганлар, турмуш ташвишларидан озод бўлганлар, ўзларини енгил сезганлар. Ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳ.Т.Зарифовнинг маълумот беришича, бахши мўғулча ва бурятча “бахша”, “бағша” сўзларидан олинган бўлиб, “устод”, “маърифатчи” маъноларида қўлланган. Маълум бўладики, бахши халқ томонидан чексиз ҳурматга эга, эъзоз топган ҳунар эгалари экан.

Фольклоршуносликда бахшиларнинг турли номлар билан аталгани ҳам маълум. Хусусан, юзбоши, соки, жиров, жирчи, оқин шулар жумласидандир. Баъзан уста сўзи ҳам қўлланган. Бахшиларнинг устоз изидан чиқиб, ўзига хос услубда, бадиҳагўйликдан кенг фойдаланувчилари, кўпинча, шоир деб ҳам аталган. Шунингдек, Хоразмда дoston айтувчи аёллар халфа номи билан машҳурлар.

Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Биринчидан, Булунғур, Қўрғон, Шахрисабз, Қамай, Нарпай, Шеробод, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай дostonчилик мактабларида дўмбира чертиб яққа ҳолда, бўғиз овоз билан ижро этилган. Иккинчидан, Хоразмда тор, дутор, ғижжак, гармон, буламон, кўшнайн, доира жўрлигида баъзан яққа, баъзан жуфт ҳолда, очиқ овоз билан ижро этилган. Учтинчидан, Фарғона водийсида дутор жўрлигида очиқ овозда айтилган. Шубҳасиз, ўзбек дostonчилигида кенг тарқалган ижро усули дўмбира жўрлигида бўғизда дoston айтиш ҳисобланади. Бахшининг бўғизда ичдан куч билан овоз чиқариши жуда қадим замонларда шимол халқлари афсунгарлари – шаманларда мавжуд эди. Демак, ўзбек бахшиларини узок ўтмиш замонлар билан қандайдир жанр ёки санъат ижроси боғлайди. Эҳтимол, кейинчалик бу ижро усули бахшилар учун анъана бўлиб қолган. Ўзбек дostonчилиги миф – афсона – ривоят – нақл – эртак – дoston босқичларидан иборат диффузия ҳаракатининг сўнгги босқичида вужудга келган деб тахмин қиламиз. Мана шу жараённинг муайян босқичида ижро усули ҳозирги бахшиларимизнинг дoston айтишларини эслатиши мумкин бўлгандир. Ҳар ҳолда бундай бахшичилик санъати бир неча асрлик тажрибага эга эканлиги билан бошқа ижролардан ажралиб туради. Филология фанлари доктори, профессор Тўра Мирзаев маълумотига кўра, Булунғур дostonчилигида қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш кўпроқ амалга ошган. Бу мактабнинг сўнгги вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. Фозил Йўлдош ўғли ижросидаги «Алпомиш», «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Малика айёр» каби дostonлар ёзиб олинган. Фозил Йўлдош ўғли Йўлдош, Қўлдош, Суяр шоирларнинг тарбиясини олган.

Айниқса, у ижро этган «Алпомиш» достони халқ ижодидаги энг мукаммал асар сифатида бутун дунё фольклоршунос олимлари томонидан тан олинган. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг номи ҳамиша Фозил шоир каторида жуфт келади. Эргаш шоир (1868-1937) Қўрғон мактаби вакили эди. Нурота худудининг шуҳрати айнан ана шу бахши ва Пўлкан шоир (1874-1941) ижоди билан боғлиқ. Бу ерда "Алпомиш", "Якка Аҳмад", "Кунтуғмиш", "Равшан" достонларини ижро қилиш анъанаси кенг ривожланган эди. Фольклоршуносликда аёл бахшилар: Султон кампир, Тилла кампир, шунингдек, Ёдгор, Жуманбулбул, Жоссоқ бахшилар ижоди ўрганилган. Шаҳрисабз достончилигида Абдулла Нурали ўғли (1874-1957), Нарпай достончилигида Ислом шоир Назар ўғли (1874-1953) ижоди алоҳида қайд этилган. **"Орзигул", "Соҳибқирон", "Эрали ва Шерали"** каби достонлар ижросини бу мактаб вакиллари юқори санъат даражасига етказиб қўйлаганлар.

Бир бахшининг ижоди бутун туман бахшичилик анъанасига сезиларли таъсир ўтказиши ҳаёт тажрибасида тасдиқланган ҳолдир. Масалан, бир пайтлар бахшилар сулоласи билан ғурурланган мактаблар бугунги кунда инқирозга юз тутган бўлиши мумкин. Хусусан, ҳозирги пайтда Булунғур, Нурота туманларидаги машҳур бахшилар ўз фаолиятларини тўхтатганлар. Шу билан бирга Қашқадарё вилояти Дехқонобод туманидаги Қодир бахши Раҳимов анъанаси тўла қувват билан фарзандлари Қаҳҳор, Абдумурод, Баҳром тимсолида давом этмоқда.

Достон ижросида Хоразм усули Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидаги анъанадан тамомила фарқ қилади. Бу ерда достон ижроси профессионал хонандалик йўлида амалга оширилади. Бахши достон матнини ёддан ижро этади, шу билан бирга дўмбира чертувчи бахшилардан фарқли равишда достонга йўл-йўлакай ўзгартириш киритишдан ўзларини сақлайдилар. Чунки Хоразм достончилигида достон матн, кўпинча, халқ китоблари туркумидаги XIX асрда чоп этилган китобларга асосланади. Матнга ўзгартиш киритиш бу анъана қоидалари бўйича маъқулланмайди. Табиий савол туғилади: у ҳолда Хоразм бахшиларининг достон айтиш маҳоратини қайси мезон белгилаши мумкин? Хоразм бахшилари ўз маҳоратларини достонни айтишда мумтоз мусиқага, достондаги шеърий парчаларни алоҳида қахрамоннинг арияси даражасида қўйлаш билан кўрсатадилар. Хоразм бахшиларининг овози мумтоз ашула айтувчилар овозидан деярли фарқ қилмайди. Достон мусиқаси ҳам мумтоз санъат усулига асосланган. Аҳмад бахши, Бола бахши, Қодир созчи, Болтавой бахши каби санъаткорлар ижоди Хоразмда шуҳрат топган эди. XX аср Хоразм достончилиги ривожини, шубҳасиз, Бола бахши - Қурбонназар

Абдуллаев ижоди билан боғлиқдир. Хоразмда аёлларнинг дoston айтиши ҳам кенг тус олган эди. Биби шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова Хоразм дostonларини куйлашда етук бахшилар қаторидан муносиб ўринга эга бўлдилар. Бу анъана бугунги кунда ҳам тўлиқ давом этмоқда. Қаландар бахши Норматов, Норбек Абдуллаев, Зулфия Ортиқова, Нодира Бекова, Роҳат Хўжаниёзовалар устоз бахшилар ва халфалар санъатини давом эттирмоқдалар. Айниқса, "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам", "Ошиқ Ойдин", "Бозиргон" каби дostonлар маҳорат билан ижро этилмоқда. Халфалар эса дostonдан парчалар, тўй кўшиқларини, лапар, яллаларни куйлашда халққа роҳат бағишламоқдалар.

Хоразм дostonларини ижро этишда маҳаллий шароитда тажрибадан ўтган тарихий одатлар ҳақида бахшилардан маълумот олганмиз. Унга кўра XIX-XX асрларда Хоразмда катта тўй берган одам маросимга уч-тўрт гуруҳ бахшиларни чақирган. Гуруҳлар бир-бирларига халақит бермайдиган масофада давра қуришган. Тингловчи бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиб юрган. Қайси бахши маъкул бўлса, ўша даврани маъкул кўрган. Натижада, тўй охирида моҳир ва нўноқ бахши атрофидаги тингловчилар сонига кўра ажралиб қолган. Эълон қилинмаган мусобақада мағлубиятга учраган бахши ўз устида ишлашга мажбур бўлган. Шунингдек, Бола бахшининг эслашича, Муҳаммад Раҳимхон Феруз хонлик пайтида ҳар йили хофиз, созанда, бахшиларнинг кўригини ўтказар экан. Кўриқдан ўта олмаган санъаткор тингловчилар олдида соз чалиш, ашула айтиш, дoston куйлаш ҳуқуқидан маҳрум қилинар экан. Бу санъаткор кейинги кўриқкача мутгасил машқ қилиб ўзини оқлашга уринган. Дарвоқе, 1909 йилда 9-10 яшар Қурбонназарни хон хузурида дoston айтишга чақиривади. Феруз ёш бахшидан унинг исмини сўрайди. Бола исми Қурбонназар эканини айтганида, хон табассум билан: - Сенинг исминг Қурбонназар эмас, Бола бахши, - деб унга оқ фотиҳа берган экан. Шу-шу Қурбонназар Абдуллаев Хоразм ва Туркманда "Бола бахши" номи билан машҳур бўлган.

Хоразм дostonчилигини чуқур илмий асосда ўрганган филология фанлари доктори, профессор Сафарбой Рўзимбоев Хоразм дostonчилиги, ўз навбатида, Шимолий ва Жанубий анъаналарга бўлиниши, уларнинг ўзаро фарқлари ва бахшилар, созчи (гармонь билан дoston айтувчи ижрочи)лар ҳақида қимматли маълумотларни баён этган

Ўзбек дostonчилик анъанасининг яна бир тури Фарғона водийсида шаклланган. Наманган вилоятининг шимоли Уйчи, Янгикўрғон, Чортоқ атрофларида Деҳқонбой Баҳромов, Икром Ризаев, Омон бахши Раззоқовлар ижод қилишган. Маҳаллий халқ оғзаки ижодини ўрганган олим Абдушукур Собиров таниқли фольклоршунос олим Тожибой Ғозибоев билан

хамкорликда мазкур дostonчилик анъанасини ўрганиб, Қўлбукон, Сайрам, Ариқбўйи (Ариқмўйин) мактаблари мавжудлигини қайд этади . Аҳмаджон Мелибоев "Сафед Булон ҳикоялари" китобида Пешқўрғон қишлоғида истиқомат қилган Олим бахшидан "Ёзи билан Зебо" дostonини ўн икки варақли ўқув дафтаридадан ўнтасига ёзиб олиб, Музайяна Алавияга юборганини маълум қилган . Аммо бугунги кунда Фарғона водийсидаги дostonчилик анъанасида дoston ижро этадиган бахшилар ижод фаолиятларини тўхтатганлар. Ҳамма ўзбек дostonчилиги анъаналарида ҳажман чекланиш кузатилмайди. Маданий меросимиз хазинасида "**Бозиргон**", "**Соҳибқироннинг туғилиши**" каби кичик асарлар ва айни пайтда, "**Алпомиш**", "**Малика Айёр**"дек йирик дostonлар бор. Дostonлар ҳажмидаги нисбий ўлчов инобатга олинса, дўмбира чертиб ижро этиладиган Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарёда айтиладиган дostonлар ҳажми Хоразм дostonларидан ҳам, Фарғона водийси дostonларидан ҳам кенглиги билан ажралиб туради. Ҳажман Фарғона водийсидагилар анча кичик ҳисобланади.

Дoston матни шеърӣ ва насрий парчалардан иборат бўлади. Фозил Йўлдош ўғли Булунғур туманидан бўлгани учун дўмбира чертиб ижро этиладиган дostonларни шартли равишда Самарқанд дostonчилиги деб атаيمиз. Бу анъана асарларида шеърӣ ва насрий парчалар бадий жихатдан, воқеалар баёнини ифодалаш, қахрамонлар руҳий ҳолатини тасвирлаш жихатдан тенг ҳисобланади. Фикримизни далиллаш учун Эргаш Жуманбулбул куйлаган "Равшан" дostonидан насрий парча келтирамиз: "Оқ киз шундай киз эди: оти Оққиз, Зулхуморга нақ киз. Оққиз ўзи оқ киз, ўзи тўлган соғ киз, ўрта бўйли чоғ киз, ўйнагани боғ киз, уйқучи эмас, соғ киз, эри йўқ ўзи – тоқ киз, яхши – текис бўз болани кўрса, эси йўқ – аҳмоқ киз, қора кўз, бодомқовоқ киз, синли – сиёқ киз, ўзи семиз – туриши ёғ киз; ўйинга қулайроқ киз, тўғри ишга бўлайроқ киз, ўзи анқов олайроқ киз, танаси тўш қўйган кенг киз, сағриси дўнг киз, урушқоқ эмас – жўн киз, аъзоси бари тенг киз... "

3. Ўзбек халқ чолғуларининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такмоиллашув жараёнлари.

Муסיқа чолғуларида ҳар бир халқнинг миллий ўзига хос хусусиятлари, анъанаси, урф-одат ва кадриятлари ўз ифодасини топганки, улардан тараладиган овоз ҳам шунга мослашган. Муסיқий чолғуларда ижрочилик санъати инсоният маънавиятини тараннум этувчи восита сифатида халқ ижодиёти маъсули бўлиб, азал-азалдан омма орасида шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Миллий чолғулар моҳир соз усталари томонидан

тобора мукаммаллаштирилиб, жаранглилиги, мусикавийлиги ва оҳангдорлиги билан ажралиб турибди. Мусиқий чолғулар тарихий ривожланиш давомида уларга нисбатан талаб ва эҳтиёжни ошиб бориши билан уларнинг таълимий ва тарбиявий томонларига ҳам эътибор шу қадар кучайиб бормоқда.

Халқ чолғулари узок ўтмишда пайдо бўлган. Маълумотларга қараганда, дастлабки мусиқа чолғулари эрамиздан аввалги XIII минг йилликда дунёга келган, деб тахмин қилинмоқда. Мусиқа чолғулари оиласи тарихида дастлаб урма зарбли чолғулар пайдо бўлган. Бунинг асосий сабаби энг қадимги ибтидоий одамларнинг меҳнатини ижодий маҳсулидир. Илк иптидоий одалар ҳайвонларни қорин тўйғазиш ғамида йирткич ҳайвонларни ҳам турли ов усулларидан фойдаланган ҳолда қўлга киритишга ҳаракат қилган. Ҳайвонларнинг терисини қуриган дарахтнинг кундасини устига қолдириб кетган. Жазирма иссиққа тери қотиб қолган. Кейинги сафар одамлар келиб, терини олишга ҳар қанча ҳам уринсада, бироқ, олаолмаган. Кейин турини устига қўли ёки бирор таёқ ёки чўп билан урса у ўзидан баланд ва ёқимли садо чиқарган ва унинг кейинчалик довул деб атаганлар. Ундан кейин шовқинли чолғулар пайдо бўлди, ижрочилар қарсақ чалиб ритми таъкидлаган, шовқинли чолғулар таъсирини кўпайтирганлар. Ижрочи аёлларнинг чапак зарблари ўзига хос, такрорланмас гўзал ҳолатни вужудга келтирган. Шундай меҳнат жараёнларида одамларнинг онги табиийки куй, оҳанг, кўшиқ билан банд бўлган. Самарали меҳнат натижасида кўшиқлар пайдо бўла бошлаган ва улар секин-аста оғиздан-оғизга, отадан-ўғилган, онадан-қизга ўтиб шаклланган ва одамлар қалбидан бир умрга жой олди.

Қадимги шарқ маданияти бағрида, ўзбек халқ чолғулари шаклланди. Улар кўп асрлик тараққиёт давомида ўзига хос хусусиятларни, товуш тусини сақлаб қолди. Шу тарика чанг, най, сурнай, танбур, дутор, рубоб, ғижжак, кўбизлар анъанавий шаклларда бизгача етиб келди.

Қулдорлик тузими даврида Мароқанд, Нисо, Тупроққалъа, Термиз ва бошқа шаҳарлар мавжуд эди. Ушбу шаҳарлар ҳудудида олиб борилган қазилма ишлар чоғида бадиий ҳунармандчилик буюмлари, турли хил чолғуларининг тасвирлари топилди. Қулдорлик жамияти Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожига муҳим босқич бўлди. Халқ мусиқаси янада юксалиши билан бирга, чолғулар ҳам такомиллашди.

Асримизнинг 30-40-йилларида уюштирилган археологик экспедициялар (С.Л.Толстов, В.А.Вяткин, М.Б.Массон ва бошқалар раҳбарлигида) натижасида қимматли маълумотларга эга бўлинди. Топилган маданий ёдгорликларда турли хил мусиқа асбоблари: танбур, рубобсимон чолғу, конун, уд, най, сурнай, карнай, доирасимон чолғулар чалаётган машшоқлар

тасвирланган.

Халқ чолғулари Ўрта Осиё аҳолисининг турмуши ва меҳнат фаолиятининг ажралмас таркибий қисмига айланди. Чолғулар жўрлигида кўшиқ, ўйин ва куйлар халқнинг катта-катта маросимлари, оилавий, мавсумий байрамларида ижро этилиб келинмоқда. Байрамлар кўпроқ йил фасллари билан боғлиқ бўлган. Ўрта Осиёда “Наврўз”, “Лола сайли”, “Ҳосил байрами”, “«Қовун сайли”, “Узум сайли” каби мавсумий байрамлар кенг тарқалган. Бундай оммавий байрамларни халқ чолғу ансамбллари, хонанда ва созандалар ҳамда раққосаларсиз тасаввур қилиш қийин. Байрамларда, маданий маросимларда айниқса карнай, сурнай, доира, ноғора ва урма зарбли мусиқа чолғулари кенг қўлланилган.

IX аср охирида Сомонийлар маҳаллий феодал сулоласи Ўрта Осиёнинг каттагина қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлди. Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухоро йирик маданий марказга айланди. Бу ерда адабиёт ва мусиқа тараққий этди. Ҳаёт шароитининг ўзгариши туфайли мусиқа санъатининг ижтимоий аҳамияти ошди. Шаҳарликлар ва юқори табақа синфлари турмушида мусиқанинг роли сезиларли кучайди. Ўша пайтлардаёқ хтисослашув махсус мусиқий устахоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди якканавоз, ансамбл мусиқачилиги ва рақсни ўз ичига олган вокал чолғу мусиқа туркумлари мавжуд эди.

Ўрта аср мусиқа ижрочилиги маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шунда эдики, чолғу ижрочилари нафақат бир неча турдаги мусиқа асбобларини чала олган, балки ўзлари ҳам мусиқа басталаганлар. Чолғучилар ўз даврининг етук мусиқачилари ва шоирлари ҳам бўлишган. Ўрта аср шароитида мусиқий и. Бу ерда устоз-шогирд анъаналари қарор топди ва ривожланди. Айни шу пайтда ансамбл ижрочилиги такомиллашди, мусиқа санъатининг асосий кўринишлари шаклланиб чолғу асбобларининг янги намуналари кашф этилди.

Шарқ олимларининг назарий қарашлари мавжуд ижрочилик санъати тажрибаси асосида шаклланган бўлиб, улар ўз рисолаларида мусиқанинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида атрофлича маълумот берганлар.

Форобийнинг (873-950) "Катта мусиқа китоби" ("Китоб ал-мусиқа ал-кабр"), Абу Али ибн Синонинг (980-1037) "Даволаш китоби" ("Китоби уш-шифо") қомусидаги "Мусиқа ҳақидаги рисола", ал-Хоразмийнинг (X аср) "Билимлар калити", Сайфуддин Урмовийнинг (1216-1294) "Олижаноблик ҳақида китоби" ёки "Шарофия китоби", Жомийнинг (1414-1492) "Мусиқа ҳақидаги рисола" китобларида мусиқа ижрочилиги ва халқ чолғулари ҳақида муҳим маълумотлар баён этилган.

Сайфуддин Урмавий истеъдодли уд чолғу ижрочиси, хонанда, машҳур

созанда сифатида танилган. У Озарбайжоннинг Урмавия шаҳрида туғилган. Сайфуддиннинг энг катта ютуғи лад (модиус)ларнинг мукамал системасини ишлаб чиққанлигидадир.

Ибн Зайлининг (1044 йилда вафот этган) "Муסיқа ҳақидаги тўлиқ китоб"и ("Китоб ул-кабир фил-муסיқий") унинг муסיқа илмидаги ягона ва бебаҳо китобидир. У янги усулни – муסיқада ладларни харфлар билан ифодалаш усулини ишлаб чиқди.

Абдуқодир Мароғий (XV аср), Абдуқодир ибн-Ройибий (Мароғий) Озарбайжоннинг Мароғ шаҳрида туғилган, лекин ҳаётининг иккинчи ярми Амир Темур саройида-Самарқандда ўтган ва Ҳиротда вафот этган. "Муסיқа илмида оҳанглар тўплами" ("Жами ал-алҳан фи-илм ал-муסיқий") рисоласида муסיқа ҳақидаги таълимотни-камонча, етти торли ғижжак каби бир турдаги муסיқа чолғуси борлиги ҳақидаги маълумотлар билан бойитди.

Ал-Хусайннинг (XV аср) "Муסיқий канонлар" рисоласида асосан Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган икки торли муסיқа чолғуси-датор ҳақида бир қатор муסיқий чолғулар хусусида жуда қимматли маълумотларни келтириб ўтган.

Қутбиддин аш-Шерозий (1236-1310) эронлик муסיқа назариётчиси сифатида танилган бўлиб, ўз рисоласида камончали танбур ҳақида гапириб, инсон овозини муסיқа асбоблари ичида энг ёқимлиси деб ҳисоблаган. XVII асрда яшаган бухоролик муסיқашунос Дарвиш Али ўз рисоласида танбур, чанг, қонун, рубоб, қўбиз, ғижжак каби муסיқа чолғулари ҳақида батафсил маълумотлар берган.

Буюк Шарқ мутафаккирларининг мероси халқ чолғуларини ўрганиш соҳасида ҳам тарихий қийматга эга. Абу Наср Муҳаммад Форобийнинг машҳур асари "Китоб ал – муסיқа ал -кабир" ("Муסיқа ҳақида катта китоб") улкан аҳамиятга эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Ўрта аср олими ўзининг ушбу машҳур китобида икки хил муסיқа ижрочилиги: оҳангни инсон овози (қўшиқ санъати) ва чолғулар воситаларида қайта тиклашга ажратади. Форобий моҳир ижрочи сифатида муסיқа чолғуларининг жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганишга аҳамият беради ва у: "... Жангу - жадалларда, рақсларда, тўй - томошаларда, кўнгиш очар базмларда ҳамда ишқ - муҳаббат кўшиқларини куйлашда чалинадиган ўзига хос чолғулар бор" деб ёзади.

Форобийнинг юқоридаги фикри чолғуларнинг нафақат сарой аъёнлари, балки шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, чорводору-деҳқонлар, ҳунурмандлар орасида шунингдек, муסיқа маданияти соҳасида етакчи ўрин эгаллаган.

Китобнинг иккинчи қисми бошдан-охир ўша давр муסיқа чолғуларига бағишланган. Унда лютня, танбур, най, рубоб, чанг, қонун ва бошқа муסיқа чолғулари изчил ва батафсил таърифланади. Форобий торли, мизробли

лютняни ўша даврда энг кенг тарқалган чолғу ҳисоблаган. Лютня ўзига хос мизроб (чертма) воситасида чалинган, дастасида эса лигатура (лад)лар жойлашган. IX-X асрларда лютня арабча уд номини олади. Бу чолғу кўпгина Шарқ мамлакатларида, Кавказ орти халқлари орасида ҳозирги кунгача сақланиб келмоқда. Замонавий уд намуналари ҳозирги кунда Ўзбекистон давлат консерваториясининг миллий чолғу лабораторияси музейида сақланиб келинмоқда.

“Муסיқа ҳақидаги катта китоб”да Форобий яна бир чолғу асбоби-танбурни ҳам таърифлайди. Олимнинг фикрича, танбур (дилни тирнаш) удга энг яқин турдаги чолғулардан бири деб ҳисоблайди.

Танбурда торлар нохун (металдан ясалган махсус чертмак-тирноқ) ёрдамида чертилади. Танбур худди уд каби кенг тарқалган ва халқ севган чолғудир. Танбурнинг икки ёки уч жез (сим) тори бўлган. Унинг икки тури маълум: Хуросон ва Бағдод танбурлари. Бағдод танбурларининг мақом (парда)лари камроқ (бешта), чолғу дастаси калтароқ бўлган. Хуросон танбурининг мақом (парда)лари кўп бўлган, дастасида чолғу бўғзидан то дастанинг ярмигача оралиғида пардалар жойлашган. Танбурнинг бу тури шу кунгача ўз шаклини йўқотмай, муסיқа ижрочилиги амалиётида якканавоз ҳамда ансамбл чолғуси сифатида амалиётда фойдаланиб келиняпти.

Форобий, шунингдек, найни ҳам таърифлайди. У турли хил дамли чолғуларини овоз ҳосил қилиши хусусиятига кўра найсимон гуруҳга киритади. Улардан бири оддий най ёки бир йўналишда жойлашган кўп тешикли най. Бу турдаги найлар ёки турлича аталувчи найлар ҳозирги кунда ҳам Шарқ халқлари орасида мавжуд. Уни ветнамликлар “сао”, тожиклар “тутек”, татарлар “кавал”, қозоқлар “сибизга”, озарбайжонлар “ней” (жуда кам учрайди), қирғизлар “уоо”, “чоор” (чўпонларнинг чолғу асбоби), ўзбеклар “най” деб атайдди. Олим кўпинча тут дарахтидан ишланадиган кенг тарқалган сурнай ҳақида ҳам тўхталади.

Форобий, шунингдек, дунай (мизмар)ни ҳам тилга олади. Дунай ҳозирги кўшнаё ёки туркман халқ чолғуси гоша-дилли “тўй дюк” (кўш қамиш найчалардан тузилган чолғу)га ўхшайди.

Форобий рисоласида ўзи яшаган даврда мавжуд бўлган рубобни ҳам батафсил таърифлайди. Ўша даврдаги рубоб ҳам ҳозирги Қашқар рубобига ўхшаб, резанатор ва анча узун дастадан тузилган. Икки хил чертма торли рубоб мавжуд бўлган. 1 ёғоч декали ва асосий қисми ёғочдан, 2 пастки қисми чармдан ишланган декали.

Форобийнинг таъкидлашича, чанг очик торларнинг тебраниши орқали оҳанг ҳосил қилувчи муסיқа чолғулари туркумига киради. Ўша даврдаги чангнинг 15 тори бўлган, улар диатоник созланган ва икки октава оралиғига

тенг товушқаторга эга бўлган. Рисолада таърифланган барча чолғулар ашула, рақс, якканавоз ва ансамбл ижрочилигига жўр бўлишда фойдаланилган. Форобийнинг гувоҳлик беришича, уд чолғуси ансамбл ижрочилигида етакчи рол ўйнаган. «Чолғу асбоблари ҳақида китоб» да олим танбур, рубоб, чанг каби чолғуларини удда чалинаётган куйга ёки якканавоз хонандага уйғун жўр бўлиш учун созлаш усулларини тушунтиради. Шундай қилиб, Шарқнинг улуғ алломаси мусиқа илмининг бир бўлими сифатида чолғуларни ўрганувчи чолғушунослик соҳасига асос солди. Бу соҳа кейинчалик бошқа олимларнинг асарларида ҳам кенг бойитилди ва ривожлантирилди.

Яшаган даврига кўра Буюк олим ибн Сино Форобийга жуда яқин. Унинг "Даволаш китоби" деб номланган йирик қомусининг "Мусиқа ҳақида рисола" бобида ўша даврнинг мусиқа ижрочилигига оид илмий-фалсафий билимлари баён этилган. Бу рисолаларда чолғулар таърифига анчагина ўрин ажратилган. Ибн Сино ўз даври мусикаларини икки гуруҳга бўлади: мизробли, нохунли (барбод, танбур, рубоб) ва бутун резанатор қопқоғи бўйлаб тортилган очик торли чолғулари (шоҳруҳ, чилтор, лира, чанг, арфа).

Ўша даврда Шарқнинг таниқли мутафаккири Сайфуддин Урмавий мусиқа илми тизимини ривожлантирди. У уста чолғучи, хонанда ва моҳир бастакор сифатида машҳур эди. Удда олиб борган тажрибаларига таяниб, олим ўз назарий қоидаларини баён этди. Урмавийнинг "Тақвадорлик китоби"да чолғу асбоблари ичида уд энг машҳур ва энг замонавийдир деб таъкидлаганлар. Уднинг беш жуфт тори кварта тартибидаги 7 та мақоми (лади) бўлган. Торлари бам, маснас, масна, зир ва энг юқориси ҳадд деб аталган. Беш кўш торли такомиллашган уд кейинги пайтларда ҳам ўз тузилишини сақлаб қолган. Уднинг квартага созланган беш кўш тори ва етти мақоми (ладаси) ҳақида Шерозий (1236-1311), Жомий (XV аср), ал-Хусайний, Мароғий, ибн Синолар ҳам ёзишган. Жомийнинг "Мусиқа ҳақидаги рисола"сида келтирилган уд дастасининг тўла чизмаси уни созлаш ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Олимнинг тасдиқлашича мавжуд 12 мақом қадимий етук мусиқанинг асосидир. Жомий мусиқанинг тингловчиларига таъсири ҳақида тўхталиб, унинг чуқур руҳий ва маънавий аҳамияти бор, деб ҳисоблайди.

XIII-XVII асрларда яратилган рисолаларда чанг, қонун, нузха, рубоб, танбур каби торли чолғулар, шунингдек, дамли чолғу найнинг таърифлари берилган.

Дарвиш Алининг (XVII асрда) Бухорода яратилган мусиқага доир рисоласи анъанавий чолғулар ҳақидаги маълумот манбаи сифатида хизмат қилиши мумкин. Унда мусиқа маданияти, чунончи, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида мавжуд бўлган чолғулар ҳамда моҳир ижрочилар ҳақида нодир

маълумотлар мавжуд.

Дарвиш Алининг рисоласи XVI-XVII асрлар Ўрта Осиё мусиқасини ўрганиш учун қимматбаҳо манбадир. Мазкур асарда машҳур хонанда ва чолғучилар, бастакорларнинг ижодий таржимаи ҳоллари баён этилган.

Дарвиш Али ўтмишдошлари сингари, торли мизробли чолғулар орасида тебраниш оҳангига кўра энг яхшиси саналган удни чолғулар "шоҳи" деб атади. Рисолада ёзилишича, чанг чолғучилар ҳомийси Зухрага бағишланган.

Таърифланган чангнинг етти мақом ижроси учун йигирма олти торли ва етти пардаси бўлган. Булардан ташқари, рисолада қонун, рубоб, кўбиз, ғижжак, мусиқа, экбон-най, (дамли, чармли), Хитойда тарқалган рухавза (олти тордан иборат нохунли) каби чолғулар ҳам тилга олинган.

Дарвиш Али таъриф берган чолғулардан еттита, танбур, чанг, қонун, уд, рубоб, кўбиз, ғижжак ўша даврда кенг тарқалган чолғулар эди.

Дарвиш Алининг маълумотлари мусиқа амалиётида дастлаб ансамблда уйғун калорит ҳосил қиладиган торли-нохунли ва торли -камончали чолғулар кўлланилганлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Рисолада чангчи Дилором, найчилар Абдуқодир ва Хўжа Абдуллоҳлар, Мавлоно Қосими-Раббоний, Султон - Аҳмадий - "девона" рубобчилар, ака-ука Шайх Абу - Бакри Раббоний ва Шайх Бехдучи, доно қонунчи шайх Шамси Раббоний ва кўпгина бошқа машҳур усталарнинг номлари тилга олинган.

Дарвиш Алининг гувоҳлиги яна шуниси билан қимматлики, у қайд этган чолғуларнинг каттагина қисми (най, сурнай, чанг, қонун, рубоб, танбур, ғижжак, кўбиз, дойра, ноғора, уд) Ўрта Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа республикаларида, шунингдек, Озарбайжонда бизнинг кунларгача сақланиб келди ва у такомиллашмоқда. Ушбу мусиқа чолғулари узоқ вақт мобайнида ўзбек халқининг маданий турмушидан мустаҳкам ўрин олиб, унинг маданий ҳаётида кенг қўлланиб келинган. Шундай экан, бу чолғуларни ўзбек халқ чолғулари, деб аташ ўринлидир. Абдул Фазл Бойҳақий (XIV аср) асарларида торли мизробли (руд, барбад, танбур), дамли ва урма зарбли чолғулар (карнай, литавра ва барабан) сингариларнинг номлари келтирилган.

Маълумки, Шарқ адабиётида ўтмишда шоирлар асарларига жавоб ёзиш ("назира") тизими кенг қўлланилган. Кўплаб "Хамса" лар ҳам шу йўсинда яратилган. Навоий ўзининг "Сабъаи сайёр" ("Хамса" дostonларининг бири) дostonида Баҳром Гўр ҳақидаги қадимий афсонани, янгича талқин этди. Асар қаҳрамони - чанг чолғучиси Дилором деб аталган. Шоир унинг чолғусини мусиқа тимсоли сифатида гавдалантирган.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) эътироф этишича, Алишер Навоий ўз даврида кўплаб уд чолғучиларнинг ўз истеъдодларини намоён

этишига кўмаклашган. “Бобурнома”да ўзбек халқ чолғулари ижрочиларининг номлари зикр этилган. Бобур, шунингдек, Шох Кулмий-Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Хўжа Абдуллоҳ Марварид Қонуний каби моҳир ижрочиларни ҳам тилга олади.

Навоий даврида най, уд, ғижжак, қонун, карнай, сурнай, ноғора, дойра, чанг ижрочилиги кенг тарқалган эди. Уларнинг ҳаммаси ансамбл ижросида ҳам, якка ижрода ҳам бирдек қўлланилган. Чанг якка чолғу сифатида алоҳида ажралиб турган.

XV-XVII аср ёзма ёдгорликлари маълумотларини қиёслаб шундай хулосага келиш мумкинки, бу даврга келиб, Ўрта Осиёда халқ чолғуларида ижролик маданияти ўз камолотига етди. Ўзбек халқ чолғулари ижрочилари айна чоғда ўзлари ҳам мусиқа асарлари яратганлар. Ўша пайтдаёқ моҳир чанг, уд, ғижжак, қонун, най, танбур, буламон ижрочилари ва етук хонандалари бўлган, улар ўзига хос ансамбллар тузишган. Шунингдек, якканавоз ижрочилик ҳам ривожланган.

Восифий ўз “эсталиклар”ида ажойиб услуб ўйлаб топган қонун чолғучиси Ҳожи Абдулло Марварид номини келтиради. У басталаган куй ва кўшиқлар халқ орасида кенг тарқалган. Шундай қилиб, XIV-XVII аср тасвирий санъатида ва адабий меросида илдизлари узок ўтмишга бориб тақалувчи мусиқа чолғулари асосий типларининг барқарорлигини тасдиқловчи бой материал бўлган.

Ўрта Осиё олимларининг мусиқа ҳақидаги рисоалари, бадиий адабиёт, рассомчилик бизнинг кунларгача етиб келган ўзбек халқ чолғулари тарихий тараққиётининг узун занжирдаги айрим узилган ҳалқаларини қайсидир даражада тиклаш имконини беради. Неча юз йиллар ўтди, мусиқа чолғулари эса якка, ансамбл ва оркестр ижрочилигида ўз ўрнини эгаллаб, бугунги кунгача яшаб келмоқда. Мусиқа ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш XVII-XIX асрларда чолғулар батафсил таърифланган йирик асарлар яратилмади. Бу кўпроқ феодал тарқоқлигининг кучайиши билан боғлиқ. Улкан давлат айрим-айрим хонликларга бўлиниб кетади (Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари). Бу эса мусиқа санъати тараққиётида акс этмай қолмади. Ўзбек мусиқа маданиятида маҳаллий хусусиятлар касб эта бошлади. Ўзига хос мусиқа чолғулари шаклланди. Мусиқа турларидан-мақомлар бундан буён ҳар хонликда ўзига хос йўналишда такомиллашди. Мақом ижрочилари зарурат юзасидан ўзгаришлар киритишди. Шунга қарамай, мусиқанинг умумий хусусиятларини сақлаб қолишди. Ҳар бир ижрочи мақом ижросига ижодий ёндашиб, мусиқа ижросига ўзига хос такрорланмас жиҳатлар киритди. Оғзаки тарзда чолғуларни сақлаб қолиш анъанаси мақомнинг асосий хусусиятларидан бири

бўлиб, бусиз унинг яшаб қолиш ва сўнгги тараққиётини тасаввур этиш кийин. Ҳар бир хонликда ўзига хос бир йўналишда халқ мусикасининг янги турлари яратилди; байрамона, куйлар, халқ томоша куйлари (дорбозлик, кўғирчоқбозлик) янги типдаги рақс куйлари. Бу куйлар ўзининг қувноқлиги, шўхлиги билан бир-биридан фарқ қилиб турган ва кенг халқ оммасини ўзига жалб этган.

XVII аср охири ва XIX аср бошларида ўзбек мусика маданиятида халқ ва профессионал мусика санъатининг қуйидаги кўплаб янги турлари такомиллаша бошлади; катта ашула, катта ўйин, Шодиёна, Наврўз, Мавриги, Шашмақом, Чор мақом (унга Дугоҳ, Ҳусайний, Чоргоҳ, Баёт, Гулёри-Шахноз кирган). Жойларда мавжуд мусика чолғулари ва ижрочиларга боғлиқ ҳолда турлича чолғу ансамбллари тузилган. Кўп ҳолларда халқ чолғулари ансамбл таркибига ғижжак, танбур, дутор, чанг, най, кўшнайн, доира каби мусика чолғулари киритилган.

Мусикачиликда олти туркум асарлардан иборат Шашмақом айниқса машҳур бўлган. У Ўрта Осиё халқлари сюита (туркум) шаклидаги профессионал мусикасининг узоқ тараққиёти натижасида вужудга келган. И.Ражабов ёзади: Шашмақом олти хил турли лад тизимларидан иборат, уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, мушкilot (чолғу) ва наср (ашула) бўлимларидан иборат бўлган қуйидаги мақомларга (қисмларга) бўлинади:

“Рост”, “Бузруг”, “Наво”, ”Дугоҳ”, “Сегоҳ”, “Ироқ” ... . Ҳар бир мақом 20 тадан 40 тагача катта-кичик қисмларни ўз ичига олади. Ҳаммаси бўлиб туркумда 250 га яқин мушкilot ва наср қисмлари бор. Бир мақомнинг ижроси бир неча соат давом этган.

Халқ чолғулари халқ оғзаки ижоди ва синффик адабиёт билан узвий боғлиқликда ривожланади. Халқ чолғулари ҳақидаги тасаввурларни бадиий асарлардаги мусика чолғулари ифодалари, китоб миниатюраларидаги чолғучилар тасвири бойитади. Фирдавсий, Саъдий, Навоий, Деҳлавийларнинг асарларида 60 дан зиёд халқ чолғуларининг номи зикр этилган.

Мақомлар асосан сарой аёнлари ҳузурида муайян вақтда ёки муайян шароитларда ижро этилган. Ҳатто моҳир кўшиқчиларнинг ўзига хос мусобақаси (айниқса, авжларни ижро этишда, шунингдек, ўзига хос янги-янги қисмларини тўқишда) ташкил этилгани маълум.

Мусика ижрочилиги санъатида мақом жанрини тиклаш ва ривожлантириш давом этди. Мақом ўзининг оханг ва ритм қонуниятларига кўра халқ кўшиқлари билан узвий боғлиқ бўлиб, фақат қамровининг кенглиги билан фарқланар эди. Одатда, ҳар бир мақом икки катта қисмга бўлинган.

Биринчиси – фақат чолғуларда ижро этилган қисми бўлиб мушкилот деб аталган, иккинчиси – чолғулар жўрлигида айтиладиган ашула қисми бўлиб, наср деб аталган. Наср ўз ичига рақс куйи-уфорни ҳам олган.

Чолғучилар орасида мусиқа товушларини ёзиб кўрсатадиган махсус белгилар тизими нотация яратишга интилиш пайдо бўлди. Буни амалга ошириш шоир-мусиқачи Пахлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий 1825-1879)га насиб этди. Истеъдодли мусиқа ижрочиси моҳир танбурчи ва гижжакчи Пахлавон Ниёз Мирзабоши саёҳат чоғида нота бўйича куй чалаётган чолғучиларни кўриб ҳайратга тушди. Мирзабоши - Комил Хоразмий Хоразмга қайтиши биланоқ илгаридан дилига тугиб юрган нияти мақомларни ёзиб олишга илҳом билан киришди.

Пахлавон Ниёз Мирзабоши Комилнинг шогирди Муҳаммад Ёқуб Харратов (1867-1939) машҳур танбурчи эди. У нафақат чоғучилик санъатини, балки ҳаттотлик санъатини ҳам мукамал эгаллаган эди. Истеъдодли чолғучи Комил Хоразмий раҳбарлик қилган сарой халқ чолғулари ансамблининг созандаси бўлган Муҳаммад Ёқуб Харратов (Матёқуб Харратов) танбур нотоциясини тузишда ва хоразмча мақомларни ёзиб олишда қатнашган. Устозидан хоразмча мақом туркумларини қабул қилиб, уларнинг сақланиб қолишига катта ҳисса қўшган.

Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825) саройида ишлаган машҳур танбурчи ва кўшиқчи Ниёзхўжа Ҳожининг ижодий ва ижрочилик фаолияти Хивада кечди. У хоразм мусиқа маданиятига катта эътибор берди.

Матёқуб Харратовнинг айтишича, Ниёзхўжа Бухорога “Шашмақом”ни ўрганиш учун борган. У Бухородан қайтгач, бухороча мақомлар Хива чолғучилари тамонидан ўзлаштирилиб, Хоразмда кенг тарқала бошлади. Хоразмнинг машҳур чолғучилари Муҳаммадраҳим Феруз, Комил Хоразмий, Мирзо Муҳаммадрасул ва бошқалар Ниёзхўжа билан ҳамкорликда мақомларга янги чолғу бўлимлари қўшиб, уларни бойитдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Қўқон шаҳри машҳур чолғучилар тўпланган марказга айланган эди. Бу ерда Уста Худойберди раҳбарлигида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик мактабини ўрганиш бўйича ўзига хос мактаб яратилди. Фарғона чолғулари бухороча шашмақомни фаол ўзлаштира бошлади. Ота - Жалолиддин Носиров (1845-1928) мақом ижрочиси, таниқли ўқитувчи, чолғучи, уста танбурчи эди. У дастлаб мусиқа илмини онасидан ўрганди, сўнгра мақомларнинг зукко билимдони ва моҳир ижрочиси бўлган отасидан таълим олди. Ота-Жалол Носиров узок йиллар мобайнида Амир Олимхон (Бухоро), Амир Музаффархон (Шаҳрисабз)," Амир Отажонлар (Кармана, ҳозирда Навоий)лар саройида ўзбек халқ чолғулари ансамблининг доимий раҳбари ва хонандаси бўлган. Ота Ғиёс Абдуғани (1858-1924) ўзбек

мусиқасининг билимдони, бухоролик танбурчи эди. У Шашмақомнинг Мушкулот қисмини яхши билган ва ҳар бир мақомни унга хос усул ва хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда ижро этган.

Хожи Абдулазиз Расулов (1852-1936) ўзбек ва тожик мусиқасининг таниқли ижрочиларидан бири, моҳир танбурчи Ҳожи Раҳимқулнинг шогирди. 1888 йилда Бухорога борди. У ерда Ота-Жалолиддин Назиров раҳбарлиги остида бир йил ичида Шашмақомни мукаммал ўрганди. А.Расулов Фарғона, Самарқанд, Тошкент шаҳарларида ўзбек халқ мусиқаси ва мақомларини фаол тарғиб қилди. У ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги ривожига танбурчи, дуторчи ва хонанда сифатида салмоқли ҳисса қўшиб, халқ ва мусиқа жамоатчилигининг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди.

Юқорида номлари келтириб ўтилган мусиқачи-чолғучилар ўз ижодий йўлини бошлаб ўз даврида ижодий камолотга етдилар. Улар ҳаммаси маърифатчилар, ёш мусиқачиларнинг устозлари эдилар. Уларнинг педогогик карашлари, таълимотлари ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича янги педагогик ҳаётий манба бўлиб, ўлмас мерос сифатида сақланмоқда.

1917-1945 йилларда ижрочилик санъатининг тараққиёти 1917 йилдан кейин ўзбек мусиқа санъати жадал ва жўшқин тараққий эта бошлади. Биринчи ўн йилликдаёқ мусиқа таълими, фольклоршунослик, ижрочилик санъати соҳаларида муайян ютуқларга эришилди.

Мусиқа ўқув юртлари - Тошкентдаги Туркистон халқ консерваторияси (1918) ва унинг Самарқанддаги, Фарғонадаги (1919), Бухородаги (1920) филиалларида катта ишлар амалга оширилди. Уларда асосан ўзбек халқ чолғуларини ҳамда баъзи Европача мусиқа чолғулари (фортепиано, скрипка ва дамли чолғулари) ни чалиш ўргатилар эди. Бу мусиқа билим юртлари том маънодаги консерватория бўлмаса-да, бироқ, ўтган давр мусиқа маданияти илмини ўрганиш имконига эга бўлмаганларга содда мусиқа назарий илми ҳамда ижро санъатида сабоқ берилар эди. Шу туфайли ёш республиканинг кўпгина шаҳарларида мусиқа ҳаваскорлиги кенг қулоч ёйди.

Ўзбек санъатининг асосчиси, драматург, бастакор, муаллим, жамоат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий мусиқа санъати ривожига катта ҳисса қўшди. 1917 йилгача бўлган даврдаги халқ мусиқачи ва ижрочилари яратган анъаналар чолғуларнинг кейинги авлоди ижодида таркиб топди ва давом этди. Мусиқачи-ижрочилар қайта тузилган маданий-маърифий ташкилотларда ишга киришиб кетди.

Таниқли танбурчи ва хонанда Шораҳим Шоумаров 1919 йилда Тошкентдаги “Намуна” мактаб-интернати қошида халқ чолғулари ансамблини тузди. Бу ансамбл кейинчалик Тошкент мусиқа техникумини ташкил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилди.

20-йилларда ўқув юртлари, заводлар, фабрикалар қошида, қишлоқ жойларда “Кўк кўйлак”, “Санъатчи қизлар”, “Санойи нафиса” каби муסיқий жамоалар тузилди. Ташкил қилинган ижодий жамоалар таркибида найчи, чангчи, дуторчи, танбурчи, ғижжакчи, дойрачи, ноғарачилар ва қашқар рубоб созандалари бўлган халқ чолғулари ансамбллари ҳам бор эди.

Халқ чолғулари ансамбллари Фарғонада, Андижонда, Самарқанда ҳам тузилади. Уларга машхур чолғучилар уста Олим Комилов, Тўхтасин Жалилов, Аҳмадjon Умирзоқов, Юсуфjon Шакаржонов, уста Рўзmat Исабоев, Матюсуф Харратов, Уста Тойир Маруфjon Тошпулатов, Муҳиддин Мавлоновлар раҳбарлик қилишган. Уларнинг самарали ижоди туфайли, ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатидан кўпчилиқ баҳраманд бўлди.

1936 йилда Москвада бўладиган декада муносабати билан Қори Ёқубовга Давлат филармониясини тузиш топширилади, у филармониянинг биринчи директори этиб тайинланади. Қори Ёқубовнинг ва бошқа муסיқа санъати арбобларининг катъийлиги туфайли, Тошкент давлат консерваториясини тузиш ҳақида қарор қабул қилинади.

Ўзбек халқ муסיқаси анъаналарининг давомчиси, Тошкентлик моҳир халқ чолғучиси-дуторчи, танбурчи, найчи Юнус Ражабийнинг (1897-1976) ижодий фаолиятига маърифатпарварлик кенг муסיқий-ижтимоий хусусиятлар хос эди. Беш жилдлик ўзбек халқ муסיқасини ёзиб олиб, нашрга тайёрлаганлиги Юнус Ражабийнинг кўп йиллик ижодий фаолиятининг энг ажойиб самараси бўлди.

1927 йили Юнус Ражабий Ўзбекистон радио кўмитаси қошида 12 чолғувчи (хонанда ва созандалар)дан иборат халқ чолғулари миллий ансамбли ташкил этади. Бу ансамблга у Тошкентдаги ўша пайтда машхур муסיқачилар - кўшнаичи Хайрулла Убайдуллаев, дуторчилар Абдусоат Ваҳобов, Ориф Қосимов, танбурчилар Рихси Ражапов, Маҳсудхўжа Юсупов, ғижжакчилар Имомjon Икромов, Наби Ҳасанов, Маҳмуд Юсупов, найчилар Дадаали Соаткулов, Саид Калонов, чангчилар Нигматjon Дўстмуҳаммедов, Фахриддин Содиқов, Маҳаматjon Расулов, дойрачи Дадахўжа Соттиевларни жалб этди. Репертуарида ўзбек халқ куйлари билан бир қаторда замонавий бастакор, шу жумладан Юнус Ражабийнинг “Чоргоҳ”, “Кўчабоғи”, “Баёт”, “Бирлашингиз”, “Фабрика”, “Ғалаба”, “Ҳаммамиз”, “Илғор”, “Мирзадавлат” каби асарлари бор эди. Кейинроқ бу ансамблда республиканинг машхур хонандалари Тошкентлик Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Бухоролик домла Ҳалим Ибодов, Самарқандлик дуторчи ва хонанда хожи Абдурахмон Умаров, танбурчи ва хонандалар Матёқуб Харратов, Сафо Муғоний, Тошкентлик Назира Аҳмедова каби санъаткорлар ишлаган. Айни пайтда ансамблнинг ижрочилиқ репертуари “Шашмақом”нинг мушкулот ва наср

қисмлари: “Насуруллои”, “Наврўзи Сабо”, “Талқини ушшоқ”, “Сарвинози талқинча”, шунингдек, бастакорларнинг “Уйғонинг”, “Бизнинг қишлоқ”, “Яшасин”, “Колхозимиз” каби асарлар ҳисобига кенгайди.

1930 йилда Тошкент мусиқа олий мактаби, 1936 йилда эса унинг асосида Ўрта Осиёда биринчи мусиқа олий ўқув юрти - Тошкент давлат консерваторияси очилди.

1936-1937 ўқув йили халқ чолғуларида ижрочилик соҳасида мусиқий таълим ривожини учун жуда муҳим давр бўлди. Айнан шу даврда Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа билим юртида А.И.Петросянс ташаббуси билан Й.Ражабий, А.Дарошев, А.Мансуров, Б.Гиенко, Н.Крестянин, В.Марсинковский, А.Махсудов, О.Қосимов каби ўқитувчилар умуммақбул нота тизими асосида ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик бўйича сабоқ бера бошладилар. Ш.Шоакрамов, А.Ғофуров, М.Юнусов (чанг), С.Юлдошов, Г.Қодиров (танбур), А.Илёсов, М. Аъзамов кабилар уларнинг биринчи ўқувчилардан бўлишди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик маданиятининг ўсиши, жаҳон бастакорлари асарларининг ўзлаштирилиши, Ўзбекистон бастакорларининг халқ чолғулари учун махсус асарлар яратишдаги фаол ижодий фаолияти ўзбек халқ чолғуларида ижрочилик санъатини янада юксалиши учун муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, юқори малакали илмий педагогик ва ижрочи кадрларни пухта ва мукамал қилиб тайёрлаш масаласини ҳам кун тартибига қўйди.

Ўзбек халқ чолғуларида ижрочиликнинг кейинги даврлардаги юксалиши Тошкент консерваториясининг фаолияти билан чамбарчас боғланди. 1948 йилдан бошлаб мамлакатимиздаги мусиқа олий ўқув юртларида, шу жумладан; ҳозирги Ўзбекистон давлат консерваторияси (аввалги М.Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваторияси)да ҳам халқ чолғулари ижрочилиги бўйича таълим бериш бошланди.

Ўзбек халқ чолғулари бўлимига (оркестр факултети таркибида) раҳбарлик қилиш, ўқувчиларни саралаб йиғиш, ўқув режаларини тузиш А.И.Петросянс томонидан амалга оширилди. Тошкент давлат консерваториясида ўзбек халқ чолғулари ижрочилиги бўйича профессионал таълимни йўлга қўйишда В.А.Успенский, М.А.Ашрафий, А.И.Петросянс, И.П.Благовешченский, Б.Ф.Гиенко, Г.Г.Собитовлар катта рол ўйнашди.

1948-1949 йиллардаги биринчи ўқув йилида консерваторияга Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрининг 13 чолғучиси ўқишга қабул қилинди. Шулардан 10 киши: Назир Нигматов (қўшна), Аббос Баҳромов, Александр Евдокимов (прима-рубоб), Лаъли Султонова, Мирзаев, Бурибой Мирзааҳмедов (қашқар рубоб), Маҳаматжон

Асилов, Обид Холмухамедов (ғижжак), Анвар Ливиев (дойра) 1-курсга қабул қилинди. Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа билим юртининг битирувчилари Ахмаджон Одилов (чанг), Валентина Борисенко (прима рубоби), Феоктист Василевлар (қашқар рубоби) эса 2-курсга қабул қилинди.

Муҳаммаджон Мирзаев (1913 йилда туғилган) республикадаги рубобчиларнинг энг машҳури, куйчи-бастакори. Консерваторияни қашқар рубоби синфида А.И.Петросянс раҳбарлигида тамомлаган. 1951 йилдан филармония оркестрида ишлаш билан бир қаторда, ўзбек халқ мусиқа меросини ўрганиш бўйича ёш ижрочиларга мураббийлик қилиб келган. Халқ артистлари Х.Мавлонова, М.Турғунбоевалар билан ижодий ҳамкорликда “Баҳор валси”, “Янги тановар”, “Гулноз”, “Дилбар”, “Гулхумор”, “Дилдор” каби лирик кўшиқли рақс куйларини яратган. У яратган кўшиқлар орасида “Ширмоной”, “Олтин сандиқ”, “Уч дугоналар” айниқса машҳурдир. М.Мирзаев Ўзбекистон халқ артисти, Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси аъзоси ва бир қанча мукофатлар соҳиби. Рубоб ижрочилигида (кейинроқ ёш ижрочилар томонидан ривожлантирилган) ҳиссий ва ёрқин услуб асосини яратган дастлабки рубобчилардан ҳисобланади.

Мирза Ҳақимович Тоиров (1930 йилда туғилган). Консерваторияни най ихтисослиги бўйича тамомлаган дастлабки битирувчилардан бири (1956). У ўз устози А.И.Петросянс билан ҳамкорликда “Най мактаби” ўқув кўлланмасини яратган. Ушбу кўлланма Ўзбекистондаги барча мусиқа билим юртларида, шу билан бирга, кўшни республикаларда ҳам най синфларининг очилишига имкон яратди. М.Тоиров 1957 йилдан ижрочилик кафедрасида аввал ўқитувчи, сўнгра доцент бўлиб ишлаган. Айни бир пайтда Т.Жалилов номидаги халқ чолғулари оркестрида ҳам иштирок этган. М.Тоиров мусиқа ижрочилари Бутуниттифок конкурсининг (1957) ҳамда Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI жаҳон фестивалининг совриндори (1957), Эстония ва МДХ давлатлари (Москва, Қозоғистон, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон)да бўлиб ўтган ўзбек санъати декадаларида қатнашган. М.Тоиров бир неча истеъдодли найчиларни тарбиялаб камол топтирган. Унинг И.Қосимов, О.Азизов, Ш.Аҳмаджонов, Р.Холмирзаев, К.Юсупов, А.Абдурашидов каби шогирдлари республика кўрикларининг совриндори бўлишган. М.Тоиров Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1969). У 1987 йилдан консерваториянинг профессори унвонига сазаввор бўлди.

Фозил Матюсупович Харратов (1926-1971) таниқли чангчилардан бири эди. Мусиқа билими ва ижрочилик илк сабоғини ўз отаси, машҳур чангчи Матюсуф Харратовдан олди. Отаси (М.Харратов) фарзандининг истагига кўра, унга ярим хроматик товуш қаторига мансуб янги чанг ясаб беради. 1942 йилда Ф.Харратовларнинг оиласи Тошкентга кўчиб келади. Фозил бу ерда

аввал Тошкент давлат циркининг аралаш мусиқа ансамблида ишлайди. У 1950-1955 йилларда Тошкент давлат консерваториясида А.Одиловнинг чанг чолғуси синфида ўқийди. Кейин бир оз вақт консерваторияда дарс беради. Унинг шогирдлари орасида Г.Неъматов, Ф.Шукурова, Т.Хўжамбердиев каби таниқли ижрочилар бор. Ф.Харратов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалининг совриндори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). У “Хурмат Белгиси” ордени билан мукофотланган.

Феоктист Никифорович Василев (1919-1987) дастлабки профессионал қашқар рубоби ижрочиларидан биридир. У 1937 йилда Ҳамза номидаги Тошкент мусиқа билим юртига ўқишга киради. 1938 йилдан Ўзбекистон филармонияси халқ чолғулари оркестрининг чолғучиси эди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Туркистон ҳарбий округининг ашула ва рақс ансамблида ишлаган. Консерваторияни қашқар рубоби синфи бўйича А.И.Петросянс раҳбарлигида тамомлаган (1952). 1949 йилдан консерваторияда қашқар рубоби, дутор, танбур ихтисослиги бўйича дарс берган. С.Тахалов, А.Бобохонов, Г.Эргашев, Т.Ражабов, Қ.Усмонов каби машҳур рубобчилар унинг қўл остида тарбияланганлар. Феоктист Никифорович ўзининг илмий-методик ишларида (“Рубоб мактаби” дарслиги) “қашқар рубоби учун этюд ва машқлар” рубоб чалишни ўрганиш бўйича тизимли ўқитиш методини ишлаб чиқди. 1983 йилдан Ф.Василев профессор вазифасини бажарувчи бўлиб ишлаган эди.

Феоктист Никифоровичнинг номи ўзбек мусиқа маданияти ҳамда 40 йилга яқин мураббий бўлиб хизмат қилган Тошкент консерваторияси билан чамбарчас боғлиқ.

Валентина Яковлевна Борисенко (1919-1990) ўзининг ижодий йўлини Ўзбекистон Давлат филармонияси халқ чолғулари оркестрида чолғувчи бўлиб бошлади (1939). Прима рубоби ихтисослигида ижрочи ва ўқитувчи сифатида танилди. Ҳамза номидаги мусиқа билим юртини тугатгач (1948), Борисенко оркестрнинг торли-нохунли чолғулар гуруҳида концертмейстер бўлиб ишлади. Консерваторияни прима рубоби ихтисослиги бўйича И.Г.Благовешченский раҳбарлигида тамомлади (1952). Сўнгра оркестрда ишлашни давом эттирди. 1950 йилдан Тошкент консерваториясида ўқитувчи, 1962 йилдан эса халқ чолғулари кафедрасининг доценти лавзимларида ишлаган. Борисенконинг машҳур шогирдлари орасида А.Маликов, Г.Салаева (Обидова), Б.Йўлдошев, М.Раҳимов, Б.Азимов, Ш.Жанайдаров, А.Дадамухамедов каби ижрочилар бор.

Сулаймон Маниевич Тахалов (1942 йилда туғилган) ажойиб ижро техникасига ва алоҳида товуш жозибасига эга бўлган, анъанавий ва академик ижро усулини бирдек мукамал эгаллаган рубобчилардандир.

Консерваторияда ўқишни тугатгач, Ф.Н.Василев синфида (1958) кашқар ва афғон рубоблари ҳамда танбур ихтисосликлари бўйича сабоқ берди. С.Тахалов Москвада бўлиб ўтган Ёшлар ва ўқувчиларнинг VI Жаҳон фестивалида иштирок этган (1957). У халқ чолғулари ижрочилари Бутуниттифоқ конкурсининг ўзбек халқ мусиқаси нота ёзуви ва тавсифини такомиллаштириш соҳасида катта илмий-тадқиқот ишларининг соҳиби. У “Афғон рубобини, чалишни ўргатиш методикаси асослари” номли ўқув кўлланма муаллифидир. С.Тахалов 1985 йилдан доцент, 1988 йилдан эса санъатшунослик фанлари доктори, профессор илмий даража ва унвонларини олган.

Абдусалом Маликович Маликов (1939-1979). Доцент вазифасини бажарувчи бўлиб хизмат қилган. А.Маликовнинг рубоб-прима ихтисослиги бўйича 60-65 йилларда консерваторияда В.Й.Борисенко раҳбарлигида олиб борган ижодий фаолияти алоҳида эътиборга лойиқ. У 1967 йилдан халқ чолғулари ижрочилик кафедрасида ишлаган. I Республика кўрик-танловининг соҳиби (1971).

Гуломқодир Эргашевич Эргашев (1946 йилда туғилган). Тошкент консерваториясининг собиқ ўқувчиси (1969). Ф.Н.Василевнинг шогирди, афғон рубоби ижрочиси, турли хил дастурлар билан тез-тез концертларда қатнашиб туради. 1967 йилдан ТДКсида ўқитувчи, 1988 йилдан кафедра доценти лавозимида ишлаган.

2. Халқ чолғу асбобларининг такомиллашув жараёни.

Чанг мусиқа чолғуси танбурнинг ўттиз икки пардасидан олиниб ихтиро қилинган. Баъзи ривоятларда гўё Арастун (Арестотел) Ҳаким Зухро юлдузига қиёс қилиб ихтиро қилгари дейилади³³. Ундан ташқари Абдулқодир Мароғий ўзининг "Мақосид ул алҳон" (куйлар мақсадлари) китобида чанг мусиқа чолғусини юзига тери тортилган унга 24 та тор икки томонига ип билан боғлаб қўйилган" деган маълумот берилган бўлиб, нохун (тирноқ) воситасида ижро этилган. Қадимги чанг мусиқа чолғусининг бир тури бу чолғунинг юз қисмига тери эмас балки ёғоч қопланган. Торлари ип билан эмас чўплар воситасида беркитиб қўйилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон худудида мусиқа ижрочилигида кўлланилаётган "Чанг" номли мусиқа чолғуси Шарқ ва бошқа халқларнинг миллий мусиқа ижрочилигида турли хил номланишларга эга. Беларусия ва Украинада - симбала. Уйғур халқларида - чанг, Эронда-сантур деб номланиб Ўзбекистондаги - "Чанг" мусиқа чолғусига ўхшаш. Кўпгина мусиқий

---

³³ Наъмаи ниёгон. Таъбиыи ва таъбияи А. Ражабов. Душанбе. Адиб, 1988.124 с..

рисолаларда зикр этилган "Чанг" чолғуси ҳамда XVI асрларда яшаган Дарвеш Али Чангий ижро этган "Чанг" номли мусиқа чолғуси тамоман бошқа кўринишда бўлиб, ҳозирги кунда мусиқа ижрочилигида кўлланилаётган "Арфа" мусиқа чолғусининг айнан ўзидир.

Чанг сўзи созанданинг ўнг ва чап қўллари билан чангга панжалар орқали "Чанг солиш" воситасида мусиқа ижро этиш маъноларини англатади. Қадимий "Чанг" мусиқа чолғуси "Арфа"га ўхшаш бўлиб, Шарқ халқлари миллий мусиқа ижрочилигида кўлланиб келинган. Бу турдаги чанг Озарбайжон мусиқа чолғуларига бағишланган китобда берилган³⁴. Ундан ташқари XVIII-XIX асрларда Озарбайжонда чангга ўхшаш "Нузха" ва "Мигни" номли мусиқа чолғулари бўлиб, улар айнан чанг ва қонунга ўхшаш бўлиб, "Нузха"да 81 тор, "Мигни"да 33 та тор уч қатордан тортилган бўлган ва бу турдаги чанг мусиқа чолғулари созанданинг ўнг ва чап қўл бармоқлари, табиий тирноқлари воситасида ижро этилган. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда "Чанг" чолғуси миллий ва замонавий мусиқа ижрочилигида кенг миқёсда кўлланилмоқда. Фахриддин Содиқов, Фозил Харротов, Аҳмад Одилов, Рустам Негматов, Абдурахмон Холтожиевлар ўзига хос чанг ижрочилиги мактабини яратган устозлар ҳисобланади. Уларнинг ижрочилик анъаналарини ёш чангнавоз шогирдлари Тилаш Хўжамбердиев, Темир Маҳмудов, Анвар Лутфуллаев, Фазилат Шукурова, Абдусалом Муталов ва И.Ражабов, А.Қодирова, З. Боймирзаева бошқалар давом эттирмоқдалар.

Чанг мусиқа чолғусининг товушқатори уч октавадан иборат бўлиб, биринчи товуш "сол" овозидан бошланади, чанг ижроси катта қамишдан ясалган иккита чўпча воситасида ижро этилади. Чанг мусиқа чолғуси тўғирисида кўпгина маълумотлами қуйидаги китобдан олиш мумкин³⁵.

Қонун мусиқа чолғуси. Шарқ халқлари мусиқа ижрочилигининг чолғу йўли ижросида қонун мусиқа чолғусининг ҳам ўзига хос ўрни бўлиб, мусиқа ижрочилигида кенг кўлланилади. Қонун сўзининг луғавий маъноси мусиқа илмининг қонуни, тартибга келтирилиши маъноларни англатади. Зайнулобидин Маҳмудий Ҳусатний ўзининг "Қонуни илми ва амали мусиқий" ("Мусиқа илмининг амалий ва назарий қонунлари") асарида созлар, овозлар, мусиқий асарлар ҳақида маълумот берган. Қонун мусиқа чолғуси Арабистон, Эрон, Туркия, Кавказ халқлари мусиқа ижрочилигида кенг кўлланилиб келинмоқда. 1972 йилда Ўзбекистон давлат консерваторияда профессор Файзулла Кароматов раҳбарлигида "Шарқ мусиқаси" кафедраси ташкил қилинди. Душанбедаги санъат институтида

³⁴ С. Абдуллаева. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. Баку. 1972.14 с.

³⁵ Аҳмад Одилов, Анвар Лутфуллаев. Чанг. Тошкент. 2002 й..

1979 йилда муסיқашунос Аслиддин Низомов раҳбарлигида "Шарқ муסיқаси" кафедраси ташкил қилинди. Ҳозирги кунда Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида қонун синфлари фаолият кўрсатиб, қонун ижроси ўрганилмоқда. Қонунда 24 - 25 та уч қатор ичакдан тайёрланган торлар тортилиб, унинг ҳосиласи "сол" кичик октавадан "си" иккинчи октавагача. Қонун созанданинг иккала кўрсаткич бармоғига мослаб тайёрланган айлана мис ва шохдан тайёрланган мизроб воситасида ижро этилади.

Уд муסיқа чолғуси. Шарқ халқлари муסיқа ижрочилигида энг қадимий муסיқа чолғуларидан бири бу "Уд" чолғуси бўлиб, бутун Шарқ халқлари муסיқа ижрочилигида қарийб X аср давомида етакчи соз ҳисобланиб, амалиётда кенг қўлланилган. "Уд" муסיқа чолғусининг яратилиши ҳақида турлича маълумотлар берилган. "Уд" сўзининг луғавий маъноси "Қора дарахт" деган маънони англатади (яъни уд - қора дарахтдан тайёрланган муסיқа чолғуси). Уднинг дастлабки нусхаси юнон олими - Пифагор ҳақим томонидан ихтиро қилинган дейилади³⁶. Уднинг иккинчи номи "Барбат" деб номланиб бу сўз икки маънодадир. Бар-қомат, бат-ўрдак; яъни ўрдак қоматига ўхшаш муסיқа чолғуси маъносини англатади. Маълумки муסיқа тарихида шарқ муסיқа ижрочилигининг асосчиси, шарқ муסיқа маданиятининг ривожига ўз ҳиссасини қўшган созанда, хонанда, бастакор Барбат Марвазийнинг номи зикр этилган бўлиб, бу созанда Ўрта Осиёнинг Марв (Мари) шаҳрида яшаганлиги, унинг етук ижрочилик маҳорати Эрон подшоҳи Хусрав Парвизда катта тасурот қолдирганлиги ва шох саройида фаолият кўрсатиб, шохга атаб "Хусравоний" номли муסיқий асарлар басталаганлиги ҳамда бу асарлар узоқ вақтлар давомида Шарқ халқлари муסיқа ижрочилигида ижро этилганлиги ҳақида жуда кўп маълумотлар берилган. Демак Барбат Уд (Барбат) чолғусини етук ижрочиси бўлган. Шу боис уд муסיқа чолғусига иккинчи ном Барбат берилганлиги, ёки Барбат Марвазийга уднинг иккинчи номи бўлмиш "Барбат" тахаллуси берилган бўлиши ҳам мумкин.

Умуман "Уд" муסיқа чолғуси VII асрдан то XVIII асрларнинг охиригача барча Шарқ халқлари муסיқа ижрочилигида мақом асарларидан "12 Мақом" номи билан аталувчи муסיқа асарлари ижро этилган. "12 Мақом" асарларини ижролари эса "Уд" муסיқа чолғусининг соз ва пардаларига мос ҳолда ижро этилган. VII асрдан то XVIII асргача ёзилган барча муסיқа асарларида (китоб, рисола, ўзга манбаларда) фақат "12 Мақом" ва "Уд" муסיқа чолғуси ҳақида маълумот берилган. Бу маълумотларни Форобий, Урмавий, Жомий, Навоий, Шерозий, Кавкабий, Ҳусайний, Дарвеш Али ва

---

³⁶ Исоҳок Ражабов. Мақомлар масаласига доир. Тошкент. 1963 йил. 17. с.

бошқа мутафаккирларнинг муסיқа илмига бағишланган асарларида кўришимиз мумкин. Форобий ва Урмавийлар ўзларининг дастлабки "Шарк нота" ёзуви тизимини ҳам "12 Мақом" ижроси ва "Уд" муסיқа чолғусининг сози, пардалари, торлари умуман ижровий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда яратганлар. Шу даврларда "Уд" сози аввал 4 кейин 5 торли ва 7 пардали бўлиб, торлари: бам, маслас, масна, зир, ҳодд тусида, пардалари эса: мутлақ, зоид, мужаннаб, саббоба, вустаи фурс, вустаи Залзал, бинсир, хинсир каби номлар билан аталган. Кўпгина иншо этилган муסיқий рисоаларда "Уд"нинг турли хил кўринишдаги, номланишдаги нусхалари, турлари ҳақида маълумот берилган: Уд, уди комил, уди қадим, тараф руд, руд, шоҳруд, Барбат ва ҳоказо. XVIII асрларга келиб муסיқа ижрочилигида "12 Мақом" асарлари турли давлатларда турлича талқин этилиб, номланиб ижро этилабошланган. Масалан: "12 Мақом" асарлари орасига Эронда -"Дастгоҳ", Кавказ халқларида "Мугам", Ҳиндларда "Рага", Ўрта Осиёнинг Бухоро шаҳрида "Шашмақом" номлари билан аталиб, бу асарларни ижросида энди "Уд" чолғуси эмас - "Дастгоҳ" асарлари ижросида сетор, комонча, "Рага"асарларини ижросида Ҳинд сетори, "Шашмақом" асарлари ижросида эса танбур асосий муסיқа чолғуси ҳисоблана бошланган. "12 Мақом" номли мақом асарлари ҳозирги кунгача фақат Уйғур халқларида сақланиб қолган ва бу асарлар Уйғур танбурида ижро этилади. Демак XVIII асрга келиб мақом номли муסיқий асарларнинг ижролари "Уд" чолғусида эмас балки юқоридаги муסיқа чолғуларида ижро этила бошланди.

Танбур ва сато муסיқа чолғуси. Танбур муסיқа чолғуси икки хил ижро йўли асосида муסיқа ижрочилигида қўлланиб келинган. Яъни нохун (мизроб) ва комон воситасида ижро этилган. Комонли танбур ҳақида Омулий кейинчалик Абдулқодир Мароғий ўзининг "Мақосид-ул-алҳон" (Куйлар мақсадлари) асарида 40 га яқин муסיқа чолғулари ҳақида маълумот бериб, танбурнинг комон воситасида ижро этиладиган нусхаси "Най танбур" ҳақида маълумот берган. Бизнинг давримизда эса 1920 йиллардаги муסיқа ижрочилиги яъни "Шашмақом" асарларини ижроси ҳақида маълумот бериб, Абдурауф Фитрат ўзининг "Ўзбек синффик муסיқаси ва унинг тарихи" китобида шундай фикр билдирган."Шашмақом" асарлари икки ё уч танбур жўрлигида ижро этилиб, уч танбурдан бири комон воситасида ижро этилган. Агарда бир танбур комон воситасида ижро этилмаганда унинг ўрнига кубуз чолғуси жўр бўлган.

Демак, созандалар баъзан танбурни комон воситасида ижро этишган. Дастлабки ўзбек театрида Ўзбекистоннинг энг етук режиссёрлари, актёрлари, созандалари ва хонандалари ушбу театрда фаолият кўрсатишган. Етим Бобожонов, Юнус Ражабий, Турғун Алиматов ва бошқалар. 1957 йилда эса

Ўзбекистон радиоси ва телевиденияси қошида Юнус Ражабий раҳбарлигида миллий, мақом анъсамбли ташкил этилиб, энг етук созанда ва хонандалар бу анъсамблга таклиф этилади. Жумладан Турғун Алиматов ҳам танбур чолғучи созанда сифатида таклиф этилган. Юнус Ражабий Турғун Алиматовга ўз хоҳишини билдириб, энг етук устозлардан Султонхон Ҳакимов, Маъруфжон Тошпўтатов, Фазлиддин Шаҳобов ва бошқалар баъзан танбурни комон воситасида ижро этишган. Шу боис Турғун Алиматов шу анъанани қайта тиклаши ҳақида фикр юритилади.

Ҳозирги биз фикр юритадиган "сато" ёки "танбур сато" ҳақида Ўзбекистон халқ артисти Ўзбекистон давлат консерваториясининг профессори Турғун Алиматов халқ устаси Усто Усмон Зуфаровга мурожаат қилиб, бир танбур каттароқ кўринишида бўлиб, бунда ҳам нохун, ҳам комон воситасида мусиқа ижро этилиши лозимлигини айтади. Устахонага келиб Усто Усмонга бу хоҳишни билдиради ва устахона бурчагида чанг босиб ётган мусиқа чолғусини кўради. Бу мусиқа чолғуси 1937 йилда Ўзбекистоннинг Москвада бўлиб ўтган биринчи декадасига бағишлаб тайёрланиб, кўрғазмада намойиш этилиб, шу йилдан 1957 йилгача устахонада сақланган. Ушбу мусиқа чолғуси олиниб унинг парда, қопқоқ, харрак каби қисмлари янгиланиб қайта таъмирланди ва Турғун Алиматов томонидан комон воситасида мусиқий асарлар ижро этила бошланди. 1937 йилда Ўзбекистонинг 1-чи декадасини Москва шаҳрида ўтиши муносабати билан Усто Усмон Зуфаров томонидан барча ўзбек миллий чолғуларини кўпгина кўринишдаги турлари қайта тайёрланиб, декадада намойиш этилади. Танбур сато ҳам кўрғазма учун Москвада намойиш этилади. Лекин ҳеч бир созанда уни ижро ва созига қизиқмаган. Турғун Алиматов бу чолғуни баъзи бир қисмларни янгилаб ижрочиликка ҳам танбур, ҳам сато услубида ижро эта бошлади. Дастлаб Турғун Алиматов "Наво" номли мусиқий асарини тайёрлаб ижро этган. Бу радио ва телевидения орқали намойиш этилгач, бу мусиқа чолғусини танбур сингари "нохун" воситасидаги ижроси "танбур", комон воситасидаги ижроси "сато", ёки "танбур сато" деб атала бошланган. Кейинги йилларда Турғун Алиматов жуда кўп мусиқий асарларни сато ижрочилиги йўлида ижро этиб, ўзига хос ижрочилик мактабини яратиб, "Сато наволари" номли пластинка ёзувини шинавандаларга ҳадя этган.

Сато - сўзининг асл маъноси шундан иборатки, "сато" сўзи "садо" ёки "сетор" сўзидан олинган. Аникроғи сетор сўзини Уйғур тилидаги талаффузидан олинган. Уйғур халқида ҳам мақом асарларини "марғул" номли ижровий бўлаклари танбурнинг комон воситасидаги ижроси асосида ижро этилади. Яъни сетор сўзини уйғур тилидаги талаффузи "сатар" сўзидан олинган бўлиб, Уйғурларда комонли танбур - "сато" ёки "сатар" деб аталган.

Шундай қилиб ушбу "сато" сўзининг атамасини юқоридагича изоҳлаш мумкин.

Сато ижрочилигида ғижжак чолғусидаги ижровий зарб ва безаклари кўлланилади. Фақат "Зарби оро" зарби танбурда нохун воситасида, "сато" ёки "танбур сато" да кўрсатгич бармоқ воситасида ижро этилади.

Дутор мусиқа чолғуси. Дутор ҳам танбур оиласига мансуб мусиқа чолғуларидан ҳисобланади. Чунки танбурнинг дастлабки нусхалари икки торли бўлиб дутор деб ҳам аталган. Дуторнинг ясалиш тартиби ҳам айнан танбурдек, фақат косахонаси бўлак-бўлак чўплардан тайёрланади. Яъни косахонани тайёрлаш учун махсус қолаб (қолиб) ясалади. Торлари иккита бўлиб, аввал ипакдан, кейинчалик эса ичакдан тайёрланган. 1920 -йилларда Бухорода 13-14 пардали дуторлар бўлиб, дуторларда мақом асарлари ижро этилмаслиги, харраги паст бўлганлиги учун ижрочиларини ўз панжараларини дутор косахонасига тегиб кетиши, лекин дутор ижрочилигида Самарқандлик устоз Ҳожи Абдулазиз Расулов дуторда моҳирона ижро этганлиги учун ҳам унинг дутор чалиш маҳоратига юқори баҳо берилади³⁷. Эронда танбур номли мусиқа чолғуси бўлиб, лекин дуторга ўхшаб панжа воситасида мусиқий асарлар ижро этилади. Дутор чолғуси Ўрта Осиё худудида учрайди. Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон худудидаги Қорақалпоғистон автоном вилоятларида бир хил дутор. Ўзбекистон ва Тожикистонда бир хил дуторлар мавжуд.

Ўзбекистонда эса ажойиб садо берувчи дуторлар бўлиб, бу дуторлар Усто Тоҳир Бухороий ва Усто Усмон Тошкандийлар томонидан тайёрланган бўлиб, кейинги йилларда халқ усталари Усто Фахриддин, Усто Муҳаммад Сиддиқ, Усто Тўхтамуродлар томонидан тайёрланаётган дуторлар Усто Тоҳир ва Усто Усмон тайёрлаган дуторлардан айнан нусха олинган. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда катта дутор, кичик дутор, қавурғали дутор, қозма дутор каби дуторлар Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент маҳалгоҳларида учрайди. Тожикистоннинг Кўлоб, Қоратегин, Ванж маҳалгоҳларида ҳам турли хил дуторлар учрайди. Ўзбекистоннинг Олий ва Ўрта мусиқа даргоҳларида Фахриддин Содиков, Ориф Қосимов, Абдусаммад Илёсов, Боқижон Раҳимжонов, Абдурахим Ҳамидов, Даврон Балиқов, Илёс Лутфуллаев, Аҳмаджон Абдурахимов ва бошқалар дутор синфлари бўйича устозлик қилади.

Най мусиқа чолғуси. Най мусиқа чолғуси барча шарқ халқларида учрайди. Кўпгина давлатларда най мусиқа чолғуси ётиқ ҳолда ижро этилса, баъзи давлатларда эса тик ҳолда ижро этилади.

---

³⁷ А.Фитрат. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. -Тошкент. 1993.29 с.

Най мусиқа чолғусининг яратилиши ҳақида турли хил маълумотлар мавжуд. Улардан бирида гўё най темирчиларнинг оловини ҳавоси орқали пуфлаб берадиган нарсасига қиёс қилиб Хоразмшоҳ Мавлоно Сафиуддин Ал-Мўмин томонидан ихтиро қилинган дейилади³⁸. Най мусиқа чолғуси зардолидан, тутдан, ғаровдан, нукра, кумуш ёки мисдан ясалади. Унда етти овоз чиқарувчи тешик пардалар бўлиб, биттаси алоҳида оғиздан нафас бериш учун, олтитаси бир жойда бирин-кетин олти бармоққа мосланиб, булар асосий садо чиқарувчи айлана пардалар ҳисобланади.

1924 йилларда Бухорода мавжуд най чолғуси тўғрисида куйидагича маълумотлар берилган: "Най камиш маъносида форсийча бир сўздир. Най "биринж" ё "бақир"дан (кумуш ёки мис) ясаладур"³⁹. Яъна бир асарда танбур мусиқа чолғусини созланишида Бухорода мавжуд найлардан фойдаланилганлиги яъни мис най "сол", ёғоч най "ля-бемол", ғаров най "ля" товушларини бериб, асар ижросида танбур юқоридаги найлардан бири - "сол", "ля-бемол" ёки "ля" товушларига соз қилинар экан. (Н.Миронов. Мусиқа Ўзбеков. Самарканд. 1929. 12 с.) Ўзбекистонда най мусиқа чолғуси мусиқа ижрочилигида кенг миқёсда қўлланилади. Най сози ижрочилигида ўзига хос ижрочилик йўлларига эга бўлган Устозлардан - Абдуқодир Исмоилов, Ҳомиджон Жалолов, Аюб Қодиров, Саиджон Калонов, Ҳалимжон Жўраев, Абдул Аҳад Абдурашидов, Мирза Тоҳиров, Аҳмаджон Собиров, Тожикистонда эса Нисон Шоулов ва бошқалар шулар жумласидандир. Ўзбекистон давлат консерваториясида най синфи бўйича профессор Мирза Тоҳиров ва доцент Аҳмаджон Собиров устозлик қилди.

Ғижжак. Ғижжак мусиқа чолғуси ҳақида турли манъбаларда ҳар хил маълумотлар берилган. Ғижжаклар дастлаб бир торли, кейин икки ва уч торли ҳозирги кунда эса тўрт торлидир. Озарбайжон мусиқашунос олимаси Саодат Абдуллаева ўзининг "Мусиқални инструменти Азербайджана". Баку. 1972. Бу китобининг 16 ва 17 саҳифаларида "Кеманча" ва унга оиладош "чегане" мусиқа чолғулари ҳақида маълумот берган. Файзулло Кароматов ўзининг мусиқа чолғулари ҳақида ёзган китобида "Бобурнома" асари ҳақида маълумот бериб, бу асарда Қул Муҳаммад Удий ғижжакка учинчи торни тоққанлиги ҳақида маълумот беради⁴⁰.

Ўзбекистонда ғижжак ва кубуз, Эрон ва Кавказ халқларида "кеманча" номлари билан ва унга оиладош Ҳиндистон, Покистон, Афғонистонда "дилрабо", Тожикистоннинг Кўлоб, Тоғли Бадахшон Автоном вилоятида "жиғак" (ғижжак) мусиқа чолғулари мавжуд. 1937 йилда Москва шаҳрида

³⁸ Аскаралӣ Ражабов. Наъмаи Ниёгон. Душанбе. Ирфбн. 1988. 124 с.

³⁹ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Тошкент 1993 йил 33 с.

⁴⁰ Ф. Кароматов. Узбекская инструментальная музыка. Ташкент. 1972. 110 с.

Ўтказиладиган ўзбекларнинг биринчи декадасига бағишлаб Ўзбекистонда жуда кўп миллий мусиқа чолғулари халқ устаси Ўзбекистонда Хизмат кўрсатган Санъат арбоби Усто Усмон Зуфаров томонидан қайта тайёрланиб, жумладан уч торли танбур ва ғижжакларга яна бир тор тақилиб, улар тўрт торли бўлган.

Ҳозирги кунда тўрт торли ғижжаклар мусиқий таълим даргоҳларида ижрочилигида қўлланилмоқда. Ғижжакларнинг тўрт торини биринчиси кичик октава "сол" иккинчи ва учинчиси биринчи октава "ре" ва "ля", тўртинчи тори эса иккинчи октава "ми" товушларига созланади. Ғижжак ижроси учун эса от думидаги табиий ва махсус тайёрланган сунъий оппок қил торларидан "комон" тайёрланади. Миллий мусиқа ижрочилигида ғижжак ўзига хос ижрочилик мактабига эга бўлиб, буюк устозлардан - Имомжон Икромов, Салоҳиддин Тўхтасинов, Ғуломжон Ҳожикўлов, Илҳом Тўраев, Ғанижон Тошматов, Дони Зокиров, Маҳмуджон Муҳаммедов, Обит Холмуҳаммедов, Ботир Расуловлар ҳамда уларнинг давомчилари - Абдуҳошим Исмоилов, Ўлмасжон Расулов, Зиёвуддин Андижоний, Аҳмаджон Дадаев, Салоҳиддин Азизбоев, Қаҳрамон Комилов, Шухрат Йўлдошевлар, Қашқадарёдан Бўронхон Муқимов, Аъзам Ражабов, Бахриддин Остонов, Салоҳиддин Аъзамов, Нишонбой Авазов, Равшан Муҳаммадий, Дилшод Мингишев, Жамол Холмуродов, Жуманазар Иброгимов ва бошқаларнинг устозона ижролари таҳсинга лойиқдир.

Ўзбекистон Давлат консерваториясида ғижжак синфи бўйича профессор Мурод Тошмуҳаммедов устозлик қилди. Бу устоз томонидан ғижжак мусиқа чолғусини анъанвий ва замонавий ижроларига хос кўпгина дарслик ва ўқув-услубий қўлланмалар тайёрланиб, нашр эттирилган ва ўқув жараёнида кенг миқёсда қўлланилади.

Афғон рубоби. Афғон рубоби ўзбек миллий мусиқа ижрочилигида асосан Бухорода кенг қўлланилади. Абдурауф Фитрат "Рубоб" деб бу чолғу тўғрисида маълумот берган. Бироқ, мазкур маълумот қошғар рубоби ҳақида ёки афғон рубоби ҳақида эканлиги фақат берилган маълумотномадек изоҳ орқали тушуниш мумкин. Рубоб созининг торларини миқдори, тузилиши албатта афғон рубоби ҳақидаги маълумотлардир. Бу турдаги рубоб Ҳиндистонда, Покистонда ҳамда Бадахшон вилоятида турлича номланишларда учрайди. Маълумки, афғон рубоби Бадахшон вилоятининг баъзи маҳалалари, Афғонистон ҳудудида, баъзилари Тожикистон ҳудудида мавжуд. Шу боис бу рубоб сози Бадахшонда "Бадахшон рубоби", Афғонистонда "Афғон рубоби" деб аталади.

Бадахшон рубобини косахона ва даста тузилиши бир бўлак ёғочдан тайёрланади. Торлар ўрнашган жой "Сарпанжа" номли бўлаги алоҳида

тайёрланиб бириктирилади. Унда асосан бешта ичакдан тайёрланган торлари бўлиб, улар турли хил йўғонликда. Ундан ташқари оқ пўлатдан тайёрланган ўниккита симли торлари яъни қўшимча садо берувчи торлари дастасининг орқа ён қисмида ўрнатилган.

Афғон рубоби мусиқа чолғусининг ижроси ҳам ўзбек миллий чолғулари қатори барча мусиқа даргоҳларидаги рубоб синфларида ўргатилган. Дастлабки ижролари Эргаш Шукруллаев, ҳозирги кунда Бухородаги Мухтор Ашрафий номидаги мусиқа билим юртида ва Олияхон Султонова раҳбарлигидаги "Ситораи Моҳихоса" номли фольклор ансамблининг созандаси Тўра Жўраев ва бошқа эндиликда ўзбек миллий чолғу ансамблларида афғон рубобидан кенг фойдаланилади. Ўзбекистон давлат консерваториясида эса Афғон рубоби синфи бўйича ҳар йили қабул квотаси доирасида танлов асосида абитуриентлар талабалikka қабул қилинади. Машҳур афғон рубоби созандаси доцент Ғуломқодир Эргашев устозлик қилади. Созланиши айнан Қошғар рубоби созланиши бўйича ля, ми, до.

Қашқар рубоби. Мазкур мусиқа чолғуси кўпгина Шарқ халқлари мусиқа ижрочилигида кенг қўлланилади. Рубоб мусиқа чолғусининг турли хил кўринишлари Араб мамлакатларида, Хитойнинг Қошғар вилоятида, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ҳамда Ўрта Осиёнинг кўпгина худудларида, Тоғли Бадахшон автаном вилояти мусиқа ижрочилигида қўлланилади. Рубоб мусиқа чолғусининг яратилиши борасида турли хил маълумотлар мавжуд. Гўё рубоб Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида яратилганлиги ҳақида муаллифи номаълум мусиқий рисолада маълумот берилган. Лекин бу маълумот тўғрисида Абдурауф Фитрат ўз китобида кўйидаги фикрни билдиради. Йигирманчи йилларда Ҳиндистондан келтирилган "Соранг" номли бир чолғунинг рубобга жуда ўхшашлиги мени шоширгон эди. Сўнгра қўлимга тушган Дарвеш Алийнинг "Рисолайи мусиқий" асарида бу чолғунинг Балхда ясалғони, Муҳаммад Хоразмшоҳ замонида Хоразмда ривож топгани кўрсатиладур"⁴¹. Лекин бу берилган маълумот ҳозирги кунда Ўзбекистон худудида мавжуд Қошқар рубоби ҳақида эмас балки Афғон ёки Бадахшон рубобига ўхшаш рубоб тўғрисидаги маълумотдир.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда Қашқар рубоби ва Афғон рубоби, Тожикистонда эса Қошғар рубоби, Бадахшон рубоби, Помир рубоби, Қумри (катта рубоб) каби рубоб чолғулари мавжуд. Ўзбекистонда Қашқар рубоби 1937 йиллардан бошлаб қўлланила бошлаган. Бу борада рубоб мусиқа

---

⁴¹Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Тошкент 1993. 79 с.

чолғусининг энг етук мутриб созандаси Ўзбекистон Халқ Артисти устоз Муҳаммаджон Мирзаев билан суҳбат шуни кўрсатадики, Тошкентда дастлаб бир уйғур созандаси бу чолғуни ижро этиб юрган. Муҳаммаджон Мирзаев бу рубобни кўриб ундан нусха олиш мақсадида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби халқ устаси уста Усмон Зуфаров устахонасига боради. Айнан шу 1937 йилда Ўзбекистоннинг Москва шаҳрида бўладиган биринчи декадасига тайёргарлик кўрилиб, турли хил мусиқа чолғулари ҳам тайёрланаётган эди. Шу йили уста Усмон Муҳаммаджон Мирзаевга ўзи олиб келган Уйғур рубобидан айнан нусха олиб бир неча рубоб тайёрлайди ва биринчи тайёрланган Қашқар рубоби Муҳаммаджон Мирзаевга тақдим этилади. Маълумки бу турдаги рубоб айнан танбур сингари бўлиб, бунда пардалар боғланган, созланиши ҳам айнан танбур сингари бўлган. Фақат бу янги тайёрланган рубобда боғланган пардалар ўрнига, пўлатдан ясалган пардалар ўрнатилади. Созланиши авалгидек квинта яъни ля, ре, ля овозларига. Бу турдаги созланиш рубобнинг анъанавий созланиши, кейинги йилларда қайта тайёрланган рубобнинг созланиши ля, ми, ля кварта овозларига, лекин то ҳозирги кунгача Муҳаммаджон Мирзаев ва устознинг фарзандлари Шавкат Мирзаев анъанавий соз учун мусиқий асарларни басталаб, чолғу ва ашула йўли услубида ҳамда рубоб жўрлигида ижро этиб келишмоқда. Шунингдек, Аббос Баҳромов, Бўрибой Мирзааҳмедов, Эргаш Шукуруллаевлар ҳам ушбу созда чалиш сирларини ўргандилар.

Маълумки, Қашқар рубобини дастлабки ижроси, мазкур чолғуни ўзбек миллий мусиқа ижрочилигида оммалашиб кетишига, кейинги йилларда Қашқар рубобининг ўзига хос ижрочилик мактабини яратган буюк Устоз Муҳаммаджон Мирзаевнинг хизматлари буюқдир. Қашқар рубобида ўнлаб мусиқий асарлар басталаниб, "бам" ва "зир" (зил) ижросига хос икки рубобда Муҳаммаджон Мирзаев ва устоз Шавкат Мирзаевлар ижро этган мусиқий асарлар беҳисобдир. "Баҳор вальси", "Завқим келур", "Дил куйи", "Гулбаҳор ва тановар" ва бошқалар шулар жумласидандир. Узоқ йиллар Қашқар рубобида махсус басталанган, халқ куйлари, мақом асарларидан намуналар ижро этиб келинди. Кейинги йилларда устоз созанда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган Артист Шавкат Мирзаев рубобда ўзига хос мақом ижрочилиги мактабини яратиб, рубоб мусиқа чолғуси жўрлигида Ўзбекистон халқ артисти Муножот Йўлчиева билан Ўзбекистон, Ўрта Осиё ва кўпгина Хорижий мамлакатлардаги йирик мусиқий анжуманларда қатнашдилар.

Ҳозирги кунда рубоб мусиқа чолғусини моҳир ижрочилари Шавкат Мирзаев, Қобил Усмонов, Ари Бобохонов, Тоҳир Ражабов, Адҳам Худойқулов, Даврон Зиёдов ва бошқалар устоз Муҳаммаджон Мирзаев ижрочилик мактабининг давомчилари ҳисобланади.

Дойра чолғуси. Дойра мусиқа чолғуси мусиқа ижрочилигида асосан мезон ҳисобланиб, якка ижро, икки, уч, тўрт, беш ва кўпроқ чолғулар жўрлигидаги жамоа ижролари жараёнида ҳамда хонанда ва созандалар жўрлигидаги ижролар, бир меъёрда муайян ўлчовлардаги дойра зарбалари асосида ижро этилади. Шу аснода ижро жараёнини секин, ўртача, тез ва жозибадорлиги сезилиб туради.

Дойра мусиқа чолғуси бутун Шарқ халқларида турли хил номлар билан аталиб ижрочиликда қўлланилади. Масалан: дойра, дап, даф, чирманда, чилдирма. Туркияда эса "думбалак" номи билан аталади.

Ҳозирги кунда Ўрта Осиёда турли хил кўринишдаги дойралар учрайди. Ўзбекистонда эса дойра мусиқа чолғуси халқ ашулалари, яллалар, терма, лапар, мақом асарларини чолғи ва ашула йўли ижроларида кенг миқёсда қўлланилади.

Дойрада ижро этиладиган ижро зарблари эса турли даврларда ҳар хил номланиб, аруз вазнлари асосида тартибга келтирилиб "Т" ва "Н" ҳарфларидан фойдаланилган. Масалан: Та-на. тан-нан, тана-нана ва ҳоказо⁴². Кейинги йилларда бум,бак, бак-ка бум, ист каби усуллар оғзки тарзда баён этилади. Сурхондарё ва Қашқадарё маҳаллий услубида бавс, бам-бам, бавс, бам, биж каби оғзаки тарзда баён этилади. Маълумки Бухоро шаҳрида мусиқа илмини амалий ва назарий масалаларига катта эътибор бериб келинган. 1920 йилларгача Бухорода мавжуд мусиқа ижрочилиги ҳақида ёзиб қолдирилган кўпгина мусиқий рисоаларга таянган ҳолда Абдурауф Фитрат дойра зарблари ҳақида шундай маълумот беради. У дойра зарбларини "усул" деб атайди. Бунда "нағма" ва "ниқра" тўғрисида сўз юритилади. "Мусиқий олимларимиз мусиқада усул белгилаш учун шундай ҳаракат қиладилар: "куй" да бир-бирига бойланиб келган "ниқра" ламинг "тан" шаклида бўлганини "сабаб-и ҳафиф, "тана" шаклида бўлганини "сабаб-и сақил", "танан" шаклида бўлганини "фосила" деб атайдилар. Мана шул (тан, тана, танан) шаклларида бойланган ниқраларни белгили бир тартибда йиғиб, мусиқий усулларни майдонга чиқарадилар.

«Танан-тан-танан-тан» (фаъулун, фаъулун) вазнига «Ҳазаж» дейдилар. «Тан-танан-тан-танан» (фоиълун, фоиълун) вазнига «Рамал» дейдилар. Мана шундай қилиб «усул» дойраларини тузадирлар. Усул дойралари баъзиларига кўра ўн беш, баъзиларига кўра ўн етти, баъзиларига кўра йигирма тўрт, йигирма еттидир. Усул дойраларидан машҳур ўн иккитасининг отлари мана шулардир: Ҳазаж, рамал, вофир, дуяк, фохтазарб, Туркий, мухаммас, сақийл,

---

⁴²Исоҳоқ Ражабов.Мақомлар масаласига доир. Тошкент 1963. 68 с.

чанбар, зарб-и қадим, зарбу-1-фатҳ."⁴³ Фитрат бу китобда ўз фикрини давом эттириб, ҳозирги кунда ўзбек мусиқа ижрочилигида дойра зарбларидан «Танан-тананан» ўрнига эса «бак-бака-бака-бум» номланишдаги ижролари қўлланилаётганлигини таъкидлайди. Шундай қилиб ҳозирги кунда ўзбек мусиқасида «бум-бак» (Хивада «губ-так») номли дойра зарблари бўлиб, ушбу китобчани 12 саҳифасидан то 24 саҳифаларигача Бухорода мавжуд моқом асарларини ижроларида қўлланилган жуда кўп сонли дойра зарблари ҳақида маълумот берган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон мусиқа ижрочилигида дойра мусиқа чолғусини хотин-қизлар халқ ашулалари, лапар, ялла ижроларида кенг фойдаланадилар. Машҳур дойрачиларда Уста Олим Комилов, Қаҳрамон Дадаев, Талат Сайфиддинов ва бошқаларни тилга олиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Халқ чолғу асбобларининг такомиллашув жараёни қайси даврларни ўз ичига олади.
2. Қонун мусиқа чолғусини ривожланиш тарихи.
3. Уд мусиқа чолғусини ривожланиш тарихи.
4. Танбур ва сато мусиқа чолғусини ривожланиш тарихи.
5. Дутор мусиқа чолғусини ривожланиш тарихи.
6. Най мусиқа чолғусини ривожланиш тарихи.
7. Ёижақ мусиқа чолғуси ҳақида турли манъбаларда қандай маълумотлар берилган.
8. Қандай рубоб турлари бор.
9. Рубоб мусиқа чолғусини моҳир ижрочиларини санаб беринг.
10. Дойра мусиқа чолғуси бутун Шарқ халқларида қандай номлар билан аталади.
11. Машҳур дойрачилар Уста Олим Комилов, Қаҳрамон Дадаев, Талат Сайфиддиновларни ҳаёти ва ижоди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алимов Ф. Ўзбек халқ чолғу оркестри. -Тошкент, «Мусиқа», 2004.
2. Дадамухамедов А. Рубоб прима дарслиги. -Тошкент, 2004.
3. Эргашев Ғ. Афғон рубоби дарслиги. -Тошкент, 2004.
4. Нурматов Х. Қашқар рубоби. -Тошкент, 2003.
5. Тоиров М., Петросянц А. Мусиқа асбоблари - «Най». -Тошкент, 2002.
6. Одилов А., Лутфуллаев А. Мусиқа асбоблари – «Чанг». -Тошкент, 2002

---

⁴³(Фитрат, Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Тошкент. 1993. 6,7,12,13 саҳифалар қайта нашри.

7. Қосимов Р. Муסיқа асбоблари – «Уд». -Тошкент, 2002.
8. Қосимов Р. Анъанавий танбур ижрочилиги. -Тошкент, 2002.
9. Абдукаримов М. “Чолғушунослик” -Тошкент 2005 й

5-мавзу: Муסיқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” мактаблари.

Режа

1.Муסיқа таълими ва санъатида илмий тадқиқот йўналишларида илмий-назарий ишларни ташкил этилиши.

2.Ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” анъаналари ва мактабларининг бардавомлиги ҳамда уларни муסיқий меросни сақлаш ва келажак авлодга етказишдаги ўрни ва аҳамияти

1.Муסיқа таълими ва санъатида илмий тадқиқот йўналишларида илмий-назарий ишларни ташкил этилиши.

Вокал санъатида стилистик йўналишлар кўп асрлар мобайнида, ер юзининг турли қитъаларида босқичма-босқич шаклланган. Хусусан, Осиё мамлакатларида халқ кўшиқчилиги, Европада черков вокал айтими, Африка, Австралия, Америка мамлакатларида куйлаш санъати ўзгача ўзига хослик билан ривож топган.

Ўзбекистон мисолида куйлаш санъати тарихини кузатадиган бўлсак, касбий муסיқа сифатида илк шаклланиш даври - Кушон подшолиги даври муסיқага оид ашъвий манбаларида ўз аксини топган. Касбий муסיқа намуналарини яратишда халқ муסיқаси муҳим замин ва манба эканлиги олимлар томонидан эътироф этилган. Касбий муסיқанинг оғзаки услубда яшаш анъанаси ва ривож топиши барчага маълум.

Ўн икки мақом ва Шашмақом. Мақомларнинг қадимий тарихи ўзаро фарқли икки йирик даврга ажралган. Биринчи давр - мазмунини мақомларнинг макон-замон нуқтаи назаридан дастлабки куй-оҳанг қатламлари ташкил этган. Мақомларнинг иккинчи муҳим даври - мақом тизимларининг шаклланиш жараёни бўлганлигидир. Айни пайтда уларнинг касбий муסיқа қатламининг маълум босқичи, шунингдек, ривожланган муסיқа илми, фалсафа, математика фанлари ҳамда шаҳар (сарой) маданий муҳити каби омиллар билан шартланганлиги ҳам асослидир. Аллома Абу Наср Форобийнинг бу борадаги буюк хизматлари унинг муסיқага оид рисоаларида ўз аксини топган. Ўн икки мақом тизими Урмавий ва Шерозийларнинг муסיқа илмига оид асарларида ёритилган. Мароғий,

Жомий, Хусайний, Кавкабий ва Чангий каби амалиётчи ва назариётчи олимлар ҳам кўп изланишлар қилишган. Ўн икки мақом мажмуасига мансуб мақомлар, овоза ва шўьбалар бугунги кунгача сақлаб келинмоқда.

Шашмақом туркуми - Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ жеб номланган бўлимлардан иборат. Шашмақом Ўн икки мақом тизимининг миллий (маҳаллий) муסיқий макон шарт-шароитларида ривожлантирилиши натижасида XVIII аср ўрталаида узил-кесил шаклланган. Унда бастакорлик санъати анъаналари илмий жиҳатдан муайян тизимга солиниб, тасниф этилган. Шашмақом – олти мукамал парда ва уларга мос куй ва ашулалар мажмуасидир. Унинг таркибидаги мақомларнинг ҳар бири йирик шаклдаги туркумли асарлардан иборат. Бу мақомлар оғзаки анъана тарзида, яъни устоздан шогирдга “оғзаки услуб” воситасида ўтиб, бизнинг даврга қадар етиб келган. Улар **Мушкилот (чолғу) ва Наср (ашула) бўлимларидан иборат.**

Наср бўлими. Шашмақомнинг ашула бўлимлари мураккаб шаклдаги шўьбалардан таркиб топган. Ашула бўлимларида тузилиши жиҳатидан бири-биридан ажралиб турувчи икки хил шўьбалар гуруҳининг мавжуд. Булардан биринчисига - Сарахбор, Талқин, Наср каби шўьбалар ва Уфар қисми киради. Шўьбаларнинг мураккаб шаклий тузилмалари мавжуд. Намудлар уларнинг шўьба авжларида келади. Шашмақомнинг II гуруҳ шўьбалари ўзига хосдир. Уларнинг Шашмақом туркумида нисбатан кеч шаклланганлиги ва уларда назирагўйлик анъанасининг ўзига хос акс этган. Савт ва Мўғулча номли шўьбаларнинг етакчилиги ҳамда ҳар бирининг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар номли шохобчаларидан иборат. Ушбу шохобчаларнинг юзага келишида асосий шўьбаларнинг куй-оҳанглари сақланиб, уларда доира усулларининг ўзгариб боради.

Мақом ижрочилиги анъаналари. Мақом чолғу ва ашула йўлларининг тингловчига тўғри етиб боришида ижрочилик санъатининг аҳамияти катта, албатта. Созанда ва ҳофиз маҳсус малакага эга бўлиши, бунинг учун “устоз-шогирд” мактабида таҳсил кўрган бўлиши лозим. Мақомларни ижро этишда икки чолғу – танбур ва дойранинг ўрни муҳимдир. Мақомларни турли таркибдан иборат ансамбл шаклларида ижро этиш анъанаси мавжуд. Мақомларнинг туркум шаклида ижро этилиши азалдан шаклланган.

Хоразм мақомлари. Хоразм мақомлари Шашмақом шаклидадир. Шашмақом Хоразм шароитига мосланиб, катта ўзгаришларга учраган. Хоразмлик машҳур бастакорлар - Ниёзжон Хўжа, Феруз. Комил Хоразмий, Муҳаммадрасул Мирзо ва бошқалар мақомларга янги чолғу қисмлари басталаганлар. XIX асрда Хоразм мақомларининг Комил Хоразмий ихтиро қилган «Танбур чизиғи» воситасида ёзиб олинган. XX асрнинг 50- ва 80-

йилларида Матниёз Юсупов томонидан беш чизикли нота ёзувларига олиниб, нашр эттирилган.

Хоразм мақомларининг “айтим йўллари”. Хоразм мақомларининг ашула бўлими «айтим йўли» дейилади. Ашула бўлимининг тузилиши, таркиби ўзига хос. Шашмақом туркуми билан ўхшаш ва фарқли жиҳатлари ҳам бор. Хоразм мақомларининг машхур ижрочилари. Хоразм мақомларининг бизга маълум бўлган маҳоратли ижрочилари бир неча авлоддан иборатлиги. XIX аср бошларида Комил Хоразмий, XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошларида Комил Хоразмийнинг шогирдлари фаолияти.

Фарғона-Тошкент мақом йўллари. Бу турдаги мақомлар Бухоро ва Хоразм мақомларидан фарқли ўлароқ яхлит бир туркумни ташкил этмай, балки алоҳида-алоҳида чолғу ва ашула йўлларида иборатдир. Хусусан, Баёт, Дугоҳ Ҳусайн, Чоргоҳ, Гулёр-Шаҳноз, Сегоҳ ва Насруллои кабилар ташкил топган. Фарғона-Тошкент мақом йўллари таркибида бир қисмли намуналардан, беш-етти қисмгача бўлган туркум асарларнинг мавжудлигини эхтироф этиш мумкин.

Фарғона-Тошкент мақом ашула йўллари. Фарғона-Тошкент мақом йўлларида “Фарғона -Тошкент мусиқа услуби”га хос бўлган - ялла, ашула, ва катта ашула жанрларининг хусусиятлари намоён бўлади. Ашула йўллари мумтоз шеърят асосида “ўқилиши” тадқикот қилинган, уларни ижро этганлар таниқли ижрочиларнинг номлари машхур . Ёввойи мақом. Фарғона-Тошкент мақом йўллари катта ашула йўлига мослаб айтиш амалиёти мавжуд. Ёввойи мақом ибораси “усулсиз мақом” ўрнида ҳам ишлатилади.

Анъанавийлини замонавийлашувчи ҳамда унинг омаллашувидаги салбий ҳолатлар.

Вокал санъатида стилистик йўналишлар академик ижрочилик йўлида ҳам шаклланган. Фарбий Европа, Франция, Немис, Рус, Ўзбекистон вокал санъати ўз тарихига эга.

Фарбий Европа вокаль санъати тарихи. Фарбий Европа вокал санъатининг тарихи Италиялик миллий вокал мактаби. Илк опера муаллифлари. XVI-XVIII асрларда Италиядаги флоренциялик, неаполетан, венециан опера ва вокал мактаблари. XV-XX асрларда итальян вокал педагогикаси. А.Скарлатти - Bel canto асосчиси. Ж.Вердининг ижоди-миллий опера мактабининг чўққиси. Буюк хонандалар: В.Аркили, Ж.Рубини, Ж.Паста, А.Патти, Ф.Таманьо, М.Каллас, Р.Тебальди, Марио дель Монако ва бошқалар.

Франция вокал санъати тарихи. Француз миллий вокал мактабининг тузилиши ва ривожланиши. Ж.Люлли лирик трагедияларнинг яратувчиси. Операда речитатив ўрни. Х.Глюкнинг опера реформаси. Унинг

қўшиқчиларга талаблари. Катта француз операсининг шаклланиши асослари. Ф.Обер, Д.Мейербер-янги жанр яратувчилари. Француз вокал педагогикаси. Француз опера ижрочилари: А.Нурри, Ж.Дюпре, М.Малибран, П.Виардо.

Немис миллий вокал мактаби. Немис опера яратилиши ва унинг ривожланиши. Г.Шютц - биринчи немис опера бастакори. Гамбург операси, Реалистик опера драматургия яратилишида В.Моцарт ижодининг аҳамияти. К.М.Вебер ижодида немис миллий операсининг тасдиқланиши. Немис вокал педагогикасининг асосчиси; педагогика ривожланиши. Немис буюк опера хонандалари: А.Ланге, И. Хофер, И.Шиконедер, А.Годлиб.

Рус вокал санъати тарихи. Рус операсининг яратилиши ва ривожланиши. Миллий опера театри яратилишининг муҳим асослари. М.Глинка-композитор, педагог, ижрочи, рус опера ва вокал мактабларининг илк асосчиси. Глинка операларини сахнага қўйилиши ва рус опера қўшиқчиларини ўсишида уларнинг аҳамияти. О.Петров, А.Воробьева-Петрова, М.Степанова, С.Гулак-Артемковский-Глинка операларининг илк ижрочилари. Камер-вокал жанрида Даргомижский ижодининг аҳамияти. П.Чайковский ва Могучая кучка бастакорларининг опера ва вокал ижоди. С.Мамонтов режиссёр-новатор ва унинг опера театрининг роли. Петербург ва Москвада консерваториялар очилиши. Биринчи устозлар: Г.Ниссен-Соломан, И.Прянишников, А.Додонов, У.Мазетти. Рус вокал педагогикасининг ривожланиши. Буюк рус опера хонандалари: Н.Фигнер, Ф.Шаляпин, Л.Собинов, А.Нежданова, В.Барсова, И.Архипова, Е.Образцова, Т.Милашкина, В.Атлантов ва бошқалар.

Ўзбекистон вокал санъати тарихи. Ўзбек операси ташкил этишининг асослари. Ўзбек опера ва вокал санъатининг ривожланиши. Миллий вокал маъданияти. Шошмақом-миллий профессионал санъати ёдгорлиги. М.Қори-Ёқубов ва Тамара Хоним ижоди. М.Ашрафий ва С.Василенконинг илк «Бўрон» ўзбек операси. К.Зокиров, Х.Насирова, М.Муллажанов, М.Қори-Ёқубов шу операнинг биринчи ижрочилари. А.Навоий номидаги давлат театри курилиши (1947). Рус ва ўзбек бастакорлари операларининг ўзбек тилида сахнага қўйилиши. Ўзбек опера ижрочиларининг вокал маҳорати тикланишида уларнинг аҳамияти. Ўзбек операси тараққиётида ва унинг пропагандасида С.Юдаковнинг Майсаранинг иши спектаклининг аҳамияти. М.Ашрафий-атоқли бастакор, дирижёр, жамоа арбоби. Ўзбек опера санъатида унинг ижодининг аҳамияти. “Дилором” операси. С.Қобулова, С.Ярашев, К.Зокиров- шу операнинг илк ижрочилари. Самарқандда (1964-1991) опера театрининг мавжудлиги. Ўзбек операси ривожланишида театрнинг аҳамияти. Мустақиллик даври мобайнида М.Бурхоновнинг Алишер Навоий,

А.Икромовнинг Буюк Темур, М.Бафоевнинг Ал-Фарғоний ва бошқа операларнинг яратилиши.

Вокал санъатида стилистик йўналишлар эстрада-жаз ижрочилик йўлида ҳам шаклланган. “Жаз” ва “эстрада” атамасига доир тушунчалар ҳозирги даврда барча маълум. Фарбий, Марказий, Жанубий Африка халқлари мусиқа маданияти, Африка хабашлари меҳнат ва маросим мусиқаси, XVI-XVIII асрлар Шимолий ва Жанубий Америка мусиқа маданияти, XIX аср АҚШ архаик (қадимий) ижодиёти асосида жаз услуби шаклланди.

Жаз мусиқасининг фольклор асослари. Жаз мусиқасининг фольклор асосланган. Мумтоз (классик) жаз мусиқаси ривожининг асосий тамойиллари ва услублари мавжуд. Янги Орлеан жаз услуби, Чикаго жаз услуби. Свинг жаз услуби эндиликда ҳаммага маълум.

Жаз намояндалари. Мумтоз (классик) жаз мусиқасининг ҳам таниқли намояндалари етишиб чиқди. Замонавий (модерн) жаз мусиқаси услуб ва йўналишлари ҳам шаклланди. Модерн жаз мусиқаси таниқли намояндалари номлари эндиликда мусиқа тарихи саҳифаларидан муносиб ўрин эгаллади.

Ўзбек анъанавий ашула ижрочилиги. Ўзбек анъанавий ашула ижрочилигида уч хил усул мавжуд. Бинниги, гуллиги, ишками атамаларининг маънолари ва таърифлари шу хил куйлаш усулларини белгилайди. Бинниги ва гуллиги усулида айтадиган ижрочилар, ишками услубида ижро этадиган ашулачилар номлари элу юртга таниш. Ишкамнинг ханақойи гумбазли тури ва унинг таърифи тадқиқотлар объекти бўлган.

Машҳур хонандаларнинг қисқача ижодий фаолияти. XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган Ота Жалол Носир ўғли 1845-1928 йилларда ижодий фаолият олиб борган. Унга Устози Куллий деб ном берилган. Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов 1852-1936 йилларда яшаб ижод қилиб, хонанда, созанда, бастакор сифатида машҳур бўлган. У хонандаликни асосан дутор жўрлигида амалга оширган. Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов 1868-1943 йилларда яшаб, Фарғона-Тошкент йўлларининг машҳур ижрочиси ҳисобланган. Қурбонниёз Авазматов 1868-1961 йилларда, Абдулла Файзуллаев 1869-1944 йилларда, Леви Бобохонов 1873-1926 йилларда ўз ижодий фаолиятини олиб борганлар ва санъатимиз ривожига беқиёс хизмат қилганлар.

Янги давр мақом ижрочилиги анъаналари. Бугунги кунда Ўзбекисонда мақомотнинг уч тури – Бухоро мақомлари, Хоразм мақомлари ва Фарғона-Тошкент мақом йўлларига доир ижрочилик анъаналарининг маданий меросимиздан бирдай ўрин эгаллаган. Ю.Ражабий ва Ф.Содиқовларнинг бадиий анъаналари ижодий давом эттирилаяпти. Хоразм мақомларига хос кўхна бадиий анъаналар Хоразм вилоятининг Ҳожихон

Болтаев номидаги мақом ансамбли томонидан қайта тикланмоқда. Шунингдек, Фарғона-Тошкент мақом ижро йўлларига доир анъаналар ансамбллари фаолиятида давом эттирилмоқда. Мақом ижрочиларининг Республика танловлари ноёб мусликий маданий меросимиз кейинги авлодларга ўтиб боришига катта туртки бўлмоқда.

Жазнинг жаҳон маданиятидаги ўрни. Жаз - жаҳон муслика маданияти кесимида алоҳида ўринга эга катта аҳамият касб этмоқда. Россияда жаз мусликасининг шаклланиш босқичлари кузатилди ва XX аср иккинчи ярмида эстрада – жаз мусликаси юксакларга кўтарилди.

Ўзбекистонда жаз мусликаси. Жаз Ўзбекистон муслика маданияти кесимида ҳам бугунги кунда ўз мухлисларига эга. Ўзбек композиторлари ижодида симфожаз услуби пайдо бўлганлигини мусликашунлис-олимлари кейинги даврларда эътироф этишмоқда. XX аср иккинчи ярмида жаз ва оммавий муслика ижобий ва айрим ҳолларда салбий таъсир кучи сифатида ҳам тортишувларга сабаб бўлмоқда. “Оммавий маданият”нинг бир кўриниши сифатида ёшлар тарбиясига кўрсатаётган таъсири ОАВларида тез-тез эътироф этилмоқда.

Жаз ва Рокнинг ижтимоий ҳаётга таъсири. XX аср АҚШ ижтимоий – кўшиқ фольклорида сиёсий кўшиқ жанри сифатида шаклланиб, XX аср иккинчи ярмида ёшлар ҳаракати ва ижтимоий-норозилик кўшиқлари яратилишига туртки бўлди. XX аср муслика маданиятида эстрада мусликаси, Рок йўналишининг шаклланиши ва ривожини асосан профессионал композиторлар ижодида намоён бўлмоқда. Рок мусликаси услуби ва йўналишларининг тавсифи энциклопедиялар саҳифасидан ҳам ўрин олган.

Ўзбек муслика маданиятида оммавий жанрлар. Композиторларимизнинг оммавий жанрларда яратаётган асарлари “оммавий маданият” намуналарига қарши қўйилиб, ёшларни келакка, порлоқ ҳаётга ишонч руҳида тарбияламоқда. XX аср бошларида, аниқроғи 1920-1930 йилларда ўзбек муслика маданиятининг бир йўналиши сифатида ўзбек кўшиқчилик санъати тез суръатларда ривожланди. 1920-1940 йиллар ўзбек кўшиқчилик санъати, 1940-1950 йиллар ўзбек кўшиқчилик санъати янги-янги ижод намуналари билан алоҳида-алоҳида халқимиз қулоғига сингди. Бунда машҳур Эстрада-симфоник оркестрининг фаолияти катта эътирофга сазовордир. Ботир Зокиров ўзбек эстрада муслика мактаби асосчиси сифатида тан олинди. Ўзбек кўшиқчилик санъатида симфожазга асосланган профессионал асарлар яратилди. 1960-1980 йиллар эстрада хонандалари ижоди янгила ижро услубларига қараб бурилди. Бунда аранжировка санъатининг таъсири катта бўлди. Эстрада кўшиқи ўзбек композиторлари ижодидан муносиб шрин олди. 1980 йилларда “Ялла” каби вокал-чоғу

ансамбллари пайдо бўлди. 1990-2016 йилларда ўзбек эстрада мусикаси ўзбек эстрада мусикаси шоу-бизнес тизимида ҳам ўз ширнига эга бўлди.

Ўзбекистонда академик вокал ижрочилиги. Ўзбекистонда академик хонандалик таълими шаклланди, вокал педагогикасининг ривожланиши дунёга машхур бўлганини катта саҳналарга чиқаётган ёш авлод вакиллари маҳоратида кўриниб турибди, албатта. Ўзбекистоннинг буюк опера хонандалари: М.Қори-Ёқубов, Х.Носирова, Н.Ахмедова, С.Қобулова, С.Ярашев, А.Азимов, Н.Хошимов, Қ.Муҳитдиновлар санъат мактабларини бугунги кунда М.Раззоқова, Н.Султонов, А.Ражабов, Р.Усмонов кабилар давом эттирмоқдалар.

Вокал ижрочилигида бадихавийлик (импровизация) техникаси. Хорижий адабиётлар таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари.

Вокал ижрочилигида бадихавийлик (импровизация) техникаси йиллар давомида чолғу ижрочилигида азалдан мавжуд услубга тақлид сифатида намоён бўлди. Импровизациянинг академик ва джаз йўналишларида кўпроқ учратиш мумкин. Жаз импровизациясида усулнинг аҳамияти катта. Жаз усуллари ва унинг ўзига хос тарафлари профессионал даражада импровизация қила олишга туртки бўлади. Аккордларнинг харф рақам белгилари (катта ва кичик учтовушликлар, мажор ва минор септаккордлар, ортиррилган ва камайтирилган аккордлар ва нонаккордлар), альтерация белгилари - аккорд товушларини ярим тон кўтариш ёки тушириш белгилари ҳисобланиб, импровизацияни ёқимли амалга оширишга кўмак беради. Мелодик йўналишлар - жаз импровизациясида арпеджио йўналишининг ролини янада оширади. Ёрдамчи ва ўткинчи товушлар, диатоник ва хроматик ёрдамчи товушлар импровизация қилишда жозиба касб этади. Блюз, классик блюз шакли, куйи, ўзига хос хусусиятлари, унинг лади ва гаммаси классик унсурларда ўзгачадир. Блюз гармониясининг хусусиятлари, блюз гаммаси ва унинг хусусиятлари барча маданиятларга мос келади. Жаз йўналишлари - жаз импровизациясида оҳанг ривожланишининг аҳамиятини, секвенциялар ва уларнинг импровизациядаги ўрнини оширади.

2.Ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” анъаналари ва мактабларининг бардавомлиги ҳамда уларни мусиқий меросни сақлаш ва келажак авлодга етказишдаги ўрни ва аҳамияти

Ўзининг мустақиллигини тобора мустаҳкамлаб бораётган Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий, ижтимоий сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиланишлар ўзининг кўлами ва аҳамияти

билан муҳим воқеа сифатида тарихда муҳирланиб қолмоқда. Айниқса, Республикамизни мустақил ҳаёт кечириши, тенглар ичра тенглиги, ўзининг келажагини қуришда илдам қадам ташлаб бораётганлиги бугунги глобаллашув жараёнида ўзининг мустақил ривожланиш йўлидан собит қадам ташлаб, бутун дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Мамлакатимизнинг 130 йил мустабид тузум исканжасидаги ҳаётдан сўнг озод давлат сифатидаги илк фаолиятида кадрлар тайёрлаш масаласига асосий эътиборини қаратди. 1992 йилда мустақил давлат сифатида “Таълим тўғрисида”ги биринчи Қонун қабул қилинди⁴⁴. Мазкур қонун Ўзбекистонда илгари эришилган ютуқларни сақлаб қолиш баробарида, эски тизимдан янгисига ўтишда кўприк вазифасини ўтаган бўлса, 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”ги Қонунларни амалга киритилиши МДХ Республикалари орасида биринчилардан бўлиб, таълим тизими ва унинг мазмун - моҳиятини бозор муносабатлари шароитидан келиб чиққан ҳолда мутлоқо янгича дунёқараш ва талабни, қолаверса, янги босқични бошлаб берди. Мазкур қонун ғоявий мавқуравий жиҳатдан миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилганлиги билан жуда кадрлидир.

Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотлардан асосий мақсад, юртимизда соғлом ва баркамол, билимли, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга бўлган авлодни шакллантиришдан иборат. Айнан ана шу мақсадга эришиш учун мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримов раҳбарлигида янги даврда яшайдиган, янгича фикрлайдиган, янги ишлаб чиқариш, ижтимоий шароитларда фаолият кўрсатадиган, замонавий касбий маҳоратга эга бўлган мутахассис кадрлар тайёрлашнинг “Ўзбек модели” ҳаётга тадбиқ этилди.

Республикамизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини, жамиятнинг маънавий янгиланишини, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришни, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат ва очиқ фуқаролик жамият қурилмоқда. Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида

---

⁴⁴ Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент. 2009. 128-129 б.

кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизimini шакллантириш Ўзбекистон таракқиётининг муҳим шarti этиб белгиланган⁴⁵ лиги фикримиз далилидир.

Бугунги кунда мамлакатимиз барча соҳаларда кенг ислоҳотлар майдонига айланиб бормоқда. Мазкур ислоҳотлар заминида замон ва таракқиёт талабига тўла жавоб берадиган малакали кадрлар ва уларни тайёрлаш масаласи турибди. Бу ўринда олий таълими тизимининг ўрни ва аҳамияти жуда каттадир. Республикамиз олий таълим тизимида 2012 йилдан 6 та билим соҳаси бўйича кадрлар тайёрлашнинг кенг йўлга қўйилиши бугунги кадрларга бўлган эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда кадрлар тайёрлаш тизimini сифат ва самарадорлигини таъминлашда пойдевор замин яратди.

Бугунги кунда олий таълим тизимида ўқув-услубий фаолиятни ташкил этиш ва уларни самарадорлигини ошириш масаласи энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ўқув ва услубий фаолиятни ташкил этиш ва бу фаолиятни самарали олиб бориш ишларини янада такомиллаштириш ушбу мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Бугунги глобаллашув шароитида замон талабларига мос олий малакали кадрлар тайёрлашда Олий таълим муассасаларининг ўқув-услубий фаолиятини ташкил этиш, унинг самарадорлигини ошириш йўллари янада такомиллаштириш ва тегишли таклиф тавсияларни баён этишдан иборатдир. Мазкур мақсадни амалга оширишда қуйидаги вазифаларни белгилаб олинди:

Биринчидан, Республикадаги олий таълим муассасаларида ўқув-услубий фаолиятни ташкил этиш бўйича мавжуд меъёрий-ҳуқуқий база ва уни бугунги кундаги ҳолатини таҳлил қилиш;

Иккинчидан, мавжуд меъёрий-ҳуқуқий базадан ўқув-услубий фаолиятда фойдаланиш ҳолатини ўрганиш;

Учинчидан, Республика педагогика соҳаси 5111100-Муסיқа таълими йўналишида ўқув жараёнини ташкил этишда ўқув-услубий фаолиятни ҳолатини таҳлил этиш;

Тўртинчидан, мазкур соҳада мавжуд муаммолар ва камчиликларни бартараф этиш ва ўқув-услубий фаолиятни тартибга соладиган меъёрий ҳужжатлар бўйича таклиф ва тавсиялар бериш. Олий таълим муассасаларидаги ўқув-услубий фаолият ташкил этади.

ОТМларда ўқув-услубий фаолиятни ташкил этиш жараёнлари ва уларни тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни бугунги кундаги ҳолат бўйича назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этиш ҳисобланади.

Мавзу бўйича адабиётлар, меъёрий ҳужжатлар таҳлили. Ҳозирги вақтда мамлакатимизнинг барча соҳаларида ислоҳотларни амалга ошириш, одамларнинг дунёқарашини ўзгартириш, етук ва замон талабига жавоб берадиган мутахассис кадрларни тайёрлашни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Республикада таълим тизimini мустаҳкамлаш, уни замон талаблари билан

---

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 150-модда.

уйғунлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Бунда мутахассис кадрларни тайёрлаш, таълим ва тарбия бериш тизими ислохатлар талаблари билан чамбарчас боғланган бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Замон талабларига жавоб бера оладиган мутахассис кадрларни тайёрлаш, Давлат талаблари асосида таълим ва унинг барча таркибий тузилмаларини такомиллаштириб бориш олдимизда турган долзарб масалалардан биридир.

Ушбу тадқиқот ишида Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Қонунлар⁴⁶, Ўзбекистон Республикаси Президентининг таълим тизимига оид фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Хайъат қарорлари, буйруқлари ўрганилди.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим муассасаларида таълим ва тарбия жараёнларини устувор йўналишларни белгилаб олиш ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва уларни ижросини таъминлаш учун амалий дастур бўлиши мумкин.

Олинган хулоса ва билдирилган таклифлардан олий таълим муассасаларида ўқув-услугий фаолиятни ташкил этиш механизмларини ҳамда ўқув-услугий фаолиятни сарарадорлигига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришда фойдаланиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Овозлар классификацияси ҳақида гапириб беринг.
2. Жаҳон операси юлдузларини санаб беринг.
3. Л.Паваротти, Ш.Миллс, Т.Хемпсон, П.Бурчуладзе кабилардан қайси бири замонамизнинг энг атоқли тенори ҳисобланади?
4. “Шашмақом” ашула бўлими таркиби айтинг.
5. Ўзбекистон эстрада кўшиқчилигидаги стилистик йўналишлар
6. “Этно-жаз” услуги нимага таянади?
7. Соул йўналишининг замонавий намоёндалари?
8. Поп муסיқаси қироли?
9. «Импровизация» тушунчаси нимани англатади?
10. Н.Абдуллаева, Ф.Зокиров, К.Раззоковаларнинг ижодидаги ижро услуги?

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ю.Ражабий. «Ўзбек халқ муסיқаси I, II, III, IV, V». – Т., 1958.
2. Турли муаллифлар. Нота адабиётлари. 1956-2008.

---

⁴⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 225-модда

3. Раззоқова М.Қ. Академик хонандалик асосларига кириш. – Тошкент: 2014, Шарқ. – Б. 200.
4. Д.Амануллаева. «Эстрада хонандалиги». Магистрлар учун дарслик (қўлёзма). – Т., 2014.
5. Д.Амануллаева. Вокализлар (қўлёзма). – Т., 2014.
6. А.Мансуров. “Муסיқа санъати (турлари бўйича)” йўналиши “Муסיқа санъатида замонавий тенденциялар” модули. Тошкент. 2016 й.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот:

1-мавзу: Мусиқа таълими фанлари интеграцияси натижасида шаклланган соҳа тармоқлари ва уларнинг илмий-тадқиқот методлари. Мусиқа таълими ўқитувчиларини тайёрлашнинг илмий-тадқиқот масалалари. Мусиқа таълими ўқитувчисига қўйиладиган замонавий талаблар (4-соат).

1. Профessional ва ҳаваскор ижрочилик.
2. Чолғу ижрочилигида “устоз-шогирд” тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар (таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари).
3. Мумтоз мусиқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши. Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар.
4. Мусиқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар. Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари.
5. Машҳур чолғучиларнинг ижоди. Улар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалалари.

1.1. Профessional ва ҳаваскор ижрочилик.

Профessional ижрочилик ўзининг мукамаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукамаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.

Ҳаваскор ижрочилик эса аксинча, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.

1.2. Чолғу ижрочилигида “устоз-шогирд” тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида хорижий адабиётлар (таҳлили, таълим жараёнига тадбиқ этиш масалалари).

Чолғу ижрочилигида устоз-шогирд анъанаси, тизимининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга бориб тақалади. Буни шундай изоҳлаш

мумкин: муסיқа ёки муסיкий чолғулар яралибдики устоздан шогирдга, отадан-ўғилга муסיқа маданиятимиз давом этиб келмоқда. Устозлар муסיқада эришган ўз янгилик ва ютуқларини шогирдларига ўргатиб, бу мақом бўладими, дostonчиликми ёки бошқа бир жанрларми барчасида устоз шогирд анъанаси мавжуд.

1.3. Мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилиши.

Мумтоз муסיқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишида асосан устоз, яъни профессор-ўқитувчи ва журналистларнинг аҳамияти жуда катта. Бу жараён шундай кечади: дастлаб устоз ижро этади, энг яхши ижрочиларни таъкидлаб, овозли ёзувларидан эшиттиради. Кейин нота мисолида куйни биргаликда таҳлил этади, талаба-шогирдга уйга вазифа этиб куйни ёд олиш топширилади. Навбатдаги дарсда талаба ўзи устоз ёрдамисиз ижро этади, тушунмаган жойларида тўхтаб, айрим жиҳатларини сўрайди. Устоз талабанинг ижросидаги камчиликларини тўғрилайди ва куйни мукамал ижросини таъминлаш учун уйга вазифа этиб, куйни кўп бора чалиб мукамаллаштириш топширилади. Бу жараён куйни катта ёки кичиклиги, мураккаб ва соддалигига ҳам боғлиқ. Бир ёки икки дарсда маълум бир куйни ўрганиши қийин. Устозимиз Ўзбекистон халқ артисти, буюк хизматлари ордени нишондори Турғун Алиматов айтганларидек: “Бир куйни ўрганиш учун кўп вақт кетмайди, аммо уни чалиш учун, тайёр ижод маҳсулига келтириш учун йиллар керак бўлади”.

Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар борасида шундай бир ибора бор: “Таълим берган устозингдан айрилма”. Бу дегани анъанавий ижрочилик борасида, уни ривожлантириш, ўрганишда ўзимизни маҳаллий услубларга тенг келадигани бутун дунёда топилмаса керак. Миллий санъатимизни барча жабҳаларини қайта тиклаш, ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилгандир. Ўзимизни маҳаллий услуб, яъни миллий ижрочилик мактаблари устоз-шогирд анъанасига таянган бўлиб, миллий муסיқамизда шундай бир унсурлар борки, буни фақат устознинг ижроларидан, доно фикрларидан шогирд баҳраманд бўлмаса, миллий ижрочилик мактабларига хос ижро йўқолиб кетади. Бизни миллатимизга хос анъана ҳам айнан шунда.

1.4. Муסיкий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар.

Муסיкий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублари шундай: анъанавий услубда шогирд устозни ёнида юриб, ижроларидан баҳраманд бўлиб, устознинг илхоми келган пайтда

куйларни ижросини биргаликда машқ натижасида ўрганилади. Бу услубнинг унумдорлиги ҳам шунда.

Замонавий устоз-шогирд услуги эса устоз ишга келади, унинг кайфияти, ишга лаёқатига ҳеч ким эътибор бермайди. Ўқувчи-шогирд дарсга келиши билан бир соат давомида дарс ўтишга мажбур, чунки бу ўқувчини бу дарсдан кейин бошқа дарси бўлиши мумкин, устоз шогирдини узоқ ушлаб ўтира олмайди. Аммо устоз кайфияти чоғ бўлса, илхоми жўш уриб турган бўлса шогирдининг бахти. У шогирд устозни мукамал ижрочидан, ноёб маслаҳатларидан баҳраманд бўлиши мумкин.

Репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалалари борасида ҳар бир созанда талаба яккама-якка устоз билан машқ қилиши лозим. Ҳар бир талабанинг қизиқиши, қобилиятини устоз созанда дарров пайқаб, ички ҳиссиётидан келиб чиқиб ижро дастурини танлаши керак. Талабанинг характериға мос, қобилиятиға хос куй танланса талаба ижро мукамал бўлишиға эришилади. Агар талабанинг қобилияти зўр бўлиб, берилган куй унинг характериға мос келмаса ёки куй руҳиятиға мос келиб, бу куйни чалиш учун қобилияти ўртачароқ бўлса ҳам ижро мукамал бўлмайди.

1.5. Машҳур чолғучиларнинг ижоди.

Машҳур чолғучиларнинг ижоди билан талабаларни таништириб бориш ҳам устоз созанда зиммасидаги вазифалардан биридир. Ҳар бир куйни ижро этишдан олдин ушбу куйни машҳур ижрочилари, ижрочиларнинг қайси мактаб вакиллари эканлиги ҳақида гапириш устоз учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Бу ижроларни магнит ёзувларини эшитириб, дарс ўтилса нур устиға аъло нур бўлар эди.

Машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёниға татбиқ этиш масалалари ҳозирги кунда долзарб вазифалардан биридир. Мазкур вазифа яна устозлар зиммасиға юклатилади. Ҳар бир берилган куйни ижрочи устоз кайфияти чоғ пайтида уз услубида ижро этиб, магнит тасмаларига ёзмоғи керак. Ушбу берилган куйни бошқа ижрочилар, бошқа ижрочилик мактаби вакилларини ҳам магнит ёзувларини топиб талаба созанда наватма-нават эшиттириб, устоз ижрочилик мактабларини фарқини, ютук ва камчиликларини айтиб талабаға тушунтирса устоз-шогирд тизимининг замонавий кўриниши бўлади.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий авангардизмни ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

2-мавзу: Ўзбекистон Республикасида музика таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари (2-соат).

Мазкур амалий машғулотларда узлуксиз таълим тизимида музика фанларини ўқитишда инновациялар. Музика фанларини ўқитишда қўлланиладиган инновацион технологиялар. Ўзбекистон Республикасида музика таълимини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари ва замонавий талаблари масалалари муҳокама этилади.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида машҳур чолғучиларнинг ижоди; машҳур чолғучилар яратган услубларни таълим жараёнига татбиқ этиш масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.
 Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.
 Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:
 - бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.
 - кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

Индивидуал ўқиш-2 минут.

Муҳокама қилиш –3 минут.

Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.

Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.

Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.

Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур рубоб чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Ғижжакда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		
Анъанавий чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Машҳур ғижжак чолғучиларидан кимларни биласиз?		
Рубобда анъанавий ижро билан академик ижронинг нима фарқи бор?		

Академик чолғу ижрочилигида қайси зарбли чолғулар ишлатилади?		
--	--	--

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳ-лар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

3-амалий машғулот: Ўзбек мусиқа мероси қатламлари, халқ мусиқаси, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти, мақом санъати, уларнинг қадимий тарихи ва фалсафий илдизлари (2-соат).

Илк мусиқий тафаккур, мусиқий-назарий мероснинг шаклланиш жараёнлари, Халақ мусиқа анъаналари, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа, дostonчилик ижодиёти. Ўн икки мақом тизиди, шашмақом, Фарғона-Тошкент чор мақоми, Хоразм мақмолари, дoston ва суворалар.

Ўзбек халқ чолғуларининг келиб чиқиш тарихи, шаклланиш жараёнлари, таснифи ва такмоиллашув жараёнлари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий авангардизм йўналишида асарлар яратган ва яратаётган Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси; замонавий дирижёрлик санъати мактаблари; композитор ва фольклор; Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни таркатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Мақом санъати

Ишдан мақсад – Таълим тизимида чолғу ижрочилигини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибалар ва мумтоз мусиқани ўргатиш услубининг замонавийлаштирилишини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Ҳаваскорона ижро тушунчаси нимани англатади?	Ҳаваскорона ижро ҳар тарафлама содда, мукаммал бўлмаган ижро тушунилади, сахнада ўзини тутиши, куйнинг баъзи жиҳатлари, унсурларини сезмай ташлаб кетиши, штрих ва зарбларини пойма-пой кетиши, чалаётган куйга хос бўлмаган пардаларини ижро этиши билан фарқланади.	Оддий ижро.
Профessional ижрочилик ҳақида гапириб беринг	Профessional ижрочилик ўзининг мукаммаллиги, ҳар бир куйга оқилона ёндашиши билан ажралиб туради. Мукаммаллиги шундаки: ижро пайтида ўзини тутиши, ҳар бир штрих, ҳар бир зарб, ҳар бир парда ўз ўрнида бўлиши; ҳар бир куйга оқилона ёндашишини шундай изоҳлаш мумкин: чолғучи маълум бир куйни ижро этишдан олдин яхшилаб ўрганиб чиқади, куйнинг мураккаб жиҳатлари, пардалари, тарихий келиб чиқиши, руҳиятидан келиб чиқиб, ижодий ёндашади.	Мукаммал ижро.
Анъанавий ижрочилик нима?	Анъанавий ижрочилик соҳаси қадим мусиқий санъатимиз борасида чуқур изланишлар олиб бориб, устоз-шогирд тизими орқали бизгача етиб келган мусиқий асарларни асл ҳолича ижро этиш, уч воҳа мақомларини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш ва моҳирона ижро этиш билан шуғулланади.	ЎзДК анъанавий ижрочилик кафедраси ва шу йўналиш бўйича ижод қиладиган созандалар

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Мақом ижрочилигининг	Мақом ижрочилигининг субъекти сифатида уч воҳа мақомлари, яъни	Асосий мақом ва мақомсифат

<p>субъектлари ва объектларини тушунтириб беринг</p>	<p>Хоразм мақомлари, Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақомларининг барча шўъбалари тушунилади. Объектлари эса мақомлар асосида бастакорлар томонидан яратилган куйлар, халқ муסיқалари ва воҳага мансуб жанрлардир.</p>	<p>муסיқий асарлар</p>
<p>Анъанавий ижрочиликнинг йщналишлари ҳақида сўзлаб беринг</p>	<p>“Анъанавий ижрочилик” соҳаси, яъни мақом ва мумтоз муסיқий асарларимизни ўрганувчи хонанда ва созандалар Европа температураасига асосланган пардаларда эмас, балки ажодларимиздан бизгача етиб келган миллий пардатузук, яъни текис температуралашмаган, халқ тили билан айтганда ним пардаларда ижод этиш, унга мос нота ёзувларини ўйлаб топиш кўзда тутилади. Бундай пардатузуклар, яъни лад асослари Шарқ халқларининг кўпчилигида мавжуд. Мисол учун: Хиндистон, Хитой, Эрон, Турк, Араб муסיқаларида мавжуд бўлган ним пардаларини нотада белгилаш услубини ўйлаб топишган. Шарқ муסיқасининг лад-товушқатор тизими, жам ва жинс, интерваллари-бақия-комма, мужаннаб, таниний, чорак ва нимчорак пардалари, яъни ярим парда оралигидаги бақия ва коммалар назарияси, мақомлар ва уларнинг парда тизими, усуллари ҳақида тушунчалардан ташкил топади. Ҳозирда бизда амал қилаётган саккиз поғонали ўн</p>	<p>Ушбу тизим Ал Фаробийнинг “Китаб Ал Муסיқий”, Ибн Синонинг “Китаб уш Шифа”, Сафиуддин Урмавийнинг “Шарафия” ва “Китаб ул адвор”, Кутбиддин Шерозийнинг “Дурратуд тож”, Абдулқодир Мароғийнинг “Мақасид ул адвор” ва “Жомиъй илҳон”, Хизир бин Абдуллоҳнинг “Адвор”, Берди Дилшоднинг “Муроднома” каби рисолаларида батафсил келтирилган.</p>

	<p>икки дона ярим пардали температура қилинган тизим эмас балки, йигирма тўрт ним чорак пардали Шарқ парда тизими асос килиб олинган.</p>	
<p>Анъанавий ижрочиликда ўқитиш услубларини қандай таснифлаш мумкин?</p>	<p>Ҳар бир ёш созанда-хонанда ижрочини камолотга етказиш, мусиқий асарларни ғоявий ва бадиий тарзда чуқур ўзлаштириш, ўз ижрочилик маҳоратини ҳамда санъатини кўп сонли тингловчиларга тўла етказиб бера олиш анъанавий хонандалик ва чолғу ижрочилиги соҳаси бўйича таълим бериш йўлидаги умумий тарбиянинг муҳим омилидир. Анъанавий ижрочиликнинг асослари, яъни негизи, тарихий келиб чиқишини ўрганиш, ижодни маълум йўналиш бўйича давом этириш кафедра профессор-ўқитувчиларининг асосий мақсадидир. Анъанавий ижрочиликка хос назарий билимларга эга бўладилар. Ўз ихтисосликлари бўйича талаб даражасида билим олиш имкониятига эга бўладилар.</p> <p>Бунинг натижасида талаба давлат таълим стандартларида белгиланган билим, малака ва кўникмаларга эга бўлиши назарда тутилади, хусусан:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Педагогик амалиётни назарий ва психологик асосларини; - Хонандалик ва чолғу созлари бўйича таълим услубиётини; - Ўқув жараёнини 	<p>Талабалар анъанавий созанда ижрочилигининг қонун-қоидалари, миллий ижрочиликка хос услубларни, парда асосларини мукамал эгаллайдилар.</p>

	<p>режалаштиришни;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Устоз-шогирд услубида якка ва ансамбль ижро дастурларини баҳолаш ва ўрганишни; - Концерт ва танловларда иштирок этишни; - Миллий ижрочиликда маҳоратини ривожлантиришни; - Мавжуд мақомлар ва воҳаларга хос жанрлар, бастакорлар ижоди маҳсули бўлмиш мумтоз асарларни тўғри ва тўлиқ ижро этиш, умулаштириш ҳамда кенг ёйиш малакаларига эга бўлмоғи кўзда тутилади. 	
--	---	--

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

4-амалий машғулот: Мусиқа санъати йўналишларида илмий-назарий тадқиқотлар, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” мактаблари (4-соат).

Мусиқа таълими ва санъатида илмий тадқиқот йўналишларида илмий-назарий ишларни ташкил этилиши, ўқув-услубий адабиётлар яратиш, “устоз-шогирд” анъаналари ва мактабларининг бардавонлиги ҳамда уларни мусиқий меросни сақлаш ва келажак авлодга етказишдаги ўрни ва аҳамияти

Ишдан мақсад – Таълим тизимида хорижий давлатларда вокал мактаблар; вокал ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун жасайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

Индивидуал ўқиш-2 минут.

Муҳокама қилиш –3 минут.

Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.

Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.

Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.

Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

Ўзбек халқ мусиқасида анъанавийлик ва замонавийлик (4-соат).

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий асарларни ўзлаштиришда ижрочиликнинг анъанавий ва замонавий услублар; репертуар танлаш ва чолғу ижрочиларини тайёрлашда индивидуал ёндашув масалаларини таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга кутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова**Биринчи гуруҳ учун вазифа.**

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Муסיқий асарни ўзлаштириш нимани англатади?		
Замонавий ижро услуби қандай бўлади?		
Ансамблда ижро нима?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Репертуар танлаш нимани англатади?		
Анъанавий ижро услуби қандай бўлади?		
Якканавозлик нима?		

2-илова**Гуруҳни баҳолаш жадвали.**

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

1-қўшимча амалий машғулот: Мусикий компьютер дастурларида ишлаш

Ишдан мақсад – Таълим тизимида халқаро хонандалар танловлари ва фестиваллар; хонандаликда маҳаллий услубларни ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг тақдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга

чўкамиз.

Топширикни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 минут.
2. Муҳокама қилиш –3 минут.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

“Кейс-стади” технологияси (инглиз тилида “case” – тўплам, чемодан (чамадон), “study” – муаммоли вазият) – вазиятли таҳлил ёки муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш демакдир. Ушбу технология талабаларда аниқ, реал ёки сунъий яратилган муаммоли вазиятни таҳлил қилиш орқали энг мақбул вариантларини топиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

У талабаларни бевосита ҳар қандай мазмунга эга вазиятни ўрганиш ва таҳлил қилишга ўргатади

1. Кейс: Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси.

Замонавий дирижёрлик санъати мактаблари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида мусиқий йўналишида асарлар яратган ва яратаётган Ўзбекистон композиторлари ижодида шакл ва услуб муаммоси; замонавий дирижёрлик санъати мактаблари; композитор ва фольклор; Европа мамлакатларида дирижёрлар тайёрлаш тизими; Шарқ ва Ғарб мусиқасининг интеграцияси; Россия ва Америкада профессионал дирижёрлар тайёрлаш тизими ва уларнинг мазмунини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади.

Мавзу мақсадига эришишдаги тингловчилар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

Индивидуал ўқиш – 2 минут.

2. Муҳокама қилиш –3 минут.

3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш – 5 минут.

4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.

5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.

6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
“Замонавий мусиқа” атамаси нимани англатади?		
Ўзбекистонда мусиқий авангардизм ривожланиш босқичлари ҳақида гапириб беринг.		
Дирижёрлик санъати мактаблари ҳақида нимани биласиз?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Композитор ва фольклорнинг ўзаро боғлиқ томонлари нимада?		
Замонавий мусиқа яратган ўзбек композиторлари ҳақида сўзлаб беринг.		
Дирижёрнинг вазифаси нималардан иборат?		

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

1. Кейс: Замонавий хонандалик мактаблари.

Ишдан мақсад – Таълим тизимида хорижий давлатларда вокал мактаблар; вокал ижрочилик санъатида артистик маҳорат ва сахна маданиятини ўргатиш борасида илғор маҳаллий ва хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш. Тингланган аудио ёки тинглаб томоша қилинган видео лавҳа юзасидан асосли фикр-мулоҳаза юритиш кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда уларга ҳар бир вазифа бўйича берилган саволларга жавоб тайёрлаб, асосли шарҳлаб беришлари талаб этилади.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи тингловчиларни 2- (3 ёки 4) гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулоти баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек тингловчилар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги тингловчилар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масъулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.
 Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.
 Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.
 Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:
 - бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.
 - кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

- Индивидуал ўқиш-2 минут.
 2. Муҳокама қилиш –3 минут.
 3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 минут.
 4. Презентация (такдимот) қилиш –5 минут.
 5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
 6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Вокал мактаблар деганда нимани тушунасиз?		
Италян вокал хонандаларидан кимларни биласиз?		
Мақом ижрочилиги ҳақида фикр билдириш.		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар	Тушунча ва шарҳ	Изоҳ
Замонавий хонандалик мактаблари ҳақида қандай фирклар билдира оласиз?		
Ўзбекистон вокал мактабларининг ёрқин вакиллари кимлар?		
Замонавий эстрада-жаз хонандалиги ҳақида фиркларингиз.		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳ-лар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Созандалик	Маълум бир созни (рубоб, танбур, дойра, най ва х.к) мукаммал эгаллаган, ҳам жўрнавоз, солист ва жамоавий ижроларда қатнашиб, мумтоз санъатни тарғиботчисидир.	This is player of Uzbek national instruments like rubob, tanbur, doyra, nay and ets. He can play with solists, he solo player and play with other instruments.
Анъанавий ижрочилик	Миллий муסיқаларимизни асосини ўрганувчи соҳа	Traditional performing arts learning basic of nationale music of Uzbekistan.
Воҳага мансуб жанрлар	Катта ашула Фарғона-Тошкент воҳаси, Мавригий ва Бухорча Самарқанд-Бухоро воҳаси, Суворийлар Хоразм воҳаси. Бундан ташқари дostonчилик, жировчилик, халфачилик, яллачилик, лапарчилик ва бошқалар.	Janrs from Fergana-Tashkent Katta ashula (Big song), from Samarkand and Bukhara Mavrigi and Bukhorcha, from Khorezm Suvoriy and also janrs like doston (play epos), jirov (play epos an another stile), khalfa (womans epos players), yalla (melodies for the dans), lapar (sing a song in competition) and ets.
Уч воҳа мақоми	Булар Хоразм мақомлари, Шашмақом ва Фарғона-Тошкент мақом йўллариidir.	That is Khorezm's makom, Shashmakom and Fergana-Tashken's makom ways.
Устоз-шогирд тизими	Устоз шогирд тизими анъанавий ижрочилик соҳасида энг сермахсул дарс бериш услуби.	From teacher to student systems effect way for learning traditionale performing arts.
Мукаммал ижро	Барча жиҳатлари тўлиқ, чиройли, беҳато ижро мукаммал ҳисобланади.	All parameters is full and beutefull plays is the original perform.
Номукаммал ижро	Камчиликлари мавжуд бўлган ижро номукаммал ижро дейилади.	Perfom with the mistakes we call unoriginal perform.
Ижрочилик мактаблари	Маълум бир устоз ижрочи томонидан яратилган ижро мактаби дейилади. Ҳозирги кунда бундай мактабларнинг жуда кўп намуналари мавжуд.	Performing schools belded from one of masters. Now in our contry many of performing schools

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон”. – 2017.– 102б.

4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.

5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.–176 б.

6. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011.–440 б.

7. Каримов И.А. Она юртимиз бахти иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – 302 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1.Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги 5106-сон Фармони.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 15 мартдаги “Умумий ўрта таълим тўғрисида низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги №140-сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги № 187-сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги “Педагог кадрларни тайёрлаш, халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № ПҚ-3289-сонли Қарори.

III. Махсус адабиётлар

1. Mark Feezell. “Music Theory Fundamentals” Copyright. 2011 All Rights Reserved. Learn Music Theory. Net-2011

2. Ишмухамедов Р.Ж., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.– Т.: “Нихол” нашриёти, 2013, 2016.–279б.

3. James Tackett. “Fundamentals of church music Theory” Austin Christian Akappella Musik. Abilene Christian University. 2009.

4. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие.–М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана,2002.–336с.

5. Подласый И. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. педаг. вузов. - в 2-х кн. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 567 с.

6. Peter Master. English Grammar and Technical Writing. Regional Printing Center. 2004

7. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: Учебное пособие. – СПб.: Питер. Серия “Учебное пособие”, 2004–316 с.

8. G’ulomov S.S., Begalov B.A. Informatika va axborot texnologiyalari.– Т.: Fan, 2010.–686с.

9. Педагогика назарияси ва тарихи // Тўхтаўжаева М.Х.таҳрири остида. – Т.: “Молия-иктисод”, 2008. – 208 б.

10. Иноятов У.И. Муслимов Н.А., ва бошқ. Педагогика: 1000 та саволга 1000 та жавоб. 2012 й. Тошкент, “Илм-Зиё” нашриёти. 12 б.т.

1. 11. Mishael Pilhofer and Holly Day “Music Theory for dummies” Indiana USA 2007. Wiley Publishing Inc.

12. Cat’rine Sadolin. Complete vocal techniyue. 2012. www.Completevocalinstitute.com

13. Сайидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Молия, 2003. – 172 б.

14. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбиқий асослари – Т.: 2006. – 163 б.

15. Урабова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак ўқитувчининг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014 йил. 6,5 б.т.

16. American popular music. Larri Star & Christop'er Waterman. Oxford Universite Press. Inc. 2007.

17. Қаҳҳаров Н.В.Вокал асослари. Ўқув кўлланма. Тошкент. Иқтисод-молия. -Т. 2008. 314 б.

18. Мирзаева Н.А. Хонандалик услубиёти асослари. Маърузалар матни. -Т. 2008. 48 б.

19.Бахромова Т.А. Справочник по музыкальной грамоте и солофеджио. М., 2004.

20. Нурматов Ҳ. ва бошқалар. 1-3 синф “Муסיқа” дарсликлари. -Т. 2016

21. Иброҳимов О. 4-синф “Муסיқа” дарслиги. -Т. 2016

22. Мансуров А. ва Каримова Д. 5-синф “Муסיқа” дарслиги. -Т. 2015

23. Бекматов С. 6-синф “Муסיқа” дарслиги. -Т. 2017

24. Иброҳимов О. 7-синф “Муסיқа” дарслиги.-Т. 2016

IV. Электрон таълим ресурслари

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz.

2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги: www.uzedu.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш маркази: www.eduportal.uz, www.multimedia.uz.

4. Ўзбекистон Республикаси Алоқа, ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологиялари давлат қўмитаси: www.aci.uz.

5. Компютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаш: www.ictcouncil.gov.uz.

6. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz.

7. Тошкент давлат педагогика университети ҳузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази: www.giu.uz.

8. Ижтимоий ахборот таълим портали: www.Ziyonet.uz.

9. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz.